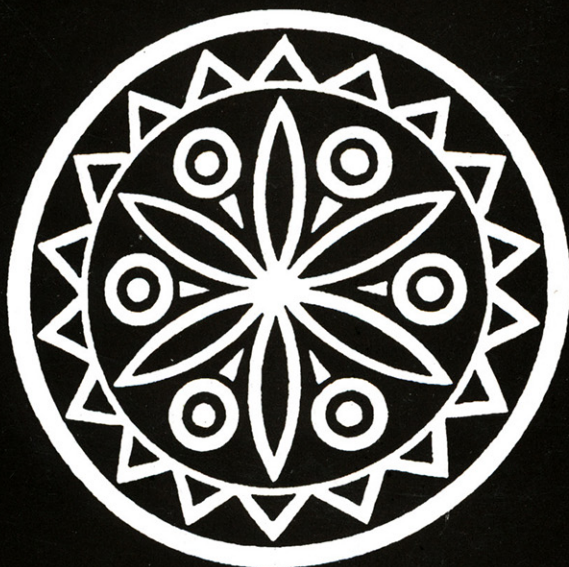

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG

ÉVKÖNYVE

11

**Kriza János Néprajzi Társaság
Évkönyve
11**

Kriza János Néprajzi Társaság

Évkönyve

11

Játék és kultúra

Szerkesztette
Szikszai Mária

Kolozsvár
2003

A könyv megjelenését

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatta

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2003

ISBN 973-8439-06-x

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában, Kolozsváron

Kriza János Néprajzi Társaság
3400 Cluj-Napoca, str. Croitorilor nr. 15.
Telefon: 0040-264-432-593
E-mail: kriza@mail.dntcj.ro

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Gazda Klára	
A konferencia elé.....	7
Gazda Klára	
Isten kovácsa	9
Lázár Katalin	
Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében	49
Karácsony Molnár Erika	
Az ördögbetlehemes, szegény Lázár és a Dúsgazdag dramatikus játéka Szentegyházán	81
Faragó József	
Hány kiolvasó mondókát tudnak a hármalfalusi gyermekek?	105
Olosz Katalin	
Játék a csatatéren	112
Szikszai Mária	
Egy palackba zárt üzenet esélyei. Játszó istenek Homérosz Iliászában.	119
Demeter Éva	
Játék, nevelés, munka kapcsolata egy levélíró szülő gondolkodásában.....	135
László János	
A játék szerepe a munkába és a társadalomba való belenevelődésben	143
Zsigmond Győző	
Bükkfataplóból készült játékszerek	157
Márton Béla	
Sóvidéki hangzó gyermekjátékok.....	161
Gálné Kovács Irma	
Egy gyermekjáték hatféle változata Gyergyóújfaluban.....	177
Kalmár Agnes	
Játékok Erdélyből. A kecskeméti Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely gyűjteményei.....	185
Szepesi Andrea	
A 20 éves kecskeméti Szórákaténusz Játékmúzeum játékkészítő és kézműves műhelye	193

Kriston Vízi József	
Kiss Áron <i>Magyar gyermekjáték-gyűjteményének</i> erdélyi vonatkozásai	200
Kürti László	
Szexualitás és csujogató Kalotaszegen	216
Zsemlyei János	
Vojtázás egy nagykárolyi vendégfogadóban a 18. század végén	274

A konferencia elé

Azt a feladatot kaptam, hogy bevezessem küszöbön álló ülésünket.

Két dologról szólnék röviden, a programról, illetve a konferencia megszervezésének indítékáról. De mivel máris játszani van kedvem, megfordítom a kettő sorrendjét.

Kiadott programunk mindenki számára áttekinthetővé teszi a konferencia tematikáját, illetve a témakörök egymásra következőségét. E tagolással a téma valamelyik lehetséges belső logikáját akaruk követni, miközben tudtuk, másféle tagolás vagy elrendezés ugyanilyen logikus lett volna.

Miért rendeztük meg ezt a találkozót?

Mert magunk is játszani szerettünk volna. A játzók módjára hasonlók társaságában lenni, a már ismertnek hittet megismerni, a mögötte rejtőzködő titkok végtelenségét mégis megsejteni. A teljes igazság birtoklásától elválasztó távolságot átérezni. A kultúrát firtatni, a magunk gondolatait ahhoz alakítani, annak világát a mi dimenzióinkhoz szelídíteni. Magunkat, erőnket begyakorolni, a dolgok elsajátítása közben gondolkodásunkat újra- és újrászervezni. Tapasztalatainkat újrakódolni, fantáziálni, értelmünket belső szemléleti képekben, képzetekben kimunkálni, és a konkrét példából való elvonatkoztatást gyakorolni. Szerepeket vállalni, magunkat szabályoknak alávetni. Feladatainkat mindjobban bonyolítani, teljesítményünket növelni, a begyakorlott régi bizonyossága és a kibontakozó új bizonytalansága közti ellentét feszültségét vállalni, izgalmát újra és újra átélni.

Játékkonferenciánk nem létszükséglet: nem kötődik sem közvetlen biológiai, sem közvetlen társadalmi célkitűzéshez: így hát nem produktív. Természeténél fogva az várható tőle, hogy a fontosabb problémákon töprengő ülésezőket utánozván, a felszabadultság, felüdülés élményében részesüljünk, s fölösleges energiánktól megszabaduljunk. Szabad akaratunktól, végső soron ösztöneinktől vezetettvén, a szabadság örömét, a szabad cselekvés élvezetét éljük át. Mindennapi gondjainkat, az egyensúlyunkat megzavaró eseményeket felfüggesztvén, idegfeszültségeinket alacsonyabb szintre helyezzük, elhárított vágyainkat kompenzálva másabb vágyainkat beteljesítsük. Önmagunkat ekképp megvalósítván, ella-

zulván, a játékba mégis mindent beleadván titkon azt reméljük, rajtunk is beteljesedik a csoda: átélhetjük a felfedezés örömét, a legbensőbb titkok felismerése, megértése katarziszát.

Konrad Lorenz etológus az evolúció egyik titkát, az alkotó jellegű történések előfeltételét a játékban látja. A megismerési módok egyikét, a művészetet habozás nélkül a játék birodalmába sorolja. A másikat, a tudományt csak bizonyos feltételek teljesülése esetén: „A tudomány aranygyümölcsöket terem, de csak annak, aki egyedül virágai kedvéért gondozza.”

Hiszem, hogy akik itt vagyunk, a „játéktudományt” virágai kedvéért műveljük. Kívánom, hogy konferenciánk teremjen aranygyümölcsöket.

Gazda Klára

Gazda Klára

Isten kovácsa¹

Bevezetés

Azt, hogy a gyermekköltészet a folklór valóságos menedéke, tárháza, már Kálmány Lajos is tudta: „Csupa utánzás az egész, de egyszersmind mentő is – írta 1881-ben –, a pogány szertartásokat a nagyok elfeledték, mert tiltva volt végezni, gyakorolni; a gyermekek eltanulták s fenntartották töredékekben. (...) Mi ezeknek annyit köszönhetünk, mint az idevágó történeti adatoknak; s talán még többet is?”²

A kiolvasásokat Kiss Áron is a vallási szertartásokkal, esetenként akár az emberáldozattal összefüggő sorsvetésekkel hozta kapcsolatba, a ráolvasások „törölmetszett atyafiainak” tartván azokat: „Ha az ember sokat foglalkozik velök – írja –, *a kezdetet tevő értelmetlen szavakban* szinte látni véli a boszorkánymester invocatioit, majd a kényszerítő bűbajos szavakat s végül a *kivetést*. Van szó »régí vezér boszorkányról« (35. l.) »bécsi piros boszorkányról« (35. l.) »három fogú boszorkányról« (33. l.) »két (kék) süvegű boszorkányról« (45. l.)” (kiemelések az eredetiben). Egyetért Henry Carrington Boltonnal, aki széles nemzetközi anyagon vélt felismerni tartalmi és formai hasonlóságokat. Így vallási gyökereket, továbbá „Ily jellemvonások a rhytmus, a számok használata, az értelmes szavaknak értelmetlennel való keverése. Az uralkodó versláb a dactilus és a trochaeus...”. Mindez „ősrégiség”-ükre vall.³

¹ A dolgozat első változatát *Szövegek és képzetek: műfajközi kalandozások* címmel 2002. november 13-án mutattam be Budapesten, a Faragó József 80. születésnapjának tiszteletére, a Györfffy István Néprajzi Egyesület által szervezett ünnepségen.

² Kálmány Lajos 1881. 190.

³ Kiss 2000. (1891.) 508–509.

E mondókák hallatlan régiségét kortárs kutatóink, Voigt Vilmos és Küllös Imola⁴ is elismerik: előbbi indoklásul a bennük felismerhető indoeurópai számolásnyomokra hivatkozik.⁵

Az *Egyedem-begyedem* kezdetű, rendkívül elterjedt kiolvasónkban többen véltek ősvallási nyomokat felfedezni. Kandra Kabos, Barna Ferdinánd és Czuczka János⁶ pl. úgy gondolták, hogy az alábbi két sor:

*Angete, Pankete,
Czukutye me*

tartalmát tekintve mitológiai töredék: Angete, Pankete mordva istenasszonyhoz, a gyermekek védőjéhez szóló, román nyelvű fohász, mely többszörös átadás-átvétel nyomán nyerte el formáját. Czuczka ugyanakkor a magyar és zürjén szöveg három sorának hangzási hasonlóságára is felhívja a figyelmet.⁷ Kiss Géza tudni véli, hogy a mondóka *Ögötüm-Bögötüm* vogul ártószellemről szól, mely rigó képében száll a zsúptető ormára.⁸

Valóban, a szövegek egyes kitételei csalóka délibábokként kínálják fel önmagukat, egyetlen bajunk, hogy a gyermekekhez hasonlóan, mi is értelmetlennek találjuk őket. Ha azonban Kálmány Lajossal feltételezzük, hogy a gyermekfolklor közvetett történeti, de legalábbis gondolkodástörténeti, vallástörténeti forrás is, amelynek feltárását nehezíti az eredeti (varázs)szöveg-töredékek sokszoros átalakulása, megkopása, eltorzulása, a töredékek további

darabokra hullása, akkor a torzulások mentén visszafelé haladva eredeti tartalmaik rekonstruálásához nagyszámú variánsból kell kiindulnunk, és a rekonstrukciót a restaurálás mintájára az összeillő töredékek összeillesztésével elvégeznünk. A variánsok ilyen írá-

⁴ Küllös Imola 1978.

⁵ Voigt Vilmos 1975.

⁶ Kandra Kabos 272. Barna Ferdinánd 1879. 69., mindkettőt idézi Czuczka János 1891. 179–180.

⁷ A székely mondóka szövege:

Ögvötöm, bogyötöm

Tijom, tájom,

Tozszok, bozszok

A zürjén mondóka szövege:

Ögödym, ögödym

Tyvjan, konjön

Tödsör, pödsör.

Uo.

⁸ Kiss Géza 1937. 183.

nyú jelentőségére már Kálmány rájött.⁹ Ha feltételezzük, hogy az azonos történeti réteghez tartozó különböző műfajú folklór szövegek ugyanannak a világgépnek a lenyomatai, akkor az értelmezésükhöz más műfajok alkotásait is segítségül hívhatjuk. S mivel az archaikus világgép elemei széles körű elterjedésűek, más népek folklóráját is.

Az *Egyedem-begyedem* egy szövegtípusa. Elemzés

Az alábbiakban az *Egyedem-begyedem* mondóka egy szövegtípusának az értelmezését kísérelem meg, különös tekintettel az Isten kovácsa motívumra.¹⁰ Ehhez Works 3. 0. programú adatbázisba¹¹ beírt 726, egymást sok tekintetben kiegészítő, megvilágító szöveget,¹² valamint több analóg mese-, ráolvasás-, ill. hiedelem-motívumot meg történeti adatot használok fel.

⁹ „...megtanulhatjuk, hogy sok helyt még a változatokat sem szabad lekicsinyelnünk: némelyik ma még ismeretlen szó éppen a változathból lehet ismeretessé.” Kálmány Lajos 1882. 202.

¹⁰ Szeretetteljes kegyelettel emlékezem azóta elhunyt férjemre, Demény István Pálra, aki felhívta figyelmemet e témában rejlő lehetőségekre.

¹¹ A szövegeket eredetileg Demény István Pállal Isis 2. 0. programú adatbázisba kezdtük beírni, az általa szerkesztett űrlapokba. Hirtelen halála után, egyedül nem tudván kezelni a fenti programot, barátja, Szilágyi N. Sándor Works 3. 0. programba szerkesztette át a készülő adatbázist. Szíves segítségét ezúton köszönöm.

¹² Az *Egyedem-begyedem* kezdetű kiszámolónak nagyon sok típusa ismeretes. Az egyik, az elemzendő Isten kovácsa, vagy egyszerűen a kovács motívumot tartalmazó, a magyar nyelvterület egészén ismeretes (magam 76 változatát tekintettem át), és valamennyi más típpsal tartalmi összefüggést mutat. Az alábbiakban tájékoztatóul, a teljesség elérhetetlensége tudatában egy-egy példán át bemutatok néhány további típust. Ezek egymással is kontaminálódhatnak, további típusokat, altípusokat hozva létre.

A. *Egyedem-begyedem, tengertánc, Hajdú sógor, mit kívánsz? Nem kívánok egyebet, Csak egy darab kenyeret. Kenyér mellé fokhajmát, Dobd ki ezt a kis komát.* Vezekény. Pozsony vm. Gágyor 1982. I. 209. (76 szöveg, összmagyar)

B. *Egyedem, begyedem, kender tánc (kis kandász), Hajdú sógor, mit kiáltsz, Én ángyomat kiáltom, Rézpálcámát kongatom, Kong, kong, Péter bácsi, (Szedd ki, vedd ki ezt), A madárka ehetnék, Búzaszemet szedeget, Sip, sop, Szabó Pál, Szedd ki, vedd ki innen ebből ezt.* Dálnok, Kézdiszentlélek. Háromszék vm. KFA. 07072, 07075/8. (26 szöveg, jórészt Erdélyből)

Kiinduló szövegem így hangzik:

Egyedem, begyedem, Csobolyó, Kecskeméti mogyoró, Szil, szál, szalmaszál, A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek, Bőr Budára baktatnak. Előtanálnak egy finyogót. Hová még te finyogó? Nem vagyok én finyogó, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolom, Fényes szeggel szegelem. (Vaspálcával pengetem) Kim, kum, Péter bácsi, Szed ki, ved ki többi közül ezeket ezt. Trupi trajsz. (Batonya)¹³

Öt állítás hangzik el:

1. A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek.
2. Bőr Budára (bundában?) baktatnak.
3. Előtalálnak egy finyogót.
4. Az tiltakozik ez ellen az azonosítás ellen.
5. Tisztázza identitását, elmondja, hogy a szentek szolgálatában áll és a gonoszt elkergeti.

C. *Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biza, nem eszik, A temetőbe fekszik, Rágurult egy vadalma, A kiskirály hatalma, Eszter, peszter peszternák, Fel fog kelni nemsokára, A nagy Úrnak hatalmára.* Gálospetri. Bihar vm. Faragó–Fábián, 1982. 365. (33 szöveg, összmagyar)

D. *Egyedem, begyedem, dinom-dánom, Csörgő-börgő bikkfa járom, Szőlő, rigó, ke-rek erdő, Mondván mondtam a medvének, Építsenek egy kőfalat, Kim, kom, kongatom, Rézpálcámmal kongatom, Nyúl, nyúl, nyuladék, Bárány hüccs ki, hajtsd ki innen ebből ezt. Olthévíz. Nagy-Küküllő vm. KFA. 07137/20. 23 változat, főleg Erdélyből, de Mátyusföldről meg Csanád megyéből is.*

E. *Egyedem, begyedem, bébicske, Hová való menyecske, Szántóföldre ugrálni, Egérlyukba bújkálni, Kim, kom, balogsütő vaskemence, Hátuljában sül egy kecske, Aló mars ki.* Margitta. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 365.

F. *Egyedem, begyedem, törzsöm, börzsöm, Kis kertemben szól a rigóm, Ám, tom, titojom, Szilvás káfelijom, Akárki vivávom, Kovács bácsi, szedd ki, Ezek közül vedd ki ezt.* Margitta. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 367–368.

G. *Egerem, begyerem, cicendő, Fodra, fodra, távodzó, Herceg, perceg, kapondaré, Disere, disere, dó.* Sepsiszentgyörgy. Háromszék vm. Konsza 1957. 383.

H. *Egy időben madarak valánk, Földre szállánk, Kölesszemet szedegeténk, Tökbe tettük, vasba tettük, Tök nem tartá, vas megtartá, Szíp, szap, Szabó Pál, Szidd ki innét ezt a rettenetes büdös Pált.* Kiss 1891. 40. Vadrózsák.

¹³ Kálmány 1878. 182. A batonyai változatból a zárójeles rész hiányzik, de az alternatív szövegekben benne van és kulcsmotívumként feltétlenül érdemes az elemzésre.

Figyelemre méltó, hogy e szerkezet rokonságban áll a népi imák és ráolvasások szerkezetével és tematikájával: valamely (transzcendens) útvonalon haladva egy gonosz (pl. a betegségszellem) és egy jóindulatú lény (pl. Szűz Mária az ő áldott szent fiával) találkozik, ahol ez utóbbi az előbbit ember által nem lakott helyre kergeti, hogy megmentse az áldozatot.¹⁴

1. *A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek*

Összesen 9 mondóka cselekménye zajlik *a föld alatt*, 13-é *pad alatt*, egyé a *hid alatt*¹⁵, további néhányé a *szőlőhegyen*¹⁶, vagy *az ég alatt*.¹⁷ Vagyis a szokásos földi dimenziókon jórészt kívül eső, földön kívüli szférában. Talán nem túlzás, ha a továbbiakban erről a színhelyről mint másvilágról beszélünk.

Vegyük számba, mi minden történhet e helyeken a különböző típusok, változatok szerint.

Egyik arról tájékoztat, hogy egy beteg ember – *finánc* – (lelke?) *bújdosik* itt.¹⁸ 31 más mondókában e finánc a temetőben nyugszik.¹⁹

¹⁴ Erre a szerkezeti egyezésre szintén Demény István Pál figyelmeztetett 1999-ben.

¹⁵ *Ez alatt a hid alatt Tarka gyíkok nyargalnak. Mondtam neki, fényakú. Nem vagyok én fényakú, Csak Istennek kovácsa. Szent Pál lovát patkúatom, Nádpácával kongatom, Kong, kong, kong, Péter bácsi, vedd ki, vedd ki, Talán bizony ezt!* Vezekény. Pozsony vm. Gágyor 1982. 214–215.

¹⁶ *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskerágó, mogyoró, Szőlőhegyen tarka tyúk, Én nem vagyok vén nyakú, Isten lovát patkolok, Rézpácával kongatok, Kon, kon, Péter bácsi, szedd ki, vedd ki. Melyiket? Ezt. Tiszapalkonya. Borsod vm. Kiss Áron 1891. 36.*

¹⁷ *Imitt amott az ég alatt Tarka nyirkos nyakadék, Hő bundában baktaték, Nem vagyok én félnyakú, Vagyok Isten kovácsa, Szent Pál lovát patkolom, Német szögre szögezem. Kum, kum, Péter bátya, Szedd ki, vedd ki innét ezt. M. Nyelvőr VIII. 526. Kiss Áron 1891. 35.*

¹⁸ *Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg bizony, nem eszik, A föld alatt bújdosik, Elő jön majd nemsokára, A nagy úrnak parancsára. Érkörös, Nagykároly vidéke. KFA. 07154/9.*

¹⁹ *Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biza, nem eszik, A temetőbe fekszik, Rágurult egy vadalma, A kiskirály hatalma, Eszter, peszter peszternák, fel fog kelni nemsokára, a nagy úrnak hatalmára. Gálospetri. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 365. Arad, Bihar és Szilágy megyei szövegek a Folklór Intézetben.*

Egy másik arról szól, hogy *a föld alatt tarka gyíkok nyargalnak*. Mivel a gyík a földben és föld felszínén is otthonosan mozog, a szibériai sámánizmusban e két szféra közt mediátori szerepet tölt be. A hiedelmek szerint a mi gyíkunk is kapcsolatban állhat a negatív erőkkal: a *tarka étőgyíkot* Moldvában rontásra használták fel,²⁰ míg a (zöld) gyíkkal torokgyíkot gyógyítottak.

Egy harmadik változat *tarka nyirkos nyakadéket* említ.²¹ Ennek, ha nem szövegromlásról van szó, a föld alatti világra utaló hangulati értéke mindenképp van.

Általában állatháton utaznak. Erre utal a *sarkantyú*²², ill. az értelmetlenné lett változatokban a *pallantyú*, *pattantyú*, *kerkentyú*, *harkantyú*, *kallantyú*, *karkantyú*, *kukkantyú*, *papantyú*, *kalkantyú*, *koppantyú*²³ szó, valamint a *nyergelnek*²⁴ állítás. Batonyai példaszövegünk és magyarpécskai változatok szerint *tarka tyúkot nyergelnek*.²⁵ Egy esetben *kakasnyomra* van utalás.²⁶ Két szöveg szerint a *tík* (tyúk) *vállára*, mint (szán, szekér) *rakoncára* száll a *rigó*.²⁷ A tyúk és a kakas a 19. század végi román néphit szerint

²⁰ „Az étőgyík nem olyan zöd, mint a másik, hanem olyan fekete, sárga a hasa, de termik a földbe es, ahol fekete föld van, olyan tós helyek vannak. S aztán szokták mondani, hogy azt megölik, megéttetik, s a hammát béteszik, megitatják valakivel, s azok kikelnek. Hát nem tudom, hogy igaz-e, hogy úgy itatták meg bátyámmal, hogy abból holt meg (...). Mikor az ötven nap bétött, ű tudta, s akkor meghótt. S akkor a száján, orrán, mindenhol mentek ki azok az étőgyékok, nagyok, úgy mentek ki belőle.” Magyarfalva. Bákó vm. Bosnyák 1980. 42.

²¹ *Imitt amott az ég alatt Tarka nyirkos nyakadék, Hő bundában baktaték, Nem vagyok én félnyakú, Vagyok Isten kovácsa, Szent Pál lovát patkolom, Német szögře szögezem. Kum, kum, Péter bátya, Szedd ki, vedd ki innét ezt. Kiss Áron 1891. 34.*

²² 30 szövegben. Pl: *Egyedelem, begyedelem, sarkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Isten kovácsa, Szent Pál lovát patkolja, Fényes szeggel szegezi, Vaspálcával döngeti, Inc, vinc, te vagy kint. Fazekasvarsánd, Arad vm. KFA. 07119/3.*

²³ 44 szövegben.

²⁴ 4 szövegben.

²⁵ KFA. 07105/18, Kálmány 1878. 8.

²⁶ *Egyedem, begyedem, Kakas nyom, Isten lábát patkolom, Sárga csikó, zeg, zeg, zeg, Ingermán, kottormán, Ágor golyó, kalapács. Egyházaskér. Torontál vm. Kálmány 1891. III. 129.*

²⁷ *Egyedem, begyedem, Tík vállára, Szól (vagy száll) a rigó rakoncára, Cállára, cönögere, Cucc ki, madár, a mezére, Hüccs ki, akaszd ki, Hadd szárad-*

lélekvezető: a lélek előtt megy és kapirgálván, kipiszkálván, ke-
resgélvén hívja azt maga után, mint a csirkéket és ebben a képében
a lelket a mennyország kapujáig kíséri.²⁸ Hasonló indítéka lehetett
a moldvai magyarok máig gyakorolt szokásának: a koporsó felett
„istennébe” (Isten nevében) többek közt tyúkot nyújtanak át. (Mai
hit szerint ezzel a lélek túlvilági élelemszükségletét biztosítják.)
Az újév napi szárnyashús-evés Erdély-szerte általánosan ismert ti-
lalma is összefügghet e képzettel: meglehet, azért nem eszünk – a
néphit szerint az egész esztendőre kiható – új év napján tyúkhúst,
mert még ezen a világon akarunk maradni. De erre az indoklásra
nincs adatunk. A tyúk tarka színéből – mivel a fehér a jó, a fekete
tyúk a gonosz attribútuma²⁹ – arra gondolhatunk, hogy mint
közlekedőeszközön, jó és rossz lények egyaránt utazhatnak rajta.
Másképp, a szín az alvilági, majd égi környezet kettősségét, vagy
az utas ambivalens mivoltát is kifejezheti.

A tyúkon kívül *sárga csikó* is lehet *nyereg alatt*.³⁰ A magyar
párosító énekek szerint a fiatalokat összeéneklők utaznak sárga
csikón. Ugyanakkor a magyar hősi epikából tudjuk, „minden eset-
ben, amikor ez csak tisztázható, a rokonszenves hős ült a szürke,
és az ellenfél a pej lovon”.³¹ Az elődeink gondolkodásmódjára
elképzelhetőleg hatást gyakoroló vallási képzetekben és szövegek-
ben sincs másképp: „A ló a sámánizmusban szintén lélekvezető.
A »hószín« hátasló [...] a sámándob rituális neve. [...] A Jelenések
könyvében szereplő fehér ló az evangélium hirdetője; általa hódít-
ja meg a Megváltó a világot. »Egyszerre fehér ló jelent meg. Aki
rajta ült, azt Hűségesnek és Igaznak hívták. Az égi seregek fehér
lovon kísérik, tiszta fehér patyolatba öltözve.« [...] Az Apokalip-
szis lovai a barbár népek (fehér ló), az éhség (fekete ló)

jon odaki, Ha az ördög jönne, Kosarába tenne, Mennél jobban sirnál-rinál, Annál job-
ban verne. Ormányság, Kiss Géza 1937. 184.

²⁸ Evseev 1998. 159. (S. Fl. Marianra hivatkozik)

²⁹ „Az ördög és a boszorkány gyakran kakas, főleg fekete kakas vagy tyúk alakban
jelenik meg; az ördög kíséretében áll a fekete kakas, kinek ő különös alakja” – írja
Wlislockiné Dörfler Fanni. 1895. 205.

³⁰ 7 szöveg, Pl. *Pad alatt, pad alatt, föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt, Óbudára
baktaték, Onnan vissza kongaték, Kong, kong, Péter bácsi, Űzd ki, vesd ki ebből ezt.*
Bodmér. Fejér vm. Kiss 1891. 35.

³¹ Demény 1999. 49.

és a halál (sárga, fakó ló) szimbolikus figuráit hordozzák. (Jel 6,2–8.). Szt. Györgyöt fehér lovon jelenítették meg.”³²

A fent jelölt környezetben csak (jó és rossz) szellemlényeknek és persze, mediátoroknak, meg a halottak lelkeinek van helyük. A mi utasunk kilétét – az állat színén kívül – csak ritkán jelzi közvetlen utalás: egy *rigó*, de az feltehetően potyautas,³³ egyetlen adat szerint *Tyúkon járó szalmaszál*,³⁴ , egy másik szerint *búvárok, firmák, fodormák, ződ süvegű boszorkán(ok)*.³⁵ Néhány első személyes változatban maga *Isten kovácsa* baktat ilyen körülmények közt.³⁶ Rendkívül nehéz eligazodni a szövegek közt a sok kopás, torzulás, felcserélődés következtében. *Szil, szál szalmaszál* további 38 mondókában szerepel, és kettőből azt tudjuk meg róla, hogy az erdei állatok házat akarnak csináltatni neki.³⁷ A szalmaszálát vékonyága (befér a legkisebb résen is), szárazsága, valamint „élettörténete” (élő gabona étellelenné száradt része) miatt gyakran asszociálják a halállal. A téltemetés farsangi szokásokban a

³² Ú. E. 1997, 2001. 323. **16** címszó. Eliade erről a következőket írja: „A sámán a »lovat«, e kifejezeten halotti és lélekvezető állatot különféle összefüggésekben használja az eksztázis, tehát az »önmagából való kilépés« elérésének eszközeként, amely lehetővé teszi a misztikus utazást. [...] A ló mitológiáját nem az alvilági jelleg, hanem a halotti jelleg uralja, [...] a ló viszi az elhunytat a túlvilágra; megvalósítja a »szintáltó-rést«, az átlépést ebből a világból más világokba...” Eliade 2002. 423.

³³ Úgy tűnik, a *rigó* az erdő nyelve, aki mindent lát, hall és kommentál, anélkül, hogy állást foglalna.

³⁴ *Ógyedölöm, bögyedölöm, karkantyú. Tyúkon járó szalmaszál. Kívül van a böndő. Babsuta-buta Bábiska.* Törökbecse, Torontál vm. Kiss Áron 1891. 32.

³⁵ *Pad alatt, pad alatt A fő'd alatt Tarka tyúkot nyergölnek, A búvárok baktatnak, Firmák-fodormák, Ző'd süvegű boszorkán!* Szőreg, Torontál vm. Kálmány 1891. 105.

³⁶ Pl: *Padnál, padnál a föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt, Kő Budáig baktaték, Nem vagyok én réznyakú, Hanem Isten kovácsa, Szent lovakat patkolok, Rézpálcával kongatok, Kong, kong, Péter bácsi, Üsd ki, vesd ki ebből ezt.* Kiss Áron 1891. 34.

³⁷ *Egyedem, begyedem, báró bikkó, Az erdőbe hivogató, Jertek ide, rókák, madárkák, Csináltassunk egy kis házat, Abba lakik szil, szál, szalmaszál, Nádi nádi Pityke Pál.* Nyírbogdány, Szabolcs vm., Csíkszentdomokos. Csík vm. Dutkon 1973. 27. Egyébként gyakorta esik szó kővár építésről, ebbe halat fognak, a medve nyulászik.

halált szalmabábú jeleníti meg, amit aztán elpusztítanak. *Szil, szál szalmaszálnak* 15 esetben *Pál* a keresztnéve.³⁸ *Szent Pált* leszámítva, minden más *Pál*: *Szabó* (41 szöveg), *Varga* (4 szöveg), *Balog* (4 szöveg), *Kicsi* (3 szöveg) *Bucki, puccki, icki-picki, Hallgató, Titkom, Kóba, Pató, Citrom, Puha, büdös, mocskos* (1–1 szöveg), *Perge (Perga), hoppopál* (2–2 szöveg), *Tengerec(s)ki*, (6), *Penderecki* (2) *Pál* negatív szereplő. Ezt beszédes neveik is sejtetik, melyek gyakorta a rájuk vonatkozó felszólításokat (*pucc ki, penderítsd ki*) is megfogalmazzák. Ezt a megítélést fejezi ki a „rontó *Pál!*” képes kifejezés is.

2. *Bőr Budára (?) baktatnak*

A másvilágon tarka tyúkon, illetve sárga csikón tehát a halott lelke, a halál, a boszorkány, vagy valami hasonló, ártó, szétszabó vagy minősítő: szabóhoz, vargához hasonlító lény (?), vagy esetleg Isten kovácsa³⁹ *hő bundában, bőrbundában?*⁴⁰ *Budára*⁴¹ baktat. A bunda – ha nem szövegromlásról van szó (≠ Buda) – tapadó felület a lelkek számára. Legalábbis hasonlót olvashatunk a *Katona (kovács) és az ördög* típusú népmesében (AATh. 330), amelynek hőse a bundáját nyújtja a szenvedő lelkeknek, hogy azok belékapaszkodva megmeneküljenek a kárhozattól.⁴²

Nem elég világos a *Budára* utazás célja, de egy szöveg szerint az utazó onnan *visszakongat*.⁴³ A kongatás, harangozás a környe-

³⁸ Pl. *Egedem, begedem, Báró Bikké bikkmogyoró, Az arlói hivatalló, Gyertek elé rókák, madárkák, Csináltassunk fecskeházat, Abba lakik a, Szál, szál, szalmaszál. Tekintetes Puha Pál. Lengyel ólom, karika, Kukk.* Borsodnádasd, Borsod vm. Kriston Vízi 1989. 520.

³⁹ A szereplők összekeverése az eredeti tartalom elhomályosodásából következhet.

⁴⁰ Magyarpécska, Arad vm., KFA. 07105/18, Batonya, Csanád vm. Kálmány 1878. 8.

⁴¹ Magyarpécska, Arad vm. Kálmány 1878. II. 9. vált. *kő Budáig*.

⁴² Berze Nagy János 1957 (a továbbiakban röviden: BNJ. 433/330/4E; BNJ. 440/330/24E: e jelzet első száma a továbbiakban is a lapszámra, a második a mesetípus számára, a harmadik a variáns és motívum számára vonatkozik).

⁴³ *Pad alatt, pad alatt, föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt, Óbudára baktaték, Onnan vissza kongaték, Kong, kong, Péter bácsi, Űzd ki, vesd ki ebből ezt.* Bodmér, Fejér vm. Kiss Áron 1891. 34.

zet rituális megtisztításának a módja. Már csak az a kérdés, hogy eszköze, a harang vagy vasvessző kinek a kezében van. A *vaspálca*, meg a *budai harang*⁴⁴, s talán még a bunda is inkább a szembejövő utas, Isten kovácsa attribútuma, a kongatás, harangozás inkább az ő tevékenysége. Nem tudjuk, van-e köze egy másik szereplőnkhez, *Hajdú sógor*hoz, aki egy szöveg szerint szintén piros pej lovon megy Budára.⁴⁵ Ez, további 100 mondóka szerint *kennyeret, friss vizet, tejet, fokhagymát, egeret, kopasz vagy tollas verebet kíván*⁴⁶, *szekeret* vagy *lyukas perezet csinál*, továbbá *ágyát kiáltja* és *vaspalcáját kongatja*.⁴⁷ Tehát étel- és italáldozatot kíván, tisztátalan állatokkal jár, vaspalcáját felhasználva keres egy nőt. Vagy az is lehet, hogy a szellemlények azonos eszközökkel, de különböző célzattal, előjellel végeznek hasonló cselekedeteket? A vaspálca jelentőségével később részletesebben foglalkozunk.

⁴⁴ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolja, Fényes szeggel szegezi, Ging, (gling) ging, glang, Budori (budai) harang, Péter bácsi, szedd ki, Vedd ki ezek közül ezt.* Fazakasvarsánd. Arad vm. KFA. 07117/18.

⁴⁵ *Egyedem-begyedem, tengertánc, Hajdú sógor, mit csinálsz? Nem csinálók egyebet, Felsőpröm a szemetet. Van paripám takaros, Kurta farkú, sej, piros. Ha felülök hátára, Elvisz engem Budára.* Vágkirályfa. Nyitra vm. Gágyor 1982. I. 210.

⁴⁶ Pl. *Egyedem, begyedem, tengertánc, Hajdú sógor, mit kívánsz, Nem kívánok egyebet, csak egy falás (karaj, darab) kennyeret (Vagy: csak egy pohár friss vizet; ill. csak egy töltött ((kopasz) verebet, ill. csak egy döglött egeret) Bihar vm., sokfelé. Faragó-Fábián 1982. 363–364. Továbbá: *Egyedem, begyedem, baktertánc, Hajdú sógor, mit kívánsz, Nem kívánok egyebet, Csak egy tollas verebet, Veréb mellé fokhagymát, Dobd ki ezt a nagy marhát!* Mátyusföld. Pozsony és Komárom vm. Bakos 1953. 86.*

⁴⁷ Pl. *Egyedem, begyedem, kender tánc, Hajdú sógor, mit kiáltsz, Én ágyomat kiáltom, Réz palcámat kongatom, Inc, Pinc, Te vagy kint.* Torda. Torda-Aranyos vm. KFA. 07084.

3. *Előtalálnak egy finyogót,*
 4. *Az tiltakozik ez ellen az azonosítás ellen (esetenként e tiltakozásból tudjuk meg, minek nézték).*

A változatok szerint a szembejövőt *félnyakúnak*,⁴⁸ *féleszűnek*,⁴⁹ *félkarúnak*,⁵⁰ *féllábúnak*,⁵¹ *réznyakúnak*,⁵² *vénnyakúnak*,⁵³ *nagyfogúnak*,⁵⁴ *rossz fattyúnak*,⁵⁵ *sárgának*,⁵⁶ *veresnyakú boszorkánynak*,⁵⁷ *fődnakónak*,⁵⁸ *pillantónak*,⁵⁹

⁴⁸ Összesen 69 szövegben, a magyar nyelvterület minden pontjáról. Pl. *Pad alatt, pad alatt pattantyú, Nem vagyok én félnyakú, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolom, Arany szöggel szögelem, Pön, pön, pönege, Száraz malom kötele, Vastag gugorája.* Tobány. Szeged, Csongrád vm. Kálmány 1881. 77.

⁴⁹ Pl. *Egyedem, begyedem, kerkentyű, Nem vagyok én féleszű, Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Fényes szeggel szegelem, Incs, pincs, palapincs, Te maradtál odakint.* Magyarpécska. Arad vm. KFA. 07105/30. (Még két változat Arad megyéből)

⁵⁰ *Egyedem, begyedem, harkantyú (félnyakú), Nem vagyok én rossz fattyú (félkarú), Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Inc, pinc, palapinty, Tied a nagy bika-fing, Idd meg mind.* Bihar-szentjános, Szalacs. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 366–367.

⁵¹ *Ingó, bingó, Szabó Pál, Összeveszett boszorkány. Hid alatt, hid alatt sarkantyú, Nem vagyok én féllábú. Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Ingó, bingó, Szabó Pál.* Lázár 1881. 95. (Összesen 3 változat, az egyik Csurgóról. Somogy vm.)

⁵² Egyetlen előfordulás, lásd fentebb.

⁵³ *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskerágó, mogyoró, Szőlőhegyen tarka tyúk, Én nem vagyok vén nyakú, Isten lovát patkolok, Rézpálcával kongatok, Kon, kon, Péter bácsi, szedd ki, vedd ki, Melyiket? Ezt.* Tiszapalkonya. Borsod vm. Kiss Áron. 1891. 36.

⁵⁴ *Egedem, begedem, sarkantyú, Te vagy az a nagy fogú, Isten kovácsa vagyok, Szentek lovát patkolom, Fényes szeggel szegezem. Szedje, vegye ezek közül ezt.* Pálfalva. Gömör vm. Kiss Áron 1891. 33.

⁵⁵ Egy előfordulás, lásd fentebb.

⁵⁶ *Ez alatt a föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt. Nem vagyok én sárga, Se az úr kovácsa, Király lovát patkolják, Arany szöveget kongatják, Kon-kon-ki, Ezt dobd ki.* Bars és Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.

⁵⁷ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Irmán, odormán, Veres nyakú (orrú) boszorkány.* Csernakeresztúr. Hunyad vm. KFA. 07162/36, 64.

⁵⁸ Egy előfordulás: *Egyedem, begyedem, sógor jó, Kecskerágó magyaró, Szörös a ripatyó, Nem vagyok én fődnakó, A lovatat patkolják, Rézbaltával kongatják, Kong, kong, Péter bácsi, Szedd ki, vedd ki, Te meg eredj oda ki.* Hosszúfalva. Brassó vm. Seres 1984. 547.

⁵⁹ Egyetlen szöveg: *Pad alatt, pad alatt sarkantyú, Nem vagyok én pillantó, Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Künn, künn, Szabó Pál, Fesőfejő*

fínyogónak,⁶⁰ *fínye fúnak*,⁶¹ *fenyőkútnak*⁶² vélik. Ez utóbbi – teljesen értelmetlen lévén – valószínűleg szövegromlás következménye. A testi meg a szellemi fogyatékoság is alvilági konnotációjú: sok nép mitológiájában, így pl. mindenekelőtt az obi-ugoroknál, a *fél ember* gonosz személy.⁶³ De nálunk is: *fél ember* ereszkedik le a padlásról az ördögök hírnökeként a *Krisztus meg a katona* c. nagyszalontai mesében.⁶⁴ Hintázó mondókáink tanúsága szerint a félszeg állatok és emberek gonosz lelkek megtestesítői.⁶⁵ Hasonló előítéletet summáz a racionálisabb közmondás is: *Sánta kutya, sánta ló, sánta ember egy se jó*.

A *pínyogó*⁶⁶ Somogy délnyugati részén *pillantó*, pislogó szemű, vagy pislogó lámpájú ember, illetve egy hiedelemlény, elátkozott mérnök, másutt *indzsellér*, aki halála után lámpájával futkos, földet akar mérni, büntetésből, amiért ezt életében csalárdul tette.⁶⁷

Ugyanakkor *fínyogó*, illetve *fínye fú* – a háromszéki,⁶⁸

boszorkány, *Ipszi, dobszi, likas tepszi, Ezt az egyet kiköveszti*. Bordóce. Gönczi 1948. 40.

⁶⁰ Összesen 3 szöveg Batonyáról és Magyarpécskáról. Arad vm. Kálmány 1878. 8. 1878. II. 9., KFA. 07105/18.

⁶¹ Egyetlen változat: *Madarak voltak, Földre szállottak, Kölesszemet szedegettek, Kasba hányták, Azt sem látták, Arra ment a fínye fú. Nem vagyok én fínye fú, Hanem Isten kovácsa. Szent Pál lovát patkolom, Német szeggel szegezem. Kum, kum, Péter bácsi, Szedd ki, vedd ki ezt*. Kiss Áron 1891. 40.

⁶² Egyetlen előfordulás. *Egyedem, begyedem, bugybollárum, Szól a rigó télen nyáron, Abodába baktaték, Fenyőkútra találék, Nem vagyok én fenyőkút, Isten kovácsa vagyok, Kon, kon, Péter bá. Ezt a kicsi бүдös füt Vesse ki, dobja ki*. Gyergyóalfalu, Csík vm. KFA. 03350.

⁶³ Vahter ezzel kapcsolatban Kannistora hivatkozik: 1953. V. 180/3.

⁶⁴ „Harmadik este a katona elkezd kártyázni, hát egyszer csak látja, hogy a hászjárul egy fél-ember ereszkedik le. Mingyár felkiált, hogy jöjjik le a másik fele is, mer cvvel a fél emberrel nem tud kártyázni. Hát lejött a másik fele is. Neki fognak, oszt ugyancsak verik a tromfot, de a katona azért észrevette, hogy mindig több meg több ördög ereszkedik a falon a kaszárnyába.” Szendrey 1924. 225., BNJ. 443/330/33B.

⁶⁵ Vö. Gazda 2000. 223.

⁶⁶ Ez hangzásában alig tér el a *fínyogó* szótól.

⁶⁷ Eperjessi Ernő szíves közlését ezúton köszönöm.

⁶⁸ Cs. Bogáts 1943., *vínye* címszó.

csíki⁶⁹ és bácskai⁷⁰ *vihnye* 'kovácsműhely', 'cigánykovács műhely' tájszó, meg a *fú* szó fújással, fujtatással való összefüggése alapján – akár valamiféle kovács is lehetne. (Eredetileg, a 9–10. század táján, a nyugati szláv határvidék szláv kovácsműhelyeit nevezték *vihnyének*⁷¹). Ám ha Isten kovácsa tiltakozik ellene, hogy őt finye fúnak nézzék, akkor a finye fú valami lenézett vagy éppen elítélt kovács lehetett. A későbbiekben megpróbálunk választ adni rá, mi lehetett a baj körülötte.

5. A szembejövő tisztázza identitását

Nem az, akinek nézik, nem elítélendő, vagy legalábbis nem kétes egzisztenciájú személy, hanem *Ő Isten kovácsa*.⁷² Elszórtan az *Úr kovácsának*⁷³, a *sógor kovácskájának*⁷⁴, *mester kovácskájának*⁷⁵, *falu kovácsának*⁷⁶, *Mátyás kovácsának*⁷⁷ vallja magát.

Isten kovácsa, csillag kovácsa, ország kovácsa, vagy egyszerűen a *kovács, kovács nagybátyja, ólombarát* az *Égíttest-szabadító* mesetípusban (AaTh. 328A) a világberendezés megőrzéséért folyó küzdelemben a hős védelmezője és az ellenség elpusztítója. A gonosz szüle-bába (*vasorrú bába, a sárkány anyja, az ördögök anyja, nagy száj, vén banya, boszorkány*) elől bemene-kíti rezidenciájába (*kővárába* vagy *vasvárába*) a keresztfiát, az égíttest-szabadító hőst, majd termékeivel: *forró ólommal, ónnal* vagy *arannyal*, vagy szerszámaival: *tüzes csípővassal, tüzes hara-pófogóval, tüzes golyóval, vasbuzogánnyal* elpusztítja az üldözött.⁷⁸ *Világkovácsa* ténykedései, pl. az, hogy *Szépmezőszárnya lovát*

⁶⁹ Szinyeyi 1893. **vinnye** címszó.

⁷⁰ Penavin 1978. **vihnye** címszó.

⁷¹ Gömöri 1994. 259.

⁷² 53 változat, összmagyar.

⁷³ Bars, Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.

⁷⁴ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Félnyakú a kácsa, Sógor kovácskája, Jóska lovát patkolja, Fényes szeggel szegeli, Dir, dur, dele vár, Ketten fogtunk egy bikát, Neked adtuk a farkát, Te vagy kint.* Sebestorony. Krassó-Szörény vm. KFA. 07110/17.

⁷⁵ Magyarpécska, Arad vm. KFA. 07105/23.

⁷⁶ Zsigárd. Pozsony vm. 1982. I. 214.

⁷⁷ Nagyvárad, Bihar vm. KFA. 07233/21.

⁷⁸ BNJ. 368/319/D2.

patkolja „acél apjából” való *aranypatkóval*, *gyémántszegekkel*, hogy az eljuthasson az Üveghegy tetejére, megtörni a kicsi félsingeges erejét, megszabadítani a kacsalábon forgó kastélyban fogva tartott királykisasszonyt,⁷⁹ utalnak *Fehér világbeli* származására. A fehér a benefikus, a fekete a malefikus erők színe. Egy másik mesében a mennybe berántott *katonának*⁸⁰ az ölébe hányt rozsdás csillagokat kell megtisztítania.⁸¹

A bátyai *Isten kovácsa* hiedelemként az eget védi az ördögtől: „A villám akkó keletkezik, ha az ördög felméri a mennybe. Ezt az Isten kovácsa nem engedi, ezért rácsap az üllőre, s tüzes villámokkal elzavarja.”⁸² A bukovinai néphit viszont Illés prófétának tulajdonítja a villámlást. Úgy tartja, hogy „Illés próféta menyen két fehér lóval, s töri a jeget”. „A lónak a patája veri fel a követ és azok szikráznak, és azért villámlik. S mikor leesik a ménkű, akkor azt mondja Illés prófétának az Úristen:

– Illés, lőjj.

Akkor Illés odavág, mert ott a gonosz. Akkor a gonoszra vág. Azért nem szabad a fa alá bújni, mert a gonosz a fa alatt őrizkedik, s ha odamegy valaki, akkor a villám odacsap, a ménkő odavág, odaló Illés. S akkor azt mondják, hogy aki azáltal hal meg, annak a lelke mindjárt a mennyországba megy, mert nem azt akarta Illés ütni, hanem a sátánt akarta megütni.”⁸³ Ezek szerint a későbbiekben meg kell néznünk, az ördög elleni küzdésen túl milyen összefüggés fedezhető még fel Illés próféta és a kovács között.

A kovácsnak az emberi létezését veszélyeztető gonosz erővel: ördöggel és halállal való sikeres harcát⁸⁴ dolgozza fel *A katona és az ördög* (Aath. 330.) c. mesetípus több motívuma is.⁸⁵ A Berze

⁷⁹ Szépmezőszámnya, Marosszentkirály, Maros-Torda vm. Nagy Olga 1978. 200.

⁸⁰ A katona több mesében helyettesíti a kovácsot. (BNJ. és AaTh. 330. *Katona és az ördög* mesetípus.). Ez a szerepesere összefügghet azzal, hogy a kovács egyik főfunkciója a harchoz szükséges fegyverek előállítása.

⁸¹ BNJ. 438/330/22E. Köveskállya, Zala vm.

⁸² Fehér 1975. 20. Azt, hogy „A villám oda csap, ahol az ördög van” a bukovinai székelyek is tudják. Bosnyák 1977. 125.

⁸³ Bosnyák 1977. 125.

⁸⁴ A két képzet a nemzetközi (német, olasz, szláv) és a magyar meseirodalomban is keveredik. Vö. Berze Nagy 1957. 444.

⁸⁵ BNJ. 432/445/B, C, E.

Nagy által tipologizált 33 változatban legtöbbször katona, kétszer varga és csak egyszer kovács⁸⁶ a főszereplő, de négy további esetben⁸⁷ a hős kovácsokat hív segítségül⁸⁸ a zsákba bújtatott ördögök megveréséhez, hisz ehhez az *üllő* és *kalapács*⁸⁹ nem kevésbé alkalmas, mint a *furkó*.⁹⁰ Ezekből és néhány további, itt nem szereplő, kovácsról szóló meséből, mondából megtudjuk, hogy a gonosz fölötti győzelmét olykor tárgyai – pl. széke⁹¹ vagy gyümölcsfája⁹² varázserejének köszönheti, máskor műhelye kellékeinek: a benne levő *fülkének*⁹³, a már említett *széknek*⁹⁴, *satupadnak* és *sínhúzó*nak, *szegecsnek*, *szegnek*.⁹⁵ Mese és hiedelemmonda is

⁸⁶ BNJ. 440/330/26B.

⁸⁷ BNJ. 434/330/7B, 436/330/16B, 441/330/27B, 443/330/33B.

⁸⁸ „A kovács mindent ígért annak, aki a tolvajokat meg tudja fogni, de még senkinek se sikerült. A katona mingyá vállalkozott rá, csak egy üllőt kért meg tizenkét markos kovácslegényt.” Szendrey 1924. 224–225.

⁸⁹ Vö. még *A kovács meg az ördög*. (Aurélháza, Torontál vm.) Penavin 1993. 71.

⁹⁰ 330./E. motívum. A katona a garázda ördögöket zsákba fogatja. A zsákba parancsolt *ördögöket 12 kovácslegény az üllőn kalapáccsal üti*. Sátoraljaújhely és Szeged, Berze Nagy 1957. 434 (330/8B), 436 (330/16B) és 443 (330/33B). Ahol viszont a kovács a főszereplő, az sőtörőjével üti, ami az előzőhöz képest másodlagos megoldásnak tűnik. BNJ. 440. 26. mese. Kálmány, Szeged, Csongrád vm.

⁹¹ Pl. *Az Ördög és a kovács*. BNJ. 440/330/26C. Pl. *Az öreg kohács*. Berze Nagy 1940. 124–125. A tárgyak más mesékben más emberek, elsősorban a katona kezében töltenek be hasonló varázsfunkciót.

⁹² Ez lehet eperfa: BNJ. 440/330/26B, körtefa: *Szegényember meg a halál*. Görgényüvegesúr, Nagy Olga, Vöő Gabriella Mg. 1383. II.b, *A kártyás csizmadia*. Mg. 1679. II.g stb.

⁹³ Pl. Berze Nagy 1940. 33. 124–125. *Az öreg kohács*.

⁹⁴ A fentiekén kívül: Bartucz–Kollarov–Somogyi 1892. 317–319: *A kovács*. Magyarpécskai mese. Arad vm. A székhez ragasztás indokoltabb a cipész, csizmadia esetében: KFA. 1679 II.g. *A kártyás csizmadia*. III. Mg. 452a *A kártyás suszter*. Mindkettő: Árpástó, Szolnok-Doboka vm., Vöő Gabriella gyűjtése.

⁹⁵ „Valamikor régen, amikor még az ördög a földön járt, bement a kovácsműhelybe és kíváncsiskodott, hogy a kétfejű szöveget hogyan lehet beütni a vasba vagy a fába. És a mester bemutatta neki. Befogta az ördög ujjait a satuba. És fogta a sínhúzót és elkezdte ütni az ördög fejét. Persze, meggyőződött arról az ördög, mert a mester mondta neki, így szögecseljük el a szegecs végét, és akkor fej képződik belőle. No, látod komám, így csináljuk. Akkor nagyon nagy könyörgéssel kiengedte az ujjait a satuból, és elszaladt világgá. Még mindig szalad talán.” Fehér 1975. 49. Bátya, Fehér vm., A szeghez ragasztott ördög esete: *Jakob kovács*, Bácska, Penavin 1993. 76.

tud arról, hogy megpatkolja az ördögöt⁹⁶ vagy a lóvá változott boszorkányt, minek következtében másnap egy megpatkolt kezű lábú falubeli öregasszony haldoklik.⁹⁷ Ravaszágával arra készíti a halált, hogy kifűrt *kulcslyukba*⁹⁸, *csobolyóba*⁹⁹, *pintes üvegbe*¹⁰⁰ bújjon, majd cselekvésképtelenné teszi azzal, hogy bedugja a lyukat. Idézzük csak fel még egyszer az elemzésre kijelölt mondókánk kezdősorait! *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskeméti mogyoró,*

⁹⁶ Mese: Nyitra, BNJ. 441/330/27B; hiedelemmonda: „Az egyik kovácsot háborgatta az ördög. Nem tudta, mit csináljon. Egyszer megfogta az ördögöt, és mondta neki, hogy ne háborgassa többet. De az ördög nem nyugodott bele. Ezért megfogta a lábát és a satupadba szoritotta. Lefaragta a patáját és ráverte a patkót. Kieresztette az ördögöt. Az ördög úgy elszaladt, hogy többet nem háborgatta a kovácsot.” Bátya, Fehér vm., Fehér 1975. 49. (323. tétel).

⁹⁷ „A boszorkányt megfogták, megpatkolták.” „Lóé változott, megpatkolták éjjel és látták, hogy kezén, lábán patkó volt, nem tudott felkelni.” „Megfogták kötéllel, megvasalták. A Szerencsék anyja nem kelt fel reggel, patkó volt a lábán.” Jászdózsa, Jász-Nagykún-Szolnok vm. Gulyás 1976. 154. Bosnyák 1977. 85. stb.

⁹⁸ „A lakatos dolgozott, csinálta a lakatokat. Odament a halál, hogy vigye el.

– Hagyj még három évig, mer sok a munkám. Elhatta. Ment másodszor.

– Na mos viszlek.

– Ne vigy, mer nem fogyott el még a munkám. Még háromig.

– Elhatta még háromig.

Meen harmadszor.

– No várj, ezt a kulcsot, né a fűróm, bujj bé, nézd meg, elég méj-é?

A halál bébútt, s akkor egy kis dugóval bedugta, felakasztotta a szegre, s dolgozott még vaj három évig. Bement egy kis onokája, meglátta a kulcsba a dugót. Megfogta, s kihúzta. A halál kijött, s akkor az öreg elvitte.” Mg. 1534. II. *A lakatos meg a halál.* Faragó József gyűjtése. Nagymoha, Szeben vm.

⁹⁹ „Mit csináljon. Megy, mendegél. Összetalálkozik a halállal. Ment egyik házba ki, másíkba be; betegetek vitt el. Kérdi a kovács:

– Ugy-e te, halál, hogy birsz bemenni a házakba?

– Ujanokra elváltozok mint egy masina (gyufa), mint egy szalmaszál. Beférek minden hasadékon.

Belebújt a csobolyóba a halál. Bedugta mind két jukat a kovács, úgy vándorolt. Hat álló esztendeig nem halt meg senki. Aggyig a sok nép megszaporodott.

– Uram, Teremtóm, mond Szent Péter, nem gyün lélek a mennyországba!

Mond Uram, Teremtóm: – A kovács a hátán hurcolja csobolyóban a halált, azért nem gyün lélek a mennyországba.

Mikor hat év után a kovács kieresztette a halált – anélkül is vékony volt, még vékonyabb lett.” *A kovács.* Magyarpécskai mese. Arad vm. Bartucz, Kollarov, Somogyi 1892. 328–319. Egy német mesében a kovács hordóba zárja a halált. Vö. Berze Nagy 1957. 446.

¹⁰⁰ *Az istentelen kovács.* Somogyudvarhely, Somogy vm. Lammel–Nagy 1995. 188.

Szil szál, szalmaszál. Vagyis, amennyiben a *szil-szál szalmaszál* nem más, mint a halál, érthetővé válik a *csobolyó*¹⁰¹ rendeltetése: ebbe zárja Isten kovácsa a halált. De hasonló funkciót tölthet be a *böndő*¹⁰² (börtömlő?), mint a csobolyót megelőző tárgyféleség.

Mondókánk Isten kovácsa *Szent Pál*¹⁰³ (ritkábban *Isten*¹⁰⁴, *szentek*,¹⁰⁵ *Árpád*,¹⁰⁶ *király*,¹⁰⁷ *herceg*,¹⁰⁸ kivételes esetekben *bíró*,¹⁰⁹ *szomszéd*,¹¹⁰ *Bandi*,¹¹¹ *Jóska*,¹¹² *Durák*¹¹³) *lovát patkolja*, azt *fényes* (*arany*, esetenként *sárga*, *német* vagy *finom*) *szeggel szegezi*, *vas-* vagy *rézpálcájával*, (kivételesen *nádpálcájával*) *pengeti*, *kongatja*, *vereti*, *verdesi*, *döngeti*. További szövegaltípusok utalnak a kovácsmesterséggel kapcsolatos dolgokra, meg a mesterekre, pl. *golyó*, *kalapács*,¹¹⁴ s legtöbbjük – nyilván a vas erőssége és a mesterség tüzvel való kapcsolata révén – gonoszűző funkciójú. Pl.

¹⁰¹ Összesen 7 szövegben, főleg az Alföld déli részéből, valamint a palócoktól. Pl: *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskerágó, mogyoró, Jómán, fodormán, Kétsüvegű boszorkány, Ha én kis madárka volnék, Gyöngyszemcskét szedegetnék, Vasha hánám vaspallért, Csirip, cserép vaspallért, Fogj fát.* Bükkszék, Heves vm. Kriston Vízi 1989. 487–594, 517.

¹⁰² *Ögyedölöm, bögyedölöm, karkantyú. Tyúkon járó szalmaszál. Kívül van a böndő. Babsuta-buta Bábiska.* Törökbecse. Torontál vm. Kiss 1891. 32. VII/6. szöveg.

¹⁰³ 41 szöveg, összmagyar.

¹⁰⁴ 4 szöveg: Kunhegyes, Bajmok, Bács-Bodrog vm. Kiss Áron 1891. 33. VIII/8–10. szöveg; uő. 36. VIII/30. szöveg.

¹⁰⁵ Pálfalva, Kiss Áron 1891. 33. VIII/11. szöveg.

¹⁰⁶ Nagyvárad, Bihar vm. KFA. 07233/21.

¹⁰⁷ 5 szöveg: Bars, Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.; Kopács, Baranya vm. Katona és 1986. 31. és Lábadi 1994., 502; h. n. Kiss Áron 1891. 33. VIII/11. szöveg.

¹⁰⁸ Székelyvaja, Maros-Torda vm. KFA. 07373/8, FA: 07371/13.

¹⁰⁹ Erdőszentgyörgy, Maros-Torda vm. KFA. 07391/12.

¹¹⁰ Zsigárd, Pozsony vm. Gágyor 1982. I. 214.; Sebestorony, Krassó-Szörény vm. KFA. 07111/6.

¹¹¹ Gunaras, Bács-Bodrog vm. 1971. Matijevics 1976. 49–50.

¹¹² Sebestorony, Krassó-Szörény vm. KFA. 07110/17

¹¹³ Csernakeresztúr, Hunyad vm. KFA. 07165/24,

¹¹⁴ *Egyedem, begyedem, kakas nyom, Isten lábát patkolom, Sárga csikó, zeg, zeg, zeg, Ingermán, kottormán, Ágor golyó, kalapács.* Egyházaskér, Torontál vm. Kálmány 1891. III. 129.

vaskampó → *Elszaladt a világba Szil, szál Tengerecki Pál*¹¹⁵; **Városi vaskó** → *Balog süti, Balog Pál, Üsd ki, Dobd ki, Pöndöröcki Pöcki Pál*¹¹⁶; *Tökbe tettük, vasba tettük, Tök nem tartá, vas megtartá* → *Szíp, szap, Szabó Pál, Szidd ki innét ezt a röttenetes bűdös Pált*¹¹⁷; **Ling, lang, lakatos** → *Te vagy bent és te meg fuss*¹¹⁸; ill. *Balog sütő, vaskemence* → *Hátul dörmög egy vén medve, Aló, mars ki!*¹¹⁹; **Üsd a vasat, jó kovácsom** → *Tiktak, tiktak, három, Van egy jó barátom, Egyszeriben megtalálom, Nád-szál, szalmaszál, Megvagy meg kis Pál!*¹²⁰

Isten kovácsa részben gonosz ellenességével áll a szentek szolgálatában, részben úgy, hogy a lovukat patkolja. Szent Pál¹²¹, szemben Szent Péterrel, ritka szereplője a folklórszövegeknek. Egy bukovinai hiedelem szerint harcos szentként, karddal áll a mennyország kapujában az illetéktelenül betolakodni vágyók útjába.¹²² A hintázó mondókák szerint mindkét főapostol, *Szent Péter és Szent*

¹¹⁵ Teljes szövege: *Egyedem, begyedem, vaskampó, Volt egyszer egy kis Jankó, Egyet gondolt magába, Elszaladt a világba, Szil, szál, szalmaszál, Tengerecki Pál.* Kispetri, Kolozs vm. KFA. 07091.

¹¹⁶ Teljes szövege: *Egyedelem, begyedelem, Városi vaskó, Kilencedik zacskó, Verebek valának, Az útra szállának. Köles szemet szedegetek, Sorján, borján, Balog süti, Balog Pál, Üsd ki, Dobd ki, Pöndöröcki Pöcki Pál.* Kiss 1891. 40. (MNGY. I. 345.)

¹¹⁷ *Egy időben madarak valánk, Földre szállánk, Kölesszemet szedegelnék, Tökbe tettük, Vasba tettük, Tök nem tartá, Vas megtartá, Szíp, szap, Szabó Pál, Szidd ki innét ezt a röttenetes bűdös Pált.* – Kiss 1891. 40. Vadrózsák.

¹¹⁸ *Egybe, megybe, zsebkendőbe, Szól a rigó az erdőbe, Ling, lang, lakatos, Te vagy bent és te meg fuss.* Szentkatolna, Háromszék vm. KFA. 07076/16.

¹¹⁹ *Egyedem, begyedem, dijom, dájom, Törzsöm, bürzsöm, bikfon járom, Rigó, szálló, kerek erdő, Mondván mondtam a kecskének Építsenek egy kőfalat, King, kong, balog sütő, vaskemence, Hátul dörmög egy vén medve, Aló, mars ki, Ebből ezt ki. Kék, Szabolcs vm. Nyárády 1924–1925. 111. Összesen 9 szöveg, Bihar, Szabolcs és Borsod (?) megyéből.*

¹²⁰ *Ácsom, rácsom, kalapácsom, Üsd a vasat, jó kovácsom, Tiktak, tiktak, három, Van egy jó barátom, Egyszeriben megtalálom, Nád-szál, szalmaszál, Megvagy meg kis Pál.* Torda, Maros-Torda vm. KFA. 07082/26.

¹²¹ A fentebb idézett mesék alapján megállapítható, hogy Szent Pál az égitest- és elrabolt királykisasszony-szabadító Szépmezőszárnya örököse.

¹²² *Szent Péternél vannak a kulcsok, a mennyország kulcsai. Szent Pálnál van egy kard, semmi egyéb, avval küldi el, ki nem mehet bé a mennyországba.* Bukovina, Bosnyák, 1977. 74. (658.) 178. 1400.

*Pál szürke lovon nyargal,*¹²³ s így az is indokolt, ha a mese szerint a mennyországba bejutó kovács „*most Szent Péternek s az apostoloknak lovát, a szamarat patkolja.*”¹²⁴

Isten kovácsának talán a legfontosabb jelképes eszköze a *vas-* vagy *rézpálcája*. Ez a motívum a teljes mondóka anyagunkban többféle kontextusban és funkcióban fordul elő: 1. *Isten kovácsa pengeti, kongatja*, egy gonosz lény eltávolítása céljából. Pl. *Kon, kon fodormán, Bécsi piros boszorkány. Tedd ki szívem! Melyiket? Talán a legszebbiket, Ez lesz az.*¹²⁵ *King, kong, Szabó Pál. Reszibeli boszorkány.*¹²⁶ *Vagy: King, kong, kóba Pál, Három fogú boszorkány.*¹²⁷ *Kong, kong, Péter Pál, Dobd ki azt a mocskos Pált.*¹²⁸ *Vagy: Pön, pön, pönege, Száraz malom kötele. Tim, tám, palotám, Zöld csizmájú boszorkány, Kis ablakon kukucskál, Hajtsd ki, balog, suta Pál.*¹²⁹ 2. A medve által sok-sok hal fogására készített *kőfalat kongatnak* vele, miközben a bárányt a nyúl kihajtására biztatják.¹³⁰ Az állatok jelképesnek látszanak: a medve erőszakos lénynek, a hal áldozatnak, a bárány ártatlannak és áldozatvállalásra késznek, a nyúl talán vétkesnek (paráznának?).¹³¹ 3. *Vaskemencét* (kohót?) *kongatnak* vele, melynek *hátszájában sül a*

¹²³ Pl. *Egy ángyomnak egy ládája csattan... Kilenc ángyomnak kilenc ládája csattan. Tizedikbe befordulunk a gyürüsi kertbe, Szarkák verekszenek. Odamegy a sas, csak levág egyet. Süss, anyám, süss, Vendégeid jönnek, Szent Péter és Szent Pál, szürke lovon nyargal, apró szénát eszik, forrásvizet iszik, fekete szurokkal világít. Szállj ki, barát, a hintából, Nem a pénzed ára, Sem apádé, sem anyádé, sem keresztapádé. Naszvad, Komárom vm. Zenetudományi Intézet 45.315.*

¹²⁴ *Az Ördög és a kovács.* Szeged, Csongrád vm. BNJ. 440/330/26E.

¹²⁵ Kiss Áron 1891. 35.

¹²⁶ Gönczi 1948. 40

¹²⁷ Dergen, Kiss Áron 1891. 33.

¹²⁸ Csíkszentsimon, Csík vm. KFA. 07273/7

¹²⁹ Gunaras, Bács-Bodrog vm.1971. Matijevics 1976. 49–50.

¹³⁰ *Egyedem, begyedem, tìjom, tájom, Törzsön, bőrszön (egyedem, begyedem), bükkfa járom, Szól a rigó kerek erdőn, Mondva mondja a medvének, Készítsenek egy kőfalat, King, kong, kongatom, Rézpálcámmal kongatom, (Nyúl, nyúl, nyomadék), Bárány, üsd ki, hajtsd ki. Kémer, Szilágy vm. KFA. 07341/16, 07348.*

¹³¹ *Egyerem, begyerem, cincom dar, Medve mondja, menjünk el, Kőkertébe nyúlászni, Nyúl, nyúl, nyomadék, Ökör, liba lengyel ország, királybiró, kecc. Csíkszentsimon, Csík vm. KFA. 07275/14.*

kecske. A kecske a hintáztató mondókák szerint a gonosz megjelenési formája,¹³² a néphit szerint pedig kísértet.¹³³ A kikergetés motívuma itt is megvan.¹³⁴ 4. *Harangoznak vele, ugyancsak tisztító céllal: King, kong, kudori harang, Szedje kend ki, vegye kend ki Ezek közül ezt.*¹³⁵ 5. *Hajdú sógor ángyát kiáltja és vaspálcáját kongatja:* a cél a tolvaj eltávolítása. Pl: *Kong, kong, kongatom, Kácc ki, tolvaj, te vagy te.*¹³⁶ A felsorolt esetek mindegyikében azonosítható a gonoszüző funkció, amit megerősít a mondókák egyik kulcsmotívuma, egy ilyenszerű felszólítás: *fuss ki, eredj ki, menj ki innen, hajtsd ki, üsd ki, hüccs ki, mozdítsd ki, vedd ki, akaszd ki, lökd ki, tépd ki, dobd ki, szidd ki innen* stb. Ha helyes az értelmezésünk, a gonoszt kergeti el, annak az emberekre ártalmas formáit: boszorkányt, kísértetet, halált.

A vasvesszőnek más funkciója is van. Kiss Lajos már 1928-ban felfigyelt arra, hogy egy közismert nóta szövege szerint vasvesszővel verik meg, bírják szóra és jobb belátásra a temetőt.¹³⁷ Körkérdésére Kiss Géza a motívum több bibliai előfordulását idézi: „a Messiás vasvesszővel veri meg a pogányokat.” (Zsolt 2,9). „És uralkodik rajtuk vasvesszővel, mint a fazekas edényei széttörtnek.” (Jel 2,27) „Vasvesszővel bírja ellenségét” (Református éne-

¹³² Gazda 2000. 223.

¹³³ Az ördögnek olyan szarvai vannak, mint a bakkecskének. Gyimes, Csik vm, Andrásfalva és Istensegíts, Bács-Bodrog vm. Bosnyák 1982. 92; 1977. 116, 118, 137.

¹³⁴ *Egyedem, begyedem, pikken pá, Hat patkóra tulipán, Fényes szeggel szegelem, Vaspálcával pengetem, Kong, kong, palasütő vaskemence, Hátuljában süll egy kecske, Aló, mars ki.* Asszonyvására. Bihar vm. KFA. 07245/19.

¹³⁵ Fazekasvarsánd, Arad vm. KFA. 07116/15.

¹³⁶ Kiss Áron 1891. 32.

¹³⁷ „Fogd fel, pajtás, a vasvesszőt,
Verdd meg vele a temetőt;
Mért nem kedvez semmi épnek,
Semmi szépnek!

Add ide, hát, a vasvesszőt,
Hadd kérddjem meg a temetőt;
Hol fáj neki;
Odasújtok, hadd érezze,
A fájdalmat s ahhoz mérje
A miénket.” Uo.

keskönyv, 7. dicséret 2. vers – Pálóczi Horváth Ádám¹³⁸ éneke). „Az ellenség, akit Jézus legyőzött, a halál.”¹³⁹ A temető megverésére, anyjuk felkeltésére kap három vesszőt a három árva is.¹⁴⁰

A mi mondókaszövegeinkben ez nincs kimondva, viszont szó van a temetőben fekvő fináncról és annak majdani feltámadásáról: *Egyedem, begyedem, tenger tánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biz az nem eszik, A temetőben fekszik. Majd felköl az nemsokára, A nagy Úrnak hatalmára.*¹⁴¹

A halottak kovács általi feltámasztásának egy módjáról a *Jakob kovács* c. meséből szerezhetünk tudomást. Ez, miután az a pokolban a zsákjába kergetett ördögöket elpüfölte, azokat „addig nem eresztette [ki], míg nem engedték, hogy a subáját belemártsa abba a kotlába, ahol a lelkeket főzték, hogy minden subaszörre száz lélek rakódjon. Mikor ezt megengedték, akkor eleresztette őket.

– Hova, hova, Jakob kovács azzal a sok lélekkel? – kérdi az ördög. – Hát csak hazafelé ballagnék, ha megengedi ördög uram, ezeket a lelkeket meg, mivel én magam szereztem, szabadon bocsájtom.” Több ízben is sikeresen megmérkőzik az ördöggel, kalapáccsal a fejére is üt, míg az elismeri, hogy ő nyert. „Te nyerted meg a fogadást, tiéd a lélek.” [...] Odahaza a lelkeket lerázta a subájáról, s akiknek a lelkét hazahozta, azok felébredtek. Nagy mulatságot csaptak, talán még most is mulatnak, ha újra meg nem haltak volna.”¹⁴²

¹³⁸ Vö. Gulyás J. 1928. 125.

¹³⁹ Kiss Géza 1928. 125. A bot bibliai jelentéseit Dávid Katalin összegzi: uralkodói hatalmi jelkép, a Messiás, majd az apostolok attribútuma, a készenlét jelképe, a gondviselés, a remény, az igazságszolgáltatás csodás eszköze, a kiválasztottság bizonyítéka, az igazságosság jele. Vaspálcával kormányoz a napba öltözött asszony égi gyermeke, a „Királyok Királya, az Urak Ura”. (Jel. 12,5, 19/15k). Dávid 2002. 41–42, 249. **Bot, jogar**, valamint **vas** címszó.

¹⁴⁰ Gulyás 1928. Dömötör Sándor 1928. 224–225.

¹⁴¹ Albis, Bihar m. KFA. 07161/11.

¹⁴² Bácska, Penavin 1993. 78. *A katona és az ördög*, ill. *A katona túljár az ördög eszén* (AaTh. 330) típusú mesében legtöbbször katona tesz hasonlót: zsákjával, köpenye ujjával, bundájával vagy Jézus nevének emlegetésével kiemeli a pokolban vagy a nőgyilkos ördög tizenharmadik szobájában szenvedő lelkeket, melyek több esetben bárányá változva jutnak be a mennyországba. Vö. BNJ. 433/330/4E, 438/330/22E, 440/330/24C, 441/330/29E, 442/330/30E, 433/330/31E, 443/330/32E.

Figyelemre méltó összefüggés mutatkozik az Isten kovácsa hatalmával rendelkező Jakob kovács és Illés próféta között e tekintetben is: ez utóbbiról ugyanis így ír Sirák fia:

„Ki is dicsekedhetne hozzád hasonlóan,
aki felhoztál megholtat az alvilágból,
a halál sorsából az Úristen igéje által” (Sir 48,4–5).

A Királyok könyvében viszont az Illés lelkét (kétszeres osztályrészben) továbbvivő Elizeus (2Kir 2,9) bottal és teste melegével támaszt fel egy gyermeket: „Erre ő azt mondta Giezinék: »Övezd fel derekadat, s vedd a kezédbe botomat, s menj el. Ha találkozol valakivel, ne köszöntsd, s ha köszönt téged valaki, ne válaszolj neki, s tedd botomat a gyermek arcára.« [...] Giezi azonban előrement s rátette a botot a gyermek arcára, de az nem szólalt meg, s nem eszmélt fel. [...] Amikor Elizeus bement a házba, a gyermek csakugyan holtan feküdt ágyán. Erre bement, rázárta az ajtót magára a gyermekre, s imádkozott az Úrhoz. Aztán föllépett az ágyra, s ráfeküdt a gyermekre, s rátette száját a szájára, szemét a szemére, kezét a kezére, ráborult. Ekkor meleg lett a gyermek teste. Erre ő lejött, sétált egyet föl s alá a házban, aztán föllépett az ágyra, s ráfeküdt: erre a gyermek hetet ásított s kinyitotta a szemét.” (2Kir 4,29, 31, 32–35).¹⁴³ Rajta kívül csak Jézus támaszt fel halottakat, az Atya akaratából, először Lázárt (Jn 5,21), majd maga hal meg és támad fel, hogy megváltásával az örök életet igérje az őbenne hívőknek.

Tehát Isten kovácsa a gonosz ellen küzdő, a beteget meggyógyító, a halált késleltető, sőt, Illés prófétához (és Krisztushoz) hasonlóan még halottakat is feltámasztó, lelkeket megmentő, kiválasztott, csodálatos képességekkel rendelkező személy, szakrális hős. Mégis finyogónak nézik, és a mesék katonáját vagy kovácsát sem akarja Szent Péter a mennyországba beengedni. Oda bejutnia nemegyszer csak csellel¹⁴⁴ sikerül, noha Isten nyilvánvalóan ked-

¹⁴³ A természetgyógyászok megítélése szerint, akárcsak a gyógykovácsoknál, a gyógyító erő itt is részben az energiaátadásból, az energetikai keringés mozgásba hozásából, részben az imából ered. Bernád Ilona szíves segítségét ezúton köszönöm.

¹⁴⁴ Pl. a megváltott lelkekbe – bárányokba – kapaszkodva (BNJ. 433/330/4E, 440/330/24E, 442/330/31E), vagy pedig magát Jánosnak (BNJ. 443/330/33E), Jó-

veli és közbenjár érte.¹⁴⁵ Ugyanis csak másokkal törődik: az ördöggel és halállal szembefordul, könyörületes,¹⁴⁶ de a saját lelki üdve helyett inkább harci eszközöket: csodálatos zsákot és furkót, mindig nyerő kártyát választ¹⁴⁷, meg aztán kissé hetyke is. A karácsonyi ének bő kovácsa/királya pedig elutasítja a szálláskereső szent családot.¹⁴⁸

Figyelemre méltó az a kettősség, miszerint egyes változatok egy bölcs vagy bő (gazdag) kovácsnak, mások meg egy gazdag királynak tulajdonítják ezt a köszívűséget. Ennek általános és – a magyarságra nézve – specifikus történeti-művelődéstörténeti okai is vannak.

zsefnek nevezve (437/330/19E), az üllővasát, kalapácsát és bőrkötőjét bedobva (440/330/236E, 438/330/22E, 438/330/23).

¹⁴⁵ Isten a megváltott lelkekért adott hatalmat neki: BNJ. 443/330/32E, ill. Krisztus a jószívűségéért megbocsát neki: BNJ. 439/330/23E.

¹⁴⁶ A koldusruhába öltözött Krisztusnak és Szent Péternek minden pénzét odaadja (Vö. BNJ. 432–444/330/A mot. *A katona és az ördög* mesetípus).

¹⁴⁷ Uo. A és D motívumok.

¹⁴⁸ Pl. kovács szerepel az alábbi köszöntőben:

„Elindult Mária karácsony éccaka
S elindult szállást kérni egy gazdag kovácshoz.
Jó estét, bő kovács, nem adhatnál szállást?
Szállást nem adhatok,
Mert sok vendégem van.
Volt a bő kovácsnak egy szép vak leánya
S elvezette szűz anyánkat
Barmak jászolába.”

Magyarvalkó, Kolozs vm. Vasas–Salamon 1986. 294–295.

Az alábbi betlehemesben a kovács helyett király szerepel, aki a bekérező szent családot elutasítja:

„– Hogy én szállást adjak? Abból ugyan nem kapsz!

Inkább a piacon hideggel is megfagysz!

Mire Szent József ezt mondja:

– Kemény kösziklához hasonló nemzetség,
Hogy lehet tenálad oly szörnyű keménység;
Még a pogánynál is van engedelmesség,
Hát tenálad hogy nincs uradhoz kegyesség?”

Esztelnek, Háromszék vm. Gazda 1980. 388.

Művelődéstörténeti és történeti háttér

Tekintélyét a kovács eredendően a tűz és a vas misztikumának köszönheti.¹⁴⁹ Sok nép mitológiája szerint mindkettő égi eredetű anyag, a kovács eredetileg isten, vagy emberekkel összeházasodó félisten, s egyben kultúrhérosz, s egyszersmind tisztelt és félelmetes varázsló. Ambivalens – mesterségét potenciálisan a jó és rossz szolgálatába is fordítható – személyiségét a biblia is láttatja. Az első kovács, Tubalkain, Kain leszármazottja. Az Új Jeruzsálem felmagasztalásakor így szól az Úr: „Én teremttem a kovácsot, aki fújtatva élesíti a tűzben a parazsat, és fegyvert csinál, céljának megfelelőt. De én teremttem a pusztítót is, aki használhatatlanná teszi. Egy fegyver sem arat sikert, melyet ellened kovácsoltak.” (Iz 54,16) Vétkesnek találtaik abban is, hogy „Bálványt csinál és bálványképet önt magának”. (Iz 44,10)¹⁵⁰ A keleti nomád népek hiedelmei szerint a kovács a sámánnál is erősebb, hiszen ő készíti a sámánruha kellékeit, valamint az istenek, hősök, harcosok fegyverzetét. Ennek megfelelően vallási funkciók hordozója. A burját sámánének így jellemzi a kovácsok varázserejének forrását: „A Ti kovácsműhelyetekben van a Ti erős varázstotok, a Ti fújtatótokban a Ti csodálatos varázslatok.”¹⁵¹ A kovácsolás révén a mongolok ősei – eredetmondájuk szerint – új hazára leltek.¹⁵² A török-mongol népek eredetmondája gyakorta összekapcsolódik a kovácsmesterséggel, annál is inkább, hogy a nomád társadalmi rendszerekben egész nemzetség vagy törzs is űzheti – örökletes mesterségeként – a kovácsmesterséget. Fejedelmeik gyakorta az égi kovácsoktól eredeztetik, és kovácsnak nevezik magukat, így pl. Dzsingisz kán

¹⁴⁹ Az alkimista, mint a kovács, s előtte a fazekas, a tűz ura. Ez magyarázza azt, hogy a régi kultúrák szent specialistáját – a sámánt, varázslót, mágust – a tűz gazdájának tekintették – írja Eliade 1996. 78.

¹⁵⁰ Vö. Dávid 2002. 139. **Kovács** címszó.

¹⁵¹ Idézi Alföldy 1932. 212–213.

¹⁵² „Az erdőben sok fát és szenet halmoztak össze, hetven ökröt és lovat pedig megöltek, lehúzták a bőrüket, fújtatókat készítve belőlük a kovácsoláshoz s addig dobálták a fát és szenet a hegyhasadékba, míg a szikla meg nem olvadt és nekik utat nem nyújtott.” Idézi Alföldi 1932. 208.

is.¹⁵³ „Az isteni kovácsról vagy Dzsingisz kovácsról szóló mondák Mongóliában, Transzbajkália déli határától kezdve egészen az Ordos-hegységig el voltak terjedve. Az van bennük, hogy a világorakodó kovács volt egyszer, és ő is részt vett a céhbeli jeinek az égi kovács tiszteletére végzett szertartásaiban, amelyek abból álltak, hogy megizzított és vízzel leöntött üllőn kalapáltak.”¹⁵⁴ „»Ezért volt a Temudzsin¹⁵⁵ családban szokásos még a XIV. században is, hogy azon az éjjelen, amelyen a birka-év kezdődik, ez esemény emlékére az uralkodóház jelenlétében fujtatókat, szentet, olvasztókemencéket készítettek, vasat olvasztottak, ezt üllőre téve rudakká kovácsolták. « Abulghâzi (ed. DESMAISONS II. 33) úgy beszél el a dolgot, hogy a felszabadulás ünnepén először maga a kán kovácsol, utána pedig az összes bégek.” A nomád társadalomszervezetben élő mongol népek kovácsukat, kovácskirályukat, hőseiket, valamint a kovács égi patrónusát a *darchan* szóval jelölték.¹⁵⁶

A honfoglaló magyarság életében ismeretes volt mind a *darchannak* megfelelő török *tarçan* szóból eredő, a kovácssághoz is kapcsolódó *tárkány*, *tarján* méltóságnév¹⁵⁷, mind pedig a mon-

¹⁵³ A történetírói hagyomány szerint Dzsingisz valójában egyszerű kovács volt, aki a Darchan-hegység tövében ütötte a vasat. A Darchan-hegyen még mindig őrzik Dzsingisznek az üllőjét. Vö. Alföldy 1932. 207.

¹⁵⁴ Alföldy 1932. 206.

¹⁵⁵ Dzsingisz kán egyik korábbi neve, amelyet egy megölt ellenséges vezér neve után kapott. (Alföldy 1932. 208.) A Temudzsin név összefügg nyelvünk török *temir* szavából származó *tömör* 'vas' jelentésű szavával, mely a honfoglalás kori *Tömörd*, 13. századi okleveles formájában *Temerd* magyar helynévben fordul elő és vaslelőhelyre utal. Vö. Hechenast 1968. 139. „... *temurdži* törökül a. m. 'kovács', de ez egyúttal az égi kovácsnak is egyik neve a mongoloknál” – írja Alföldy (1932. 208).

¹⁵⁶ Alföldy 1932. 212.

¹⁵⁷ Ligeti Lajos tagadja, hogy a szó bármelyik török nyelvben kovácsot jelentene, de azt elismeri, hogy a török eredetű *tarçan* méltóságnévre vezethető vissza, ami „a török méltóságnéveknek abba a rétegébe tartozik, amely a zsuán-zsuánoktól származik. (PELLIOT szerint ezek mongol nyelvű avarok voltak...)” Ligeti 1979. 139. Szerinte a szakrális kovács keresése „a honfoglalás és a vezérek korában – délibábkergetés”. Uo. 141. Azonban Alföldy kínai forrásokra hivatkozva írja, hogy Zoán-Zoán számára a letelepülő törökök fegyvert kovácsoltak. A török népeknél valóban legelső sorban rangjelzés a *tarçan*, viszont a törököket a kínaiak kovácsnépnek tartották, nekik tulajdoníthatók szerinte a magas művészi színvonalat képviselő noin ulai és pazyriki leletek. Alföldy 1932. 205. „Németh Gyula

gol darchannak vagy *kánnak* és *bégnek* megfelelő magyar tisztség. *Tarján*nak a hét magyar törzs negyedik – központi helyet elfoglaló, s ezért talán legtekintélyesebb – törzsét nevezték. Felmerült az a vélekedés, miszerint a Tarján törzs közepén való elhelyezkedése, meg neve, melynek ’hadvezér’, ’alkirály’ jelentése van¹⁵⁸, vezértörzsi státusra utalna.¹⁵⁹

Hogy mindezt megértsük, kissé részletesebben meg kell világitanunk a honfoglalás tájéki magyarság történetének idevonatkozó kérdéseit. Eredetileg minden törzs élén egy törzsfő állt. Az arab és bizánci források szerint¹⁶⁰ e törzsfők közül a 9. században két fejedelem emelkedett ki: az idézett forrásokban mindig elsőként szereplő *kndh*, a kende, kündü vagy künde, legnagyobb, névleges királyuk, valamint a háborúban és békében is parancsoló, ténylegesen uralkodó *dzslh*, vagyis gyula. E tartós tisztségek, melyek személynevesített formában krónikáinkban és a vezérnévsorokban is előfordulnak, Györffy György feltevése szerint megfelelnek a

szertint a török népek közt csupán a kara-kirgizeknél ismeretes a *tarzan* szó ‘kovács’ jelentése, viszont Sandschejew szerint a mongol *darchan* általában használatos neve a kovácsnak, meg a kovácsok égi patrónusát is így hívják.” Alföldy 1932. 214.

¹⁵⁸ Berta 1997. 21.; Györffy 1997. 228. „A magyar törzsnevek az Etelköz előtti magyar tőzsek fölé a 7. században rendelt türk vezérek nevéből, ill. címéből erednek, s emléküket a katonai kíséret tagjai, majd ezeknek a nemzetségei tartották fenn.” Györffy 1997. 230.

¹⁵⁹ Tóth Sándor László 1998. 76.

¹⁶⁰ Ibn Ruszta geográfus (900 körül) szerint „A magyar pedig a töröknek egy fajtája. Vezérük 20 000 lovassal vonul ki. Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez királyuk megkülönböztető címe. Mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzslh* (olv.: gyula) a neve. Minden magyar a *dzslh* nevű vezérük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.” Gardízi perzsa geográfus 1050 körül így ír: „A magyarok a törökök egyik fajtája. Vezérük 20 000 lovassal (vonul ki). Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez a nagyobbik királyuk neve. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, *dzslh*-nak (olv.: gyula) hívják. A magyarok pedig azt teszik, amit ez a *dzslh* parancsol.” – Mint a forráskritikai kutatás megállapította, mindkét mohamedán geográfus idézett helye a 9. század végi állapotokat leíró és 914-ben szereplő Džajhani bocharai miniszter munkájára mennek vissza. Ennek műve gyakorlati célú, értesülési leírt népek közt megforduló utazóktól származnak. Forrásidézetek és -értékelések: Györffy 1955. 10.

kettős fejedelemség vagy szakrális királyság vezető funkcióinak¹⁶¹, s ezen belül a mongol *darchan és bég*, illetve a kazár *kagán és bég* címeknek.¹⁶² Ezt a magyarság a nyugati türk eredetű kazár fennhatóság¹⁶³ befolyására alakította ki. A magyar nomádállamot Györffy az orchoni türk államszervezet utolsó hajtásnak tekintette.¹⁶⁴ Lényege az volt, hogy a politikai struktúra élén, a hatalmat ténylegesen gyakoroló és a hadvezéri feladatokat ellátó fejedelem (a gyula) fölött egy végrehajtói funkciók nélküli, az égi-ekkel kapcsolatot tartó szent (szakrális), kötöttségek közepette uralkodó főfejedelem állt. Szentsége születésével kapcsolatban is megnyilvánult: akárcsak a türk kagánt, égi eredetűnek¹⁶⁵ tartották. Erre utalnak a 13.

¹⁶¹ Tóth 1998. 102. Györffyn kívül Kristóra és Czeglédire hivatkozik.

¹⁶² A kazár kagán Džajhanitól inspirálódó történetírók szerint „nem egyéb pusztá címnél, míg a hatalom, a kormányzat és a hadsereg vezetése a király kezében összpontosult, akinek címét Ibn Ruszta *Aysha*; Gardizi *Abshad* alakban őrizte meg”. Györffy 1955. 15. Neves történész szerzőnk további mohamedán történetírókat idéz: Ibl Fadlan 922-es útleírásában elmondja, hogy „a kazárok királya. a nagy kagán (*χagan*) négy hónapoként egyszer jelenik meg alattvalói előtt; míg helytartója, a bég (*χagan bh*) kormányoz, vezet hadat, s alá vannak rendelve a szomszédos népek uralkodói. Mezitláb jelenik meg a nagy kagán előtt s ilyenkor fáklyát gyújt meg előtte. A bég alá van rendelve a kündü kagán (*kndr χagan*), s ez alatt áll a *džau šigir*. A főkirály csak negyven évig uralkodhat, ha ezt egy nappal is túlélté, megölik, mert azt mondják, hogy értelme meggyengült.” Istakhri (†951) és Ibn Haugal (977 körül) szövegét így summázza: „a kazár kagán elzártan él, a tényleg uralkodó király (malik *χazar*) csak államügyekben érintkezik vele. A kagán méltósága egy meghatározott nemzettségben öröklődik. Ünnepléses körülmények között iktatják be. (»A midőn az (ünnepléses) beiktatást végrehajtani akarják, a khakant elővezetik s egy selyemzsinórral fojtogatni kezdik; a mikor a fulladáshoz már közel van, megkérdezik tőle, hány évig akar uralkodni, mire kinyilvánítja, hogy mennyit; ha e határidőn belül hal meg nem bántják, de ha ezt túléli, megölik.«). Sírját szentnek tekintik.” Majd így ír: „Mas’udi (†956 vagy 957) szerint a főkirály, vagyis *χagan* palotájába bezárkózva él, helyette a király (*malik*) kormányoz. Ha a népet valamely csapás éri, a főkirályt megölik.” Györffy 1955. 15.

¹⁶³ 628 táján a kazár kagán a nyugati türk kagán öccse volt. Györffy 1955. 15.

¹⁶⁴ Idézi Heckenast 1968. 137.

¹⁶⁵ A türk kagánok égi eredetüre utalnak Kül tegin és Bilge kagán feliratainak kezdősorai: „Midőn a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közre teremtettek az ember fiai. Az ember fiai közül kiemelkedtek őseim, Bumin kagán és Isztemi kagán.” Alább: „A türkök istene fenn az égben és a türkök földjének és vizeinek szent szellemei így cselekedtek: Azért, hogy a türk nép ne sem-

századból fennmaradt, a *kék-kend* népre utaló adatok.¹⁶⁶ A kék színnév ugyanis a nemesebb származást jelöli: a „kékkendek az égiekkel egyenrangú kende vagy kündü, a főfejedeleme népei voltak”.¹⁶⁷ (A fejedeleme népeit az ekkori, keletről hozott szokásnak megfelelően, személyes, szabad jogállású jobbágyai – tulajdonképpen katonai kísérete tagjai –, valamint kézműves és földműves szolgálattevői alkották, akiket nem leszámazási, ill. rokonsági, hanem minőségi kritériumok szerint választott ki.)¹⁶⁸ A kündü meghatározott, korlátozott ideig uralkodhatott. Ugyanakkor a kazároktól eltérően még a gyula mellett katonai és kormányzási teendőket is gyakorolt.¹⁶⁹ Györffy szerint a magyar kettős fejedelemség kündüje Levedi volt, majd a honfoglalásban résztvevő fia, „Kur-

misüljön meg és ismét néppé váljon, felnevelték atyámat Ilteresz kagánt és anyámat Ilbilghe katunt, az ég csúcsán tartva őket.” Az Orchoni türk feliratok szövegét magyarul idézi: Györffy 1955. 13.

¹⁶⁶ Pl. „a Nagybánya melletti Kékes erdő két 13. századi oklevél szerint korábban a *kék-kend* nép lakóhelye volt....A kék-kend nép kétségtelenül a Lápos folyó völgyének őrzésére kirendelt népelem volt.” Györffy 1955. 19, 24.

¹⁶⁷ Györffy 1955. 19, 26.

¹⁶⁸ Azt, hogy a honfoglaláskor a jobbágyok és szolgálonépek nem állami, hanem fejedelmi, vezéri, törzs-, illetve nemzetségtulajdonban voltak, Györffy a törzsi eredetű helynevek tanúságait figyelembe véve állapította meg: a honfoglalás kori magyarság és az Aranyhorda első vezérei településrendjének nagymértékű hasonlóságából feltételezhető nálunk a keleti nomád mongol-török népekhez hasonló, személyes társadalmi berendezkedés megléte. A mongoloknál a hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze a személyes jobbágság intézménye: mikor Dzsingiszt kagánná választják, azonnal megszervezi nőköreit. A főúr elválaszthatatlan a nőköreitől; ezek mindig mellette vannak és kíséretét alkotják. A magyar nemzetségtulajdonosok, törzsfőknek is saját, szabad jogállású, más törzsből származó kísérő katonái, parancsnokai voltak, akik egyszersmind a hadsereg katonai iskoláját, az elitgárdát is alkották, béke idején háznépnek számítottak, ők intézték, ellenőrizték a legkülönbözőbb házi és egyéb ügyeket. Gyakran kevésbé különböztek az egyszerű szolgáktól. Közösségekben éltek urakkal, megosztották mulatságait, örömet és bánatát, ők voltak a legbensőbb barátai és tanácsadói. Györffy 1960. 32.

¹⁶⁹ Ezt Györffy a 9. századi magyar társadalmi helyzet következményének tartja: „Amíg ugyanis a nomadizálás és a nemzetségi szervezet fennállt, a kündü nem szakadhatott el teljesen nemzetségétől, ami közvetlen gazdasági és katonai erőit biztosított számára, uralma tehát nem válhatott teljesen névlegessé. Ugyanakkor a törzsszövetség ügyeiben intézkedő gyula sem válhatott abszolút hatalommal rendelkező fejedelemmé, mert a törzsfők gazdasági és katonai erejével is számolni kellett.” Györffy 1955. 16. A szolgálónépekre nézve lásd: Györffy 1972.

szán, aki mellett Árpád a törzsszövetség ügyeit kezében tartó gyula méltóságot viselte.¹⁷⁰ Miután azonban Kurszánt 904-ben a bajorok egy lakomán orvul megölték,¹⁷¹ Árpád magához ragadta a főhatalmat.¹⁷² Árpád unokája, Tormás, noha az Árpád-ház uralmának igazolása céljából elferdítve adja elő a bizánci császárnak népe történetét, nem hallgathatja el, hogy „Kazária fejedelme, a kagán nemes nőt adott feleségül a türkök első »vajdájának«, akit Levedinek neveztek” ..., majd később nemességéért, értelmességéért és vitézségéért, s mivel a türkök közt az első, felajánlotta neki a nemzete fölötti fejedelemséget, arra szólítván fel, hogy engedelmeskedjen a kagán szavának és parancsának.¹⁷³ A pártos történetírás következményeként nem Levedi, hanem Álmos személyéhez kapcsolódnak a szakrális fejedelmre utaló magyar hagyományok: mitikus születése (Turul monda), valamint erdélyi megölése.¹⁷⁴

A honfoglaló vezérek téli szállásaikat régi, de iparosokkal újonnan is felduzzasztott városok mellé helyezték, az ott talált mesterek szolgálatát is igénybe véve.¹⁷⁵ A helynevek tanúsága szerint Kurszán kündü Óbuda várát választotta székhelyüül.¹⁷⁶ A 10–11. századi szolgálónépek egy negyedét a fegyverek előállításában jeleskedő vasművesek: a kohászok, vasverők és csatárok (fegyverkészítők) tették ki.¹⁷⁷ Nem csoda ez, hiszen a honfoglaló magyarok évi vasszükséglete 160 ezer főre számítva 1600 tonna volt.¹⁷⁸ A kovácsmesterség régi magyar műszavai még uráli kori jelzős kifejezések – *üllő, fuvó, harapófogó, vasverő* –, tehát tabu-
nevek, ami a mesterség eredeti szakralitására, titkos voltára utal.

¹⁷⁰ E megállapítását Anonymusra alapozza, aki a honfoglaló vezérek közt említi Kündü fia Kurszánt. Györffy 1955. 16.

¹⁷¹ Györffy 1970. 196.

¹⁷² „Ez a hatalomátvétel kezdetét jelentette azoknak a harcoknak, amelyeket Árpád utódai vívtak meg a törzsfők leverése érdekében, s amit csak István királynak sikerült befejezni Koppány, Gyula és Ajtony leverésével. Györffy 1955. 22.

¹⁷³ Bíborbanszületett Konsztantinoszt idézi Györffy 1955. 28.

¹⁷⁴ Az Álmos monda és a kettős, szakrális királyság összefüggésére először Róheim (1984) figyelt fel. Az Álmos csodás születésével kapcsolatos Emese álma mondát részletesen elemzi: Demény 1997.

¹⁷⁵ Györffy 1972. 269.

¹⁷⁶ Györffy 1955. 20–22.

¹⁷⁷ Heckenast 1968., Gömöri 1985. 353.

¹⁷⁸ Mérey Kádár Miklós és Mayer János adatait idézi Gömöri 1994. 268.

Erre a tényre, valamint a történelmünket ért türk befolyásra alapozva Györffy úgy gondolja, hogy „a türk eredetű szakrális uralkodóhoz, a türk eredetmonda és kovácmítosz letéteményezéséhez szervesen kapcsolódik a honfoglaló magyarok még ugyancsak szakrális kovácmestersége”.¹⁷⁹ Ezt, nézete szerint, a helynevek is megerősítik. A 10. század után már nem nevezték *vasverő*nek a kovácsot, ennél fogva az e szóval képzett helynevek sem lehetnek későbbiek. A Zala megyei *Vörü* (eredetileg *Verő*) falu a verői Bulcsu apja, Kál harka (egy harmadik honfoglalás kori méltóság) szolgálonépei voltak¹⁸⁰, a település ugyanis az ő téli szálláshelye, Diós-Kál mellett feküdt. Egy 13. századi oklevélben az egyik őrségi falu nevében – *Vosvereuzek alio nomine Kendzek* – a *vasverő* és a *kend* szó alternatíván, „azonos szerepben fordul elő”. Györffy feltételezte, hogy „a szóban forgó kend falu kovácmesterségéről volt híres”.¹⁸¹ Ez a falu a kende népét alkotta, annak a szolgálatában állt. „A vasverő Kend népet talán párhuzamba állíthatjuk a türk kagán kovácsnépével” – írja.¹⁸² „Kurszán kündü, a nagyfejedelem pedig szakrális kovácskirályhoz hasonló szerepet is betöltött.”¹⁸³

A szakrális kovács mítoszát a *Tárkány* helynevek, illetve a megfelelő települések kovácmesterségre utaló emlékei – régészeti leletek, valamint a közelükben elhelyezkedő *Rudnok*, *Rednek*, *Rendek* (szláv)¹⁸⁴ *Tömörd* (török), *Vasas* (magyar) nevű helyek vassalaklelőhelyei is táplálták.¹⁸⁵ Györffy szerint „A tárkány név használatát biztosan datálja a szakrális kovácsolás, a tárkányság pogány vonatkozása; István király, sőt talán már Géza a kereszténység bevezetése után mellőzte a pogány rítussal kapcsolatos mesterséget s nevet, és a délszláv kovács névvel nevezte meg az új szervezet keresztény vasverőit, akik mesterségüket bizonyára a

¹⁷⁹ Összefoglalja Heckenast 1968. 136–137.

¹⁸⁰ A vezérszállások közelében elhelyezkedő szolgálonépi falvak Györffy szerint egészen biztosan államalapítás előttiek.

¹⁸¹ Györffy 1955. 26.

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Györffytől idézi Gömöri 1994. 266.

¹⁸⁴ 29 ilyen Rudnok nevű vasbányát ismerünk. Gömöri 1985. 353.

¹⁸⁵ Györffy 15 *Tárkány* helynevet emleget ilyen összefüggésben (1972. 283.). Sándorfy 27 *Tárkány*, *Terjén*, *Terény* helynévről tud, melyek a Kárpát-medence egészét behálózzák. Vö. Sándorfy 1989. 39–40.

szlávoktól tanult új fogásokkal fejlesztették.”¹⁸⁶ Több Tárkány helynév az Árpád-házi hercegek szállásterületén vagy pedig más vezérek nyári vagy téli szállásai körül található, amiből arra lehet következtetni, hogy lakói, a „tárkányok” a törzsfőknek dolgoztak.¹⁸⁷ A „magyar vagy szláv vasbányászai a magyar vagy türk vasverőknek, tárkányoknak szolgáltatták a vasat, azaz itt a szakrális kovácsok úgy jelennének meg, mint valódi vasművesek”.¹⁸⁸ E települések tehát a barbár szolgálónépi berendezés emlékei.¹⁸⁹ A Tarjánpuszta- szerű helynevek tehát a tarchan kovácskirályt idézik.¹⁹⁰ A kovácsok megkülönböztetett helyzetére utalhat egy, a Szabolcs megyei Gáván feltárt 11. századi sír, amelyben egy szerzámaival eltemetett sánta kovács nyugodott.¹⁹¹ Érdekes egybeesés, hogy a mondókánkbeli Isten kovácsa a félnyakúság, sántaság ellen tiltakozik. Lehet, hogy ez a sír egy vihnyéé vagyis *finyefiúé*? A szolgálónépek közt ugyanis szláv kovácsok, *vihnyék* is működtek, amint azt a *Wygna potoko*, 13. századból fennmaradt, régészetileg is szláv vasas hagyományokkal igazolt helynév is bizonyítja.¹⁹² Meglehet, hogy a tárkányokkal szemben – akiket talán fehér kovácsoknak minősítettek, hasonlóan a fentebb idézett mesék Fehér világbeli kovácsához – a vihnyék a fekete kovács szerepkörét töltötték be?¹⁹³

A kende félreállításával, az Árpád-ház uralomra jutásával, majd a feudális magyar állam megszervezésével és a kereszténység felvételével már nem voltak fenntarthatók a korábbi pogány hagyo-

¹⁸⁶ Györffy 1972. 284. Ugyanitt írja, hogy az Árpád-korban feltűnő az idegenkedés a Tárkány személynévtől.

¹⁸⁷ Uo. 284.

¹⁸⁸ Gömöri 1994. 267.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Heckenast 1968. 163.

¹⁹¹ Gömöri 1985. 315.

¹⁹² Gömöri 1994. 261.

¹⁹³ Ez a minősítés megfelel a keleti kovácsok kategóriáinak. „A burját mitológiában a dualista világképnek megfelelően a kovácsoknak két csoportját különböztetik meg: a fehér (jó) és a fekete (gonosz) kovácsokét.” Lőrincz 1975. 151. „A burjátok fekete kovácsokat is ismernek, akik egyes szertartások alkalmával bekormozzák az arcukat; a nép tőlük különösen retteg.” Ugyanakkor „A kovácsok istenei nemcsak munkájukban segítik, hanem a gonosz szellemekkel szemben védelmezik is őket.” Eliade 2002. 426–427. Vö. még Alföldi 1936. 214.

mányok. A szolgálonépek állami szolgálatra rendelésével, a korábbi népeiknek a gyepükre való széttelepítésével¹⁹⁴, a történelem átírásával és a hagyományok ellenőrzésével (pl. az igricek egy helyre való össze telepítésével) sikerült megtörni a törzsfők uralmát. A keresztény vasverőket kovácsoknak nevezték el. A tárkányok népszerűtlenné váltak, „az Árpád-korban feltűnő az idegenkedés ettől a személynévtől”.¹⁹⁵ A bihari *Tárkány-Kovácsi*, valamint a tolnai, korábban *Tárkány* nevű *Tevelkovácsi* példája szerint néhány, hercegi udvarhely melletti *Tárkány* falut *Kovácsinak* nevezték át.¹⁹⁶

Györffy hipotézisei lázba hozták a történészeket és ipartörténész-régészeket. Előbbiek, tekintve a források szűkszáviságára, általában szkeptikusak ez ügyben.¹⁹⁷ A szolgálonépek jeles kutatója, Heckenast Gusztáv viszont lelkes híve. Szerinte a Magyarország területén a 7–9. századtól kimutatható falusi csoportipar jellegű vaskohászat a 13. században szűnt meg végleg.¹⁹⁸ Gömöri János régész 1971-től tervszerű ellenőrző ásatásokat folytatott a vastermeléssel a falunév alapján is kapcsolatba hozható Vas megyei települések vassalak-lelőhelyein. Kendeszéken még nem sikerült 14. század előtti emlékeket feltárnia, de nem zárja ki ezek lappangását. Kideríti, hogy a honfoglaló magyarság nem hozta magával az előhazájában használatos kohótípusokat. A 10. században *Tarjánpuszta* és *Tömörd* nevű településeken korábbi későavar¹⁹⁹, míg *Wygna potoka* partján szláv etnikumhoz kötődő kohókat működtettek.²⁰⁰ Szerinte a Tisza vidéki és erdélyi részek Tárkány helynevei a bolgár kán helyi képviselőinek a szálláshelyeit is jelöl-

¹⁹⁴ Györffy 1971. 288–289.; Györffy 1955. 26–27.

¹⁹⁵ Györffy 1972. 284.

¹⁹⁶ Uo. 283–284.

¹⁹⁷ Tóth Sándor László pl. megállapítja, hogy kettős fejedelemség minden bizonnyal volt a magyaroknál, de „kevésbé egyértelmű, hogy szakrális fejedelemségnek tekinthetjük-e ezt vagy sem”. Tóth 1998. 103–111.

¹⁹⁸ Heckenast 1968. 134, 146, 151, 167. Megszűnését azzal magyarázza, hogy „a paraszti csoportipar helyébe a magasabb technológiai szintet jelentő, a fejlettebb igények kielégítésére is alkalmas városi kézműipar lépett”. 1968. 167.

¹⁹⁹ „Tehát a 670-es években feltételezhető onogur bevándorlástól a Karoling-koron keresztül, a magyar fejedelemség koráig.” Gömöri 1994. 261.

²⁰⁰ Gömöri 1994. 259–267.

hették, noha Békés megyéből ismeretesek ilyen helyről származó vassalakok. „Így felvetődik a lehetősége annak, hogy a kovácsmesterséggel kapcsolatba hozott tárkányok szervezetét a 9. századig vetítsük vissza.”²⁰¹ Mivel ehhez további kutatások szükségesek, anélkül, hogy el tudná dönteni a kérdést, figyelmeztet a folklór kovácshagyományokat megvilágító szerepére, a mesék Világkovácsa motívumát idézve.²⁰²

Visszatérés a folklórhoz: zárszavak

Magam a fent eddig kifejtettekhez még annyit tehetek hozzá, hogy a négyütemű, de változó aprózású, egyenetlen szótagszámú, alliterációkat alkalmazó *Egyedem-begyedem* mondóka verselése a középkorra jellemző²⁰³, hogy némelyik változat szerint kovácsunk *Árpád*²⁰⁴, *király*²⁰⁵, ill. *herceg*²⁰⁶ *lovát patkolja*, hogy éppen *Budára*, Kurszán székhelyére baktat, ahonnan *viSSzakongat* (talán itt zajlott le valami kovácsrítus)²⁰⁷, és hogy a boszorkányos néni *István király országából* való.²⁰⁸ Azt, hogy a magyarságnál minden-

²⁰¹ Gömöri 1994. 267.

²⁰² Gömöri 1985. 352–354.; 1994. 267.

²⁰³ Erre a tényre Demény István Pál figyelt fel. A középkori magyar verselésről lásd: Gáldi 1961. 31–32.

²⁰⁴ Meglehet, hogy a némiképp zavarossá vált a mondókában Árpád fejedelem lováról lenne szó? *Egyedem, begyedem, sarkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Csak Mátyásnak kovácsa, Árpád lovát patkolom, Fényes szeggel szegezem, Inc, pinc, palapinc, Te vagy odakint.* Nagyvárad, Bihar vm. KFA. 07233/21.

²⁰⁵ Pl. *Ez alatt a föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt. Nem vagyok én sárga, Se az úr kovácsa, Király lovát patkolják, Arany szöget kongatják, Kon-kon-ki, Ezt dobd ki.* Bars, Bars vm., Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.

²⁰⁶ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Herceg lovát patkolom, Aranyszeggel vasalom.* Székelyvaja. Maros-Torda vm. KFA 07373.

²⁰⁷ Érdekességként említem meg, hogy Bernád Ilona, akinek szíves segítségét ezúton köszönöm, egy levelében ezzel kapcsolatban a következő sorokat írta: „Egy csontkovács tanfolyamon hallottam, hogy Buda szanszkrit eredetű szó, ima-helyet, dombot jelent.” Noha e kijelentés helytálló voltát nem tudom ellenőrizni, gondolatébresztőnek tartom, mert elképzelhető, hogy a szó bizonyos keleti kultúrákban meghonosodott, és a fejedelmi központul választott helyek egyszersmind ima- és általában szertartásközpontok is voltak.

²⁰⁸ *Egyedem, begyedem, törköcske, Hová való néni, István király országából Csum, csum, csum.* Újvidék. Matijevics 1976. 194. 306. szöveg.

képpen volt egy olyan hagyomány, miszerint egyes, a közösség által tisztelt, netalán magas méltóságot betöltő, magukat kovácsnak nevező személyeknek a sámánhoz²⁰⁹ hasonló gonoszüző, s ezáltal gyógyító, kivételes esetekben halottakat feltámasztó varázserőt tulajdonítottak. Lehetséges, hogy a legkiemelkedőbb kiválasztott személy, *Isten kovácsa*, vagyis a *kende*, a varázslatra specializálódó népe, a *kékkendek* és *tárkányok* körében kovácsszerszámaival felhevített vaskohó falát kalapálva, vasrudakat kovácsolva aktivizálta varázserejét, majd a *vaskemence hátuljában sülő kecskét* közös áldozati lakomán fogyasztották el. És előtte vagy utána *kender*-²¹⁰ vagy *tengertáncot*²¹¹ lejtettek. Azt, hogy az egymást segítő kovács és a katona hitük szerint Isten kegyeltje volt.

Meglehet, hogy a korábban Árpád lovát patkoló szakrális kovácsot azért tekintik finyefúnak, mivel lejárt az ideje és elillant a tekintélye: tevékenységének a vallásos aspektusai üldözés tárgyává váltak, ő azonban még erősködik keresztény erkölcstől sem idegen hivatását illetően. És nem is alaptalanul, hiszen célja, Illyés prófétához és Krisztushoz hasonlóan, az embereket a gonosztól és a haláltól megmenteni. És már nem a földön, hanem a mennyben patkolja, nem a király, hanem a szentek, elsősorban Szent Pál, a harcosszent lovát.

²⁰⁹ Ezért funkciói a sámánokéval össze is téveszthető: „A »sámánok« az áldozati szertartásokon, sorskutató jóvendöléseken kívül az emberi és állati betegségek gyógyítását is gyakorolták” – írja Fehér M. Jenő, hozzátéve, hogy „A mai »gyógykovács« fogalma testesült meg az állatorvosi teendőket ellátó sámánban. Még a 18. században is voltak, pl. a hadseregnél ilyen »gyógykovácsok«, akik tekintélye falvainkban rendíthetetlen, még a végzett orvosok felett is.” Fehér 1967. 259.

²¹⁰ 34, Erdélyből, Biharból, Bácskából és további azonosítatlan helyekről előkerült változatban. Fontos figyelni arra, hogy a *kendét* egyes források szerint k.n.d.r néven nevezték meg. (Vö. Kristó 1994. 389. **künde** címszó, melynek szerzője Márton Alfréd) Ugyanakkor a kender bódító növény, ami hozzásegítheti a kiválasztott személyt ahhoz, hogy a transzcendens erővel kapcsolatot teremtsen.

²¹¹ 87 változat, a magyar nyelvterület minden részéből. Figyelemre méltó az is, hogy a mongol és török népek az isteneiket *tengri*nek nevezik, sőt a törököknél *Tengri* a főistenség, az *Ég Istene* neve. Vö. Tokarev 1988. II. 479–494. Különösképpen: **Török nyelvű népek mitológiája** címszó.

Mindebből napjainkra a gyermekek körébe alászállt kiszámoló mondóka, néhány mese, a szellemi élet perifériájára szorult hiedelem és a kovács gyógyító szerepkörének hagyománya maradt meg: „...még száz év előtt is virágjában volt a kovács nemesebb mester-sége: a seborvosság és általában a gyógyítás, a katonaságnak hivatalos gyógykovácsai, felcserei (Feldscheer) voltak az európai hadseregekben. Kisebb helységekben szélteben a kovácshoz fordult a beteg.”²¹² A kovács a Felvidéken hályogot operált,²¹³ Jászdózsán fogat húzott, Bukovinában tehéncörmöt vágott, disznót agyározott.²¹⁴ Ám e gyógyító szerepköre emlékét is inkább csak a nyelvünk őrzi már, a gyógykovács és csontkovács kifejezésben. Ha az emlékek az eredeti jelenség súlyához képest el is jelentéktelenedtek, nem némultak el teljesen: rejtett utalásaik özönével megerősítették e tanulmány íróját abban a hitében, hogy ezek az utalások nyilvánvalóvá tehetők, ha sokféle, látszólag egymástól elkülönülő, olykor jelentéktelennek tűnő forrásban keressük meg, és kitartóan, a legapróbb részletekbe menően elemezzük, vonatkoztatjuk egymásra őket. Ha elégséges bátorság, kitartás és alázat van bennünk, rég elporladt elődeink írásba soha nem foglalt világnézetéről is szerezhetünk nem remélt információkat.

Irodalom

ALFÖLDY András

1932 A tarchan méltóságnév eredete. (Tanulmányok a királyság intézményének az észak-ázsiai lovasnépeknél való kialakulásához. I.) *Magyar Nyelv* XXVIII. 205–220.

BARTUCZ Lajos, dr. KOLLARÓV M. István, dr. SOMOGYI Gyula (szerk.):

1892 A kovács. (Magyarpécskai mese). In: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város néprajzi leírása*. Arad, 317–319.

²¹² Solymossy 1933. 110.

²¹³ Pl. Fogat húz: ráköt madzagot, rácsap a tüzes üllőre, megrántotta a fejét, és kiesett a foga. Jászdózsza, Jász-Nagykun-Szolnok vm. Gulyás 1976. 137. Vö. még Mikszáth: *A hályogkovács* c. elbeszélésével.

²¹⁴ „Végzett disznóagyarozást, birka és tehén hosszúra nőtt cörmét levágta.” Bukovina, Bosnyák 1977. 74.

- BERTA Árpád
1997 Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: KOVÁCS László – VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. 211–219.
- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai néphagyományok*. II. Pécs.
1957 *Magyar népmesetípusok*. I. Pécs.
- BNJ – Lásd BERZE NAGY János 1957.
- CS. BOGÁTS Dénes
1943 *Háromszéki Oklevél Szójegyzék*. Kolozsvár.
- BOSNYÁK Sándor
1977 A bukovinai magyarok hitvilága. I. *Folklór Archívum* 6.
1980 A moldvai magyarok hitvilága. *Folklór Archívum* 12.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. *Folklór Archívum* 14. Budapest.
- CZUCZA János
1891 Kérdések és feleletek. 2. Angete-pankete. *Magyar Nyelvőr* 28. évf. 179–180.
- DÁVID Katalin
2002 *A teremtett világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve*. Budapest.
- DEMÉNY István Pál
1997 Emese álma. In: DEMÉNY István Pál: *A magyar szóbeli hősi epika*. Csíkszereda, 43–72.
1999 *Táltosok, kerekék, lángok*. Csíkszereda.
- DÖMÖTÖR Sándor
1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom. ... *Ethnographia* XXXIX. évf. 224–225.
- DUTKON László
1973 *Ki játszik ilyet?* Szarvas.
- ELIADE, Mircea
1996 *Făurari și alchimiști*. București.
2002 *A samanizmus*. Budapest.
- EVSEEV, Ivan
1998 *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoara.
- FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre
1982 *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest.
- FEHER M. Jenő
1967 *Középkori magyar inkvizíció*. Buenos Aires, Argentína.

FEHÉR Zoltán

1975 Bátya néphite. *Folklór Archivum* 3, Budapest.

FEHÉRTÓI Katalin

1997 Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről. In: KOVÁCS László – VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 235–247.

GÁGYÓR József

1982 *Megy a gyűrű vándorútra*. I–II. Bratislava.

GÁLDI László

1961 *Ismerjük meg a versformákat*. Budapest.

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest.

2000 Magyar hintázási hagyományok összehasonlító perspektívából. *Erdélyi Múzeum* LXII. 193–236.

GÖMÖRI János

1985 „Lovasnépek” vaskohászata Pannóniában. In: SZOMBATHY Viktor (szerk.): *Az őshazától a Kárpátokig*. Budapest, 314–359.

1994 A 9–10. századi vaskohászat. In: KOVÁCS László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 259–269.

GÖNCZI Ferenc

1948 *Göcsej népköltészete*. Zalaegerszeg.

GULYÁS Éva

1976 Jászdózsai hiedelmek. *Folklór Archivum* 4.

GULYÁS László

1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... *Ethnographia* XXXIX. 124–125.

GYÖRFFY György

1955 Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. In: GEREVICH László (Szerk.) *Budapest Régiségei* XVI. 9–35.

1960 A magyar törzsi helynevek. In: PAIS Dezső közreműködésével szerkesztette MIKESY Sándor: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Budapest, 27–34.

1970 A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeológiai Értesítő*. 97. kötet, 1970. 1. sz. Budapest, 191–239.

1972 Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* XV. évf. 3–4. sz. 261–319.

1973 A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. *Válóság* XVI. évfolyam, 7. szám, 1–16.

- 1977a Legenda és valóság Árpád személye körül. *Kortárs* 21/1. 103–113.
- 1997b A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: KOVÁCS László – VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 221–246.
- HECKENAST Gusztáv
- 1968 A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. In: HECKENAST–NOVÁKI–VASTAGH–ZOLTAY: *A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig*. Budapest.
- Dr. HOLLÓ Domokos
- 1935 A népbabonák lélektana. *Ethnographia* 46.
- KATONA Imre – LÁBADI Károly
- 1986 *Népi mondókák, versek, dalok a Drávaszögből és Szlavóniából*. Újvidék.
- KÁLMÁNY Lajos
- 1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból Pécskáról való*. Aradon.
- 1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*. II. Elegyes. Aradon.
- 1881 *Szeged népe. I. Összeged népköltése*. Aradon.
- 1882 *Szeged népe. II. Temesköz*. Aradon.
- 1891 *Szeged népe. III. Szeged vidéke népköltése*. Szegeden.
- KERÉNYI György (Sajtó alá rendezte)
- 1957 *Gyermekjátékok*. In: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára*. I. kötet, II. kiadás. Budapest.
- KFA – A Kolozsvári Román Tudományos Akadémia Folklór Archívuma magyar kéziratgyűjteménye.
- KISS Áron
- 1891 (2000) *Magyar gyermekjáték gyűjtemény*. (Szerk.: Szentiványi Tibor és Kriston Vízi József) Budapest.
- KISS Géza
- 1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... *Ethnographia* XXXIX. évf. 124.
- 1937 *Ormányság*. Budapest.
- KISS Lajos
- 1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... *Ethnographia* XXXIX. évf. 46.
- KRISTÓ Gyula (főszerk.)
- 1994 *Korai magyar történelmi lexikon*. 9–14. sz. Budapest.
- KRISTON VÍZI József
- 1989 *Gyermekjátékok*. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok*. IV. *Rítus és folklór*. Eger, 487–594.

- KÜLLŐS Imola
1978 Kiolvasó versek. In: JÁVOR Kata, KÜLLŐS Imola, TÁTRAI Zsuzsánna (szerk.): *Kis magyar néprajz a rádióban*. Budapest, 413–415.
- LÁBADI Károly
1994 *Kopács, a víz melletti falu*. Budapest.
- LAMMEL Annamária – NAGY Ilona
1995 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. Budapest.
- LÁSZLÓ Gyula
1977 Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis-történetben. In: LÁSZLÓ Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Budapest, 95–124.
- LÁZÁR Virgil
1881 Kiolvasások a cicás játékhoz. *Magyar Nyelvőr* 10. évf. 95.
- LŐRINCZ László
1975 *Mongol mitológia*. Budapest.
- MATIJEVICS Lajos (gyűjtötte)
1976 *Tíz, tíz, tiszta víz. Jugoszláviai magyar népi mondókák*. Újvidék.
- MG. – A Kolozsvári Román Tudományos Akadémia Folklor Archívuma magnetofonra rögzített anyaga.
- MNT I. – Lásd: KERENYI György
- MUNKÁCSI Bernát
1894 A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. *Ethnographia* V/1. 1–25.
- NAGY Ilona
1973 Eredetmagyarázó mondák. 13. *Folklor archívum* 1. 24.
2001 A kovácsok kovácsa (AaTh 753) legendamese-típus és az apokrif Tamás-evangélium. In: HÁLA József, SZARVAS Zsuzsa, SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest.
- NAGY Olga
1978 *Zöldmezőszárnya*. Marosszentkirályi cigány népmesék. Budapest.
- NYÁRÁDY Mihály
1924 Gyermeekversek. *Ethnographia* XXXIV–XXXV. 111.
- PÁL József és ÚJVÁRI Edit
1997, 2001 *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes magyar kultúrából*. Budapest.
- PENAVIN Olga
1978 *Szlavóniai (kórogyi) Szótár*. Újvidék.

- 1993 *Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény*. I. kötet. Novi Sad.
- RÓHEIM Géza
1984 A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. In: *A bűvös tükör*. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Budapest, 127–252.
- SÁNDORFI György
1989 *Korai helyneveink vizsgálata*. Miskolc.
- SOLYMOSSY Sándor
1933 A vas babonás ereje. *Ethnographia* XLIV/3–4.
- SZALAY Gyula
1889 Ez alatt a föld alatt. *Magyar Nyelvőr* 18. évf. 189.
- SZENDREY Zsigmond
1938 *A nép élő hitvilága*. *Ethnographia* 49. 257–273.
- SZINNYEI József
1893 *Magyar Tájszótár*. I. kötet, Budapest.
- TOKAREV, Sz. A.
1988 *Mitológiai Enciklopédia*. I–II. kötet. Budapest.
- TÓTH Sándor László
1988 *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged.
- Ú. E. – Lásd PÁL József és ÚJVÁRI Edit
- VAHTER, Tyyni
1953 *Ornamentik der Ob-ugrier*. Helsinki.
- VOIGT Vilmos
1975 Kishegyesi fonorejtvények. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. VII. évf. 23–24. 167–186.
- WLISLOCKINÉ DÖRFLER Fanni
1895 Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* VI. 205–213.

Lázár Katalin

Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében

A játékok funkciója

Az embert a társadalomtudományok művelői (Johan Huizinga nyomán) a „homo ludens” névvel is illethetik, mégpedig nem ok nélkül. Az emberi kultúrában a játék az emberré válás pillanatától megtalálható, de nem csak az emberek sajátja. A kölyökkutyák is játszanak egymással és az emberrel, birkóznak, verekszenek. A kismacskák egy fadarabot vagy egy pamutgombolyagot élvezettel pofozgatnak erre-arra, és az embergyerek hamarabb megunja nézni őket, mint ők a játékot.

Vajon miért játszik a kismacska, a kutyakölyök? A válasz magától kínálkozik: a felnőtt életre készülnek föl, a kívánatos viselkedési módokat gyakorolják. A kiskutyák birkózása felkészülés a rangsor megállapításához szükséges verekedésre: minél ügyesebb és erősebb a kutya, annál előbbre kerül a rangsorban. A kismacska azt gyakorolja a fadarab pofozgatásával, hogy mit kell majd tennie az egérrel, amikor vadászik: az egeret éppúgy fogja pofozgatni, nem azért, hogy kínozza, hanem azért, mert a macskák tapasztalatai között szerepel, hogy a pofozgatás után elejtett egér húsa édesebb. Tudományos vizsgálatok igazolták, hogy az egér vérében a stressz hatására cukrok szabadulnak fel.

Mindez azt jelenti, hogy a játékoknak fontos szerepük van az állatok életében: a játék során tanulják meg azokat a viselkedésformákat, amelyeknek felnőtt korukban hasznát veszik. Az embernél sincs ez másképp: gondoljunk csak a gyerekek birkózására, a különféle játékegyverekre, illetve a csapatjátékokra! A csapatban való játszás lényege az együttműködés, amelyet a falkában vadászó állatoknak (pl. a farkasoknak) is meg kell tanulniuk, és amely az ember szocializációjának fontos motívuma: együttműködés nélkül nem tud fennmaradni.

A szocializáció ma is fontos, akkor is, ha az ember már nem vadászából és halászatból él. A gyermeknek napjainkban is be kell il-

leszkednie a társadalomba, meg kell tanulnia a kívánatos viselkedésformákat, amelyekben nagy segítségére vannak a játékok, elsősorban a csoportban, társakkal együtt játszott népi játékok. Ezek abban is segítenek, hogy kialakuljon mozgáskultúrája (ugróiskola, páros forgó), elsajátítsa különböző eszközök kezelését (rongybaba készítése, abroncsajtás, labdajátékok, csülkőzés), fejlődjön memóriája, találékonyága és önfegyelme (felelgetők, parancsolás, virágneves, sánta pipás játék), és megtanulja érzelmeinek kifejezését (párválasztás). Kialakul továbbá a társas együttéléshez nélkülözhetetlen szabálytudata, megtanulja betartani és betartatni a szabályokat.

A játékok típusrendje

Az 1979 és 2002 között eltelt 23 esztendő fontos időszak volt az MTA Zenetudományi Intézet játékgyűjteményének fejlődésében. Ebben az időszakban, 1979 és 1990 között elkészült a népi játékoknak a világon egyedülálló típusrendje, amely az azóta eltelt idő alatt működőképesnek bizonyult.

A játékok típusrendje nyitott rendszer; célja, hogy minden játékfajtának helye legyen benne, és az új adatok folyamatosan beoszthatók legyenek. Az első feladat az volt, hogy a játékokat megpróbáljuk elkülöníteni más műfajoktól. Ez ma is állandó mérlegelési igényel, hiszen sok a határeset: kérdés, hogy a játékok, a népszokások vagy egyéb folklórműfajok közé tartozik-e a „Bújj, bújj, zöld ág”, a lucázás vagy a találós kérdések, illetve azok a szövegek, amelyeket a 19–20. századi nyelvészeti folyóiratok közölnek *Gyermekdalok* címmel. A „Bújj, bújj, zöld ág” valamikor népszokáshoz kötődött ugyan, mára azonban elszakadt eredeti funkciójától (a vegetáció újjáéledésének serkentésétől, a húsvéti határkerüléstől). Mivel a legtöbb helyen megszűnt alkalomhoz kötöttsége, helyet kapott a játékrendben. A lucázást gyerekek járják ugyan, de egyértelműen Luca napjához kötődik (december 13.), és a házról házra járó, adománygyűjtő szokások közé tartozik, a játékrendben tehát nincsen helye. A találós kérdés éppúgy nem gyermekműfaj, mint a népmesék, tehát ezeknek tulajdonképpen szintén nem a játékgyűjteményben volna a helyük. Mégis szükség volt arra, hogy

ennek a folklórműfajnak is helyet szorítsak a típusrendben, mivel nemcsak a játékgyűjtők, hanem a játékközlők nagy része is gyermekekhez köti a talalós kérdéseket (főként a 20. század első felétől). A nyelvészeti és néprajzi folyóiratokban, népköltési gyűjteményekben közölt „gyermekdalok” között megtalálhatjuk egyes játékok szövegeit éppúgy, mint tandalokat vagy felnőtt dalszövegeket: az utóbbiakat általában a népzenei típusrendbe, a játékszövegeket és a tandalokat pedig a játékok közé tesszük.

A játékok típusrendjének alapja a játékmag, amely szerint hat tömböt különíthetünk el. Ezek az eszközös, mozgásos, szellemi és párválasztó játékok, valamint a mondókák és a kiolvasók tömbjei. Mivel a játékmagról és a tömbökről részletesen többször is írtam,¹ ezeket itt nem kívánom részletezni.

A fogócskák elterjedtsége és jelentősége

A továbbiakban a mozgásos játékok egyik típuscsoportjáról, a fogócskákról lesz szó. Velük kapcsolatban érdekes kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt ez az egyik legelterjedtebb és legnépszerűbb típuscsoport, másrészt a pedagógiai munkában alig kap szerepet.

Elterjedtsége nem korlátozódik a magyar nyelvterületre. Az MTA Zenetudományi Intézet játékgyűjteményében német, szlovák, cseh, délszláv, finn, kazah, olasz és angol nyelvű (brit, illetve amerikai) változatok találhatók, de a fogócskákat minden földrészen megtalálhatjuk. Lukácsy András felsorolja a fogócska „megannyi változata”-t is azon játékformák között, amelyeket a világ minden táján meg lehet találni.²

Ha ennek okát keressük, akkor vissza kell mennünk a játékok funkciójának kérdéséig. Az előbbieken már volt szó arról, hogy a játékok során a kívánatos viselkedésformákat és képességeket sajátítjuk el, és hozzátehetjük, hogy ez nem didaktikus módon történik: a játék adja a motivációt ahhoz, hogy a gyermek minél gyorsabban fejlődjön. Kétségtelen, hogy a fürgeség létfontosságú az állatok életében éppúgy, ahogy az volt az ember életében is, amíg fennmara-

¹ Pl. Lázár 1990, 1997, 2002.

² Lukácsy 1964. 204.

dása többek között attól függött, hogy elég gyorsan el tud-e szaladni a támadó elől, vagy elég fürge-e, hogy utolérje a prédát. Nyilvánvaló, hogy a fogócskázó gyermek éppen ezt a fürgeséget fejleszti, természetesen nem tudatosan. Ez az oka a fogócskajátékok nemzetközi elterjedtségének.

Köztudott, hogy a kisgyermekeknek igen erős a mozgásigényük. Ezt a hagyományos paraszti társadalomban könnyen kiélhették: munka közben, előtt és után leginkább mozgásos játékokat játszottak. Nem véletlen, hogy ebben a tömbben találjuk a játéktípusok és altípusok több mint 27%-át (összesen 836-ot a 3024-ből) és a játékváltozatok több mint 28%-át (8223-at a 28 382 játékból). A többi öt tömbben a típusoknak és a játékváltozatoknak egyaránt valamivel kevesebb mint háromnegyede található. Az óvodákban végzett felmérés is azt igazolja, hogy a 3–6 éves gyerekek elsősorban a mozgásos játékokat kedvelik. Minden gyermekes szülő, illetve iskolában tanító pedagógus tapasztalatból tudja, hogy ez később is így van, meglehetősen hosszú ideig. Elég, ha arra gondolunk, hányszor fegyelmezzük gyermekeinket, illetve tanítványainkat: „Ne ugrálj!” „Ne rohangálj!” „Ne mássz fel mindenhova!” (Ha aztán sikerült, akkor meg nógatjuk őket: „Mozdulj már meg, ne ülj egész nap a televízió előtt!”...)

Egy óvodai felmérésből az is kiderült, hogy az óvónők tudják ugyan, hogy a gyerekek mozgásos játékokat szeretnek a leginkább játszani, mégis elsősorban párválasztó játékokat (énekes körjátékokat) tanítanak nekik. Ennek természetesen nem a pedagógus gonoszsága az oka, hanem a vele szemben támasztott elvárások. Egyetlen szülő vagy óvodavezető sem kíváncsi arra, hogy tud-e a gyerek fogócskázni, fél lábon ugrálni vagy párban forogni, arra bezeg igen, hogy mennyi szöveget tud elmondani kívülről (lehetőleg az óvodai „tananyagban” szereplő többé-kevésbé bárgyú versikét), illetve milyen énekeket tanult aznap vagy abban az évben.

A fogócskák csoportja a típusrendben

A fogócskák természetesen a mozgásos játékok között találhatóak. Minden fogócskatípus játékmagja, hogy egy játszónak meg kell fognia a másikat: ezt a játékmagot körítik különböző szabályokkal,

szövegekkel-dallamokkal, térformákkal. A legfőbb szabály azonban a megfogás, amely egyetlen típusból sem hiányozhat.

A játékmagból következik, hogy a fogócskák csak bizonyos életkor elérése után játszhatók a gyerekekkel. Ez az életkor a szabálytudat kialakulásához kötődik, ami nagyjából 5–6 éves korra tehető. A hároméves gyerekekkel nem lehet fogócskázni; ha a felnőtt ezzel próbálkozik, és elkapja a kicsit, az boldogan sikít, és ha elegendik, megint elszalad, várja, hogy újra megfogják. Ez természetes, hiszen neki még nincsen szabálytudata, nem érti meg, hogyha megfogják, akkor neki kell fogónak lennie, amíg ő is meg nem fog valakit. 5–6 éves kortól viszont akár 16 éves korig is szívesen fogócskáznak a gyerekek.

A fogócskák típuscsoportjában 2002 júliusában összesen 139 típus, altípus és altípuson belüli csoport kapott helyet. A táblázatban az egyes csoportokban található változatok számát is feltüntettük. A „megjegyzés” rovatban az szerepel, hogy archívumunkban mely típusnak, altípusnak, ill. csoportnak mely népnél található párhuzama.

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Sima fogó	Ház nélkül	Simán	Az elfogott lesz a fogó	42	német
Sima fogó	Ház nélkül	Simán	Az elfogott kiesik	8	–
Sima fogó	Ház nélkül	Simán	Az elfogott is fogó lesz	5	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Az elfogott lesz a fogó	11	német
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Az elfogott kiesik	3	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Az elfogott is fogó lesz	1	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Mindenki kerget egyet	2	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Fekete Péter	2	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Hiányos leírás	1	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte kitalálás	–	2	–
Sima fogó	Ház nélkül	Gomba, gomba	–	3	–
Sima fogó	Ház nélkül	Szabadítással	–	5	–
Sima fogó	Ház nélkül	Fán fogócskáznak	–	6	–
Sima fogó	Ház nélkül	Macska és az egerek	–	2	–
Sima fogó	Ház nélkül	Hiányos leírás	–	8	cseh
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Az elfogott lesz a fogó	38	–
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Az elfogott kiesik	7	–
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Az elfogott is fogó lesz	2	–
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Hiányos leírás	21	–
Sima fogó	Egy házzal	Mindenki egyet kerget	–	4	–
Sima fogó	Két házzal (egyik házból a másikba futnak)	–	–	8	német, finn, angol nyelvű
Sima fogó	Ügyetlen fogó büntetése	–	–	1	–
Medvetáncoltató	–	–	–	2	–
Páros fogó	–	–	–	7	–
Páratlan fogó	–	–	–	4	–
Láncfogó/Halászás	–	–	–	15	–
Érintő fogó	–	–	–	19	–
Utánzó fogó	–	–	–	2	–
Hosszú lábú gólya néni	Az elfogott lesz a fogó	–	–	11	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Hosszú lábú golya néni	Hiányzó/Hiányos leírás	–	–	3	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Kocsit, kocsit, komámasszony	–	13	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Túrót ettem	–	6	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Párom, párom	–	5	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Egyéb szövegek	–	3	–
Szoknyafogó	Egy pár, több róka	Kocsit, kocsit, komámasszony	–	6	–
Szoknyafogó	Egy pár, több róka	Recse, recse, pogácsa	–	1	–
Szoknyafogó	Több pár, egy róka	–	–	3	–
Szoknyafogó	Több pár, több róka	–	–	2	–
Szoknyafogó	Kör és fogó	–	–	5	–
Szoknyafogó	Csillag és fogó	–	–	1	–
Szoknyafogó	Hiányos/Értelmetlen leírás	–	–	18	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Erre csörög a dió	–	30	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Erre csörög, utána: Gyere, pajtás	–	3	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Hol vagy, Jancsi	–	3	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Egyéb	–	8	–
Szembekötős	Szöveg után kergetés	–	–	16	–
Szembekötős	Kergetés után szöveg	–	–	1	–
Szembekötős	Szövegtelen	–	–	13	finn

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Szem-bekötős	Csak egyet kerget	–	–	19	–
Szem-bekötős	Kettőt kerget (akik helyet cserélnek)	–	–	3	–
Szem-bekötős	Zárójátékkal (kitalálás)	–	–	38	német
Szem-bekötős	Játékleírás hiányzik	–	–	8	–
Szem-bekötős	Egyéb	–	–	1	német, szlovák
Leborított fogó	–	–	–	2	német
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Hátulsó pár, előre fűss	–	60	finn
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Csiga/Cikka ide, párom	–	14	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Cicamaca, melyik szemed fáj	–	4	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Keverem a kását	–	1	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Cice legyen híri-vel	–	2	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Sicc ki, macska	–	5	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Perecem, párom, nincsen párom	–	3	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Tuskó, tuskó, fatuskó	–	2	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Szöveg nélkül	–	1	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Egyéb szöveg	–	15	szlovák, délszláv
Hátulsó pár	Sok pár, két fogó	–	–	6	–
Hátulsó pár	Egyes sorban	Cikka legyen a bolha	–	1	–

Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében

57

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Hátulsó pár	Egyes sorban	Hol a szita, asszonyom	–	5	–
Hátulsó pár	Az egész sor fut	–	–	2	–
Hátulsó pár	Hárman	–	–	3	–
Hátulsó pár	Két pár egymással szemben, közöttük áll a fogó	–	–	6	–
Hátulsó pár	Játékleírás hiányzik	–	–	8	–
Tyúkozás	Az elfogott kiáll	–	–	48	kazah
Tyúkozás	Az elfogott a fogó	–	–	12	angol nyelvű
Tyúkozás	Az elfogott is fogó	–	–	1	–
Tyúkozás	Ha elfog egyet, a többiek őt megkergetik, megverik	–	–	1	–
Tyúkozás	Leánykérővel kezdődik	–	–	4	–
Tyúkozás	Hiányos/Értelmetlen leírás	–	–	29	német, délszláv
Sorkergető	–	–	–	10	–
Sánta róka	–	–	–	13	–
Kinn a bárány	Kinn a bárány	–	–	18	–
Kinn a bárány	Kecske van a kiskertbe'	–	–	27	–
Kinn a bárány	Kecske, kecske, mit csinálsz	–	–	20	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Kinn a bárány	Mit kapálsz, báránykám/Mit ásol, cigány	Főalak	–	6	–
Kinn a bárány	Mit kapálsz, báránykám/Mit ásol, cigány	Leánykérővel kezdődik	–	1	–
Kinn a bárány	Nyissuk ki a galambházat	–	–	15	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Szöveg nélkül	–	11	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Szöveg hiányzik	–	1	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Kinn a bárány	4	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Kecske van a kiskertbe'	3	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Kecske, kecske, mit csinálsz	2	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Nyissuk ki a galambházat	2	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Egyéb szöveg	1	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Kinn a bárány	15	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Kecske van a kiskertbe'	5	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Nyissuk ki a galambházat	8	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Egyéb szövegek	4	–
Kinn a bárány	Egyéb szövegek	–	–	17	német, szlovák, olasz
Halljátok-e, fiúk, lányok	–	–	–	2	–
Árus fogó	–	–	–	4	–
Ábrán szaladás	–	–	–	21	–

Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében

59

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Utcák	–	–	–	2	–
Nyulas fogó	–	–	–	2	–
Lopó-fogó	–	–	–	7	–
Köteles	–	–	–	2	–
Itt a három	–	–	–	47	–
Pörgetős cica	–	–	–	9	–
Színfogó	–	–	–	5	–
Árokcica	Szín nélkül	Az elfogott lesz a fogó	–	72	német
Árokcica	Szín nélkül	Az elfogott is fogó lesz	–	11	–
Árokcica	Szín nélkül	Az elfogott kiáll	–	2	–
Árokcica	Szín nélkül	Hiányos leírás	–	5	–
Árokcica	Színnel	–	–	29	–
Árokcica	Párosával, ill. párhoz fut--nak	–	–	7	–
Légyfogó	–	–	–	2	–
Alvó cica	–	–	–	3	–
Lipem-lopom...	A megfogott a fogó	–	–	48	olasz
Lipem-lopom...	A megfogott is fogó	–	–	3	–
Lipem-lopom...	A megfogottat büntetik	–	–	14	–
Lipem-lopom...	A megfogott kiáll	–	–	8	–
Lipem-lopom...	Hiányos/Hiányzó leírás	–	–	8	–
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójáték nélkül	Libapásztor nélkül	39	német
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójáték nélkül	Libapásztorral	11	–
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójátékkal (libakeresés)	Libapásztor nélkül	12	–
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójátékkal (libakeresés)	Libapásztorral	18	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójátékkal (nem libakeresés)	–	2	–
Libásdi	Az elfogott is farkas	–	–	14	–
Libásdi	Az elfogott a farkas	–	–	23	–
Libásdi	Hiányos/Értelmetlen leírás	–	–	37	német, szlovák
Nyuszi ül a fűben	–	–	–	11	–
Boszorkányos/ Véres ember stb.	–	–	–	15	német
Öregapázás	–	–	–	11	–
Átcsalogatás	Akinek a kezére üt a futó, az kergeti őt	–	–	9	–
Átcsalogatás	A szólítottak egyikét kergeti a másik	–	–	4	–
Hidas fogócska	–	–	–	4	–
Két csapatban (simán)	–	–	–	2	–
Rabozás	–	–	–	8	kazah
Fekete-fehér	–	–	–	8	–
Egyéb fogócskák	Egyediek	–	–	72	német, olasz, angol nyelvű
Egyéb fogócskák	Hiányzó/Hiányos leírás	–	–	53	–

Fogócskatípusok

Terjedelmi okokból itt nem vállalkozhatunk arra, hogy a 139 típus 1535 változatát (2002. júliusi adatok) sorra elemezzük, csak arra, hogy néhány típust megvizsgáljunk. A következőkben olyan típusokkal foglalkozunk, amelyekben az átlagosnál több az adat, sokan és sokféle ismerik, és több altípusuk is kialakult. Ilyen a sima fogócskák típusa, a szoknyafogó, a szembekötős, a „Hátulsó pár”, a tyúkozás, a „Kinn a bárány”, az árokcsica, a „Lipem-lopom” és a libásdi. Nincsenek ugyan altípusai, de a gyerekek szórakoztatásában kiválóan felhasználható az „Itt a három” és a pörgetős cica, ezért ezekről is szót ejtünk.

Sima fogócska

Ebbe a típusba azok a fogócskák kerültek, amelyeknek cselekménye szinte csak a játékmagra korlátozódik. Mindenki futkos, a fogónak meg kell fognia valakit, és akit megfog, az lesz a fogó. 2002 júliusában 182 változatát tartottuk nyilván.

A típus négy altípusra oszlik. Az elsőben található a ház nélküli játszott változatok, a másodikban az egy házzal, a harmadikban a két házzal játszottak, a negyedikben pedig az ügyetlen fogó büntetése.

Az egyes altípusban (a ház nélkül játszott változatok között) további alcsoportokat lehetett kialakítani. Az első alcsoport a simán játszott változatoké, amelyekben sem szöveg, sem ének, sem semmilyen más szabály nem szerepel. Az ide tartozó 55 adat közül 42-ben az elfogott lesz az új fogó, 8-ban kiesik és 5-ben ő is fogó lesz. A magyar nyelvterület valamennyi tájegységén található ilyen változat. Az erdélyi dialektust e rendkívül népszerű, az egész világon elterjedt fogócskatípusban egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), a moldvai dialektust pedig egy klézsei (Duma Dániel gyűjtése) és egy somoskai (Lázár Katalin gyűjtése) változat képviseli.

Az egyes altípus második alcsoportjába azok a változatok kerültek, amelyek előtt szöveg vagy ének hangzik el: vagy körbeforogva énekelnek valamit, azután szétfutnak, és aki a kör közepén áll, az megfog valakit, vagy a fogó valamilyen szöveget mond, ami-

nek a végén a többiek szétszaladnak. A fogójáték cselekménye nem változik. Itt összesen 20 változatunk van Sopron, Zala, Veszprém, Pozsony, Nyitra, Borsod, Heves, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest, Bács-Bodrog, Szatmár, Bihar és Brassó megyékből. A Dunántúl jelentős részéről, Erdély más vidékeiről és Moldvából nem ismerünk ilyen adatokat.

A harmadik alcsoportban a fogócskára kitalálás játék után kerül sor. A fogónak ki kell találnia, milyen cselekvést mutogatnak a többiek (ez hasonló az „Amerikából jöttünk” játéktípushoz), és ha kitalálja, a többiek futásnak erednek. Közülük kell megfogni valakit, aki legközelebb fogó lesz. Itt 2 változat található, mindkettő az északi dialektusba tartozik.

A negyedik alcsoportban a gomba (a fogó) a kör közepén guggol. Az elénekelt dallam utolsó sorára a többiek beszaladnak és feldöntik a gombát, utána elfutnak. A gomba utánuk fut, és akit megfog, az lesz az új gomba. A 3 változat Sopron, Moson és Bács-Bodrog megyéből származik.

Az ötödik alcsoportban található változatokat szabadítással játsszák, vagyis a megfogott játészó nem fogó lesz, hanem kiesik a játékból, és állva marad. Ha valaki ráüt oldalt tartott kezére, akkor megint tovább futhat a fogó elöl. Ebben a csoportban 5 változatunk van, amelyek közül négy budapesti, egy pedig szigetszentmiklósi. Valamennyit a Brunsvik Teréz óvónőképző hallgatói gyűjtötték 1954 és 1957 között.

A hatodik alcsoport különlegessége, hogy az itt található 6 játékváltozatban a játészók fán fogócskáznak. A Zala, Pozsony, Nyitra és Bács-Bodrog megyei változatok mellett találunk itt egy eszternelki adatot is (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése).

A hetedik alcsoport változatainak szereplői: macska és egerek. A macskának föl kell kapnia az asztalra, hogy elkapja egy egér kezét. Az itt található 2 adat közül az egyik budapesti, a másik hajdúdorogi; mindkettő az alföldi dialektushoz tartozik. A Brunsvik Teréz óvónőképző hallgatói gyűjtötték őket 1954 és 1957 között.

A nyolcadik alcsoportba a hiányos játékleírások kerültek, szám szerint 8 adat. Ide tartozó cseh játékkunk is van.

A sima fogó kettes altípusában azok a változatok kaptak helyet, amelyekben van menedék (ház). Ha a futó valamely előre kijelölt helyen van, vagy előre meghatározott cselekvést végez, vagy előre meghatározott szöveget mond, akkor őt nem lehet megfogni. A hely lehet egy földre rajzolt kör, vagy egy kijelölt fa, illetve falrész, a cselekvés lehet leguggolás, a szöveg lehet pl. „Sós a helyem, paprikás!”, de más is.

Ebben az altípusban két alcsoportot különíthetünk el. Az elsőben a fogó mindenkit kerget, és az elfogott vagy felváltja a fogót, vagy kiesik, vagy ő is fogó lesz. Az ide tartozó 68 változat a magyar nyelvterület négy dialektusából származik (moldvai adatunk nincsen). Az erdélyi dialektust itt egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), két esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy andrásfalvi (Bukovina, Zsók Béla gyűjtése) adat képviseli.

A kettes altípus második alcsoportjában mindenki azt kergeti, akit kiolvastak: neki kell fához vagy falhoz szaladnia, mielőtt megfogják. Az ide tartozó 4 adat közül egy Borsod, egy Szabolcs, egy Szatmár, egy pedig Bereg megyei.

A hármas altípusban egyik házból a másikba kell szaladni, tehát itt magától értetődően csak hely lehet a ház. Az itt található 8 adat közül három az északi dialektusból, három az Alföld középső részéről, egy a Bácskából, egy pedig a Felső-Tisza vidékről származik. Az erdélyi dialektusból itt nincsen változatunk. Ismerünk ide tartozó német, angol és finn nyelvű változatokat is.

A négyes altípus az ügyetlen fogó büntetése: ha van ügyetlen fogó, akkor nyilván fogócskajátékról van szó. Itt egyetlen adat szerepel: ha a cica háromszorra sem fog egeret, akkor megpörzsölik (megcsipkedik). Ez Kiss Áronnál olvasható, helynévmegjelölés nélkül.

Szoknyafogó

Ebbe a típusba azok a fogócskák tartoznak, amelyben a fogónak az egyik játszó szoknyáját kell elkapnia. A játszók rendszerint forognak, a fogó pedig guggolva, esetleg állva várja a dal végét, hogy elkapassa egyikük szoknyáját. A játékmód talán nem kelti föl mindenkinben azonnal a fogócska képzetét, a játékmag mégis

egyértelműen erre mutat, hiszen meg kell fogni valakit: a lényegen nem változtat, hogy nem a hátát kell megütni, hanem a szoknyáját elkapni. 2002 júliusában e típusban nyilvántartott változatok száma 63.

A típus hat altípusra bontható aszerint, hogy hány pár és hány fogó játssza, illetve hogy páros forgó helyett más térformában forognak-e. Egy további altípus a hiányos, illetve érthetetlen változatokat tartalmazza.

Az egyes altípusban egy pár és egy fogó játszik. A pár énekelve forog, a fogó pedig a dal végén igyekszik megfogni valamelyiknek a szoknyáját. Az altípus további alcsoportokra bontható az énekelt szövegek szerint.

Az első alcsoportban a „Kocsit, kocsit, komámasszony” kezdetű szöveg változatai találhatók. 13 adatunk van itt a dunántúli, északi és alföldi dialektusból.

A második alcsoportba a „Túrót ettem” kezdetű szövegek kerültek. Itt 6 változat van, mindegyik az Alföld középső, illetve keleti részéről.

A harmadik alcsoportban találjuk a „Párom, párom, Popádiné” szövegkezdetű változatokat. Az 5 adat az északi dialektusból (Zemplén, Galga mente) és az Alföldről (Hajdú, Szabolcs, Bereg) származik.

A következő (9-es számú) alcsoportban 3 egyedi kezdetű szöveg található. Kettő összevethető a páros forgók egy-egy szövegcsoportjával („Húzd, húzd magadat”, ill. „Tányéricsa, babica”), de szoknyafogóként egyedi szövegek. A harmadik a „Húz, húz, kalauz” szövegkezdet után az itt is megtalálható „Túrót ettem” szöveggel folytatódik, de mivel elékerült az egyedi szövegkezdet, ebben az alcsoportban van a helye.

A kettes altípusban egy pár és több fogó játszik. Ez az altípus két alcsoportra bontható a szövegkezdetek szerint. Az első alcsoportba került a „Kocsit, kocsit, komámasszony” kezdetű szövegnek összesen 6 változata, amelyek közül három Somogyból (Dél-Dunántúl), három pedig Komárom megyének az északi dialektushoz tartozó részéből származik. A másik (9-es számú) alcsoportban 1 adatunk van „Recse, recse, pogácsa” szövegkezdettel a dél-dunántúli Mohácsról (Baranya).

A hármas altípusban több pár és egy fogó játszik. Az ide tartozó 3 változat mindegyike a „Túrót ettem” szöveggel kezdődik. Az egyik Borsodból származik, a másik a Galga mentéről (mindkettő az északi dialektushoz tartozik), a harmadik Szatmárból (alföldi dialektus, Felső-Tisza vidék).

A négyes altípusban több párhoz több fogó van. Itt 2 adatot találunk: az egyik az északi, a másik az alföldi dialektushoz tartozik (Esztergom megye szlovákiai része, illetve Bihar megye).

Az ötös altípusban a játszók körben forognak, a fogó a körön kívül áll, és a dal végén valamelyik szoknyát el kell kapnia. Az itt található 5 változattól három az északi, kettő az alföldi dialektusból származik.

A hatos altípusban a játszók csillag alakban forognak. A dal végén szétszaladnak, és a fogónak el kell kapnia valamelyikük szoknyáját. Az itt található egyetlen adatot az északi dialektushoz tartozó Heves megyében gyűjtötték.

A hiányos, illetve érthetetlen leírások (összesen 18) a nyolcas altípusba kerültek. Dunántúli, északi és alföldi adatok is találhatók köztük.

Más népektől származó adatok itt egyelőre nincsenek. Erdélyből és Moldvából sem ismerünk szoknyafogót.

Szembekötős

A szembekötős első leírása Lukácsy András írása szerint³ az antik görögöknél található, és az egész világon ismerik. Lényege, hogy a fogónak bekötik a szemét, és úgy kell megfognia valakit. Az MTA Zenetudományi Intézet gyűjteményében 2002 júliusában a nyilvántartott változatok száma 143.

A típus a játékban levő szövegek szerepe, a kergetés minősége (a fogó mindenkit vagy csak egy játszót kerget), illetve a zárójáték hiánya vagy megléte szerint hét altípusra bontható. Egy további altípus a hiányos változatokat tartalmazza, egy pedig az egyedieket.

³ Lukácsy 1964. 279, 292.

Az egyes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben a bekötött szemű fogó szöveg (énekülés) közben kergeti a többieket. Az altípus szövegek szerint tovább bontható alcsoportokra.

Az első alcsoportba kerültek az „Erre csörög a dió” szövegkezdetű változatok. 30 adatunk van a dunántúli, az északi, az alföldi és az erdélyi dialektusból: az utóbbit egyetlen esztelneki változat (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) képviseli.

A második alcsoportban az előbb említett szöveg folytatódik egy „Gyere, pajtás” kezdetű szövegrésszel. 3 ilyen adatot ismerünk, egyet Veszprémből (Dunántúl), egyet-egyed pedig Hajdúból és Biharból (Alföld).

A harmadik alcsoport szövege a fogó és a többiek párbeszéde. A fogó kérdezi: „Hol vagy, Jancsi” (vagy más nevet mond), a többiek felelnek. Az itt található 3 adat közül egy észak-nyitrai, kettő pedig erdélyi. Az erdélyi változatok közül az egyik Székéről származik (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), a másik Esztelnekről (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése).

A következő alcsoport (9-es számú) egyedi szövegű változatokat tartalmaz, összesen 8-at. Közülük egy soproni (Dunántúl), a többi az északi dialektushoz tartozik.

A kettes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben a fogó szöveg, ének vagy párbeszéd után kergeti a többieket. Itt 16 változat található, többségük az északi dialektusból származik. Van köztük egy alföldi és egy erdélyi, Szolnok-Doboka megyei adat (utóbbit helynév nélkül a Magyar Nyelvőr 1880-as évfolyama közli).

A hármas altípusban lévő egyetlen változat Erdélyből, Magyargyerőmonostorról származik (Kolozs megye, Olosz Katalin gyűjtése). Ebben a bekötött szemű fogó és a többiek között a megfogás után zajlik párbeszéd, és csak akkor van csere, ha a fogó valakit már harmadszor fog meg.

A négyes altípusba kerültek azok a változatok, amelyekben a fogó mindenkit kerget, de szövegtelenek: a többiek tapssal, cicegéssel vagy egyéb zajokkal jelzik hollétüket. Itt összesen 13 adat szerepel a magyar nyelvterület valamennyi dialektusából. Az erdélyi dialektust egy beresztelki és egy gyimesfelsőlóki változat képviseli (Maros-Torda, illetve Csík megye, mindkettő Lázár Kata-

lin gyűjtése), a moldvait pedig egy klézsei (Duma Dániel gyűjtése). Ismerünk ezen altípusba tartozó finn játékot is.

Az ötös altípusban található azok a változatok, amelyekben a bekötött szemű fogó csak egy játszót kerget, akinek szintén be van kötve a szeme. Ebben az altípusban 19 adatot találunk a magyar nyelvterület négy dialektusából (moldvai nincsen köztük). Az erdélyi dialektust egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy pürkereci (Brassó megye, Seres András gyűjtése) változat képviseli.

A hatos altípusba azok a játékok kerültek, amelyekben a fogó két játszót kerget, miközben azok helyet cserélnek. Az itt található 3 változat közül az egyik budapesti (Alföld), a másik tyukodi (Felső-Tisza vidék), a harmadik erdélyi változat. Ez utóbbi Esztelnekről származik (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése).

A hetes altípusban lévő változatokban a fogónak ki is kell találnia, hogy kit fogott meg. Ezzel a zárójátékkal 38 változatunk van, Moldva kivételével valamennyi dialektusból. Egyetlen erdélyi adatunk esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése). Ehhez a típushoz német változatokat is ismerünk.

A tizennyolcas altípusba 8 olyan adat került, amelyről hiányzik a játékmód leírása; csak említik, hogy szembekötős közben mit énekeltek, vagy hogy léteznek – létezett – ilyen játék. Öt közülük alföldi, egy további egy 19. századi gyűjteményben jelent meg, kettő pedig erdélyi. Ez utóbbiak egyike Magyarrégenről származik (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), a másik pedig Kézdiszentlélekről (Háromszék megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése).

A tizenkilences altípusba 1 adat került egyedi játékmóddal az északi dialektusból. Ide tartozó német és szlovák változataink is vannak.

„Hátulsó pár”

A „Hátulsó pár” típusba azok a fogócskaváltozatok kerültek, amelyekben a játékosok egymás mögött állnak, előttük pedig egy (esetleg két) fogó. Felszólításra a hátulsók az oszlop mellett előrefutnak, az elöl álló fogó pedig valamelyiküket megpróbálja megfogni. A típusban 2002 júliusában nyilvántartott adatok száma 138.

A típus hat altípusra bontható részben a szólítás szövege, részben a felállás formái szerint. Egy további altípusban azok az adatok szerepelnek, amelyeknek a játékleírása hiányzik.

Az egyes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben páros oszlopba állnak a játszók, előttük áll egy fogó, nekik háttal, és a felszólítás után a hátulsók az oszlop két oldalán előreszaladnak. A fogó megpróbálja elkapni valamelyiküket, mielőtt összekapaszkodnak. Ha ez sikerül, vagy beáll az oszlop elejére azzal, akit megfogott, vagy az lesz a fogó, és ő a másikkal áll be az oszlop elejére. Ha nem tudja egyiküket sem megfogni, akkor azok állnak az oszlop elejére, és a fogó hívja a következő párt hátról.

Az altípus szöveg szerint tovább bontható alcsoportokra. Az első alcsoportba kerültek a „Hátulsó pár, előre fuss”, illetve egyéb, hasonló formájú vagy ugyanilyen tartalmú szövegek („Utolsó pár, előre fuss”, „Hátulsó pár, előre”, „Páros cica, előre” stb.). Itt 60 adatunk van a magyar nyelvterület négy dialektusából, a moldvait kivéve. Az erdélyi dialektust egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), egy marosfelfalui (Maros-Torda megye, Lázár Katalin gyűjtése), egy korondi (Udvarhely megye, István Lajos gyűjtése), egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy hosszúfalui (Brassó megye, Seres András gyűjtése) változat képviseli. Ide tartozó finn változatot is ismerünk, amelyben a felszólítás „Viimeinen pari, ulos!” („Utolsó pár, ki!”).

A második alcsoport szövege: „Csiga ide, párom”, illetve ennek változatai („Cikka ide, párom”, „Csikka ide, párom”, „Cirinicka ide, párom” stb.). Az itt található 14 változathoz egy dunántúli, egy Nógrád megyei (északi dialektus), egynek a származási helye ismeretlen, a többi 11 alföldi változat.

A harmadik alcsoportba a „Cicamaca, melyik szemed fáj” szövegkezdetű játékok kerültek. Itt található 4 adatunk mindegyike az alföldi dialektushoz tartozik.

A negyedik alcsoport szövege: „Keverem a kását”. Az egyetlen ide tartozó adatot Békés megyében (alföldi dialektus) gyűjtötték.

Az ötödik alcsoport szövege „Cice legyen hírivél”. 2 adatunk közül az egyik Jász-Nagykun-Szolnok, a másik Háromszék megyéből származik. Mindkettőt Kiss Áron közli, utóbbit helynév nélkül. A két változat között az a különbség, hogy a Jász-Nagykun-

Szolnok megyeiben a szokásostól eltérően az első pár fut, a Háromszék megyeiben pedig (a többihez hasonlóan) az utolsó.

A hatodik alcsoportba a „Sicc ki, macska” kezdetű szövegváltozatok kerültek. Az 5 adat közül kettő Baranya megyéből (Dunántúl), kettő az északi, egy pedig az alföldi dialektusból származik.

A hetedik alcsoportban a „Perecem, párom, nincsen párom” kezdetű szövegek találhatóak. Az itt lévő 3 adat mindegyike dunántúli.

A nyolcadik alcsoport szövege így kezdődik: „Tuskó, tuskó, fatuskó”. Itt 2 Komárom megyei adatot találunk, mindkettő a dunántúli dialektushoz tartozik.

Egy további alcsoportban (18-as szám) található az egyetlen szöveg nélküli változat Kászonaltról (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése).

Külön alcsoportba (19-es szám) kerültek az egyéb szövegek, összesen 15. A moldvai kivételével valamennyi tájegységről szerepel adat ebben az alcsoportban. Az erdélyi dialektust egy csík-szentgyörgyi (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése) és egy krizbai (Brassó megye, Seres András gyűjtése) játékváltozat képviseli. Ide tartozó szlovák és délszláv adatok is ismeretesek.

A kettes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben két fogó áll az oszlop előtt. Ha egyiküknek sikerül megfogni valamegyik futót, akkor az egyik változat szerint a futó pár mindkét tagja fogó lesz, a másikban az, aki párt fogott magának, beáll az oszlop elejére, és a másik két játészó lesz az új fogó pár. Az altípus szöveg szerint két alcsoportra bontható.

Az első alcsoportban találhatóak a „Hátulsó pár, előre fuss” szövegű változatok, szám szerint 2. Az egyik a dunántúli, a másik az alföldi dialektusba tartozik.

Egy további alcsoportban (9-es szám) vannak az egyéb szövegű adatok. A 4 változathból egy a dunántúli, kettő az északi, egy pedig az erdélyi dialektusból való: ez utóbbi egy kászonaltról való változat (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése).

A hármas altípus változataiban a játészók egyesével állnak sorba, és a hátsó fut. Ha a fogó megfogja, mielőtt beáll a sor elejére, ő lesz az új fogó. Szöveg szerint ezt is két alcsoportra bontható.

Az első alcsoport szövege: „Cikka legyen a bolha”. Az itt lévő egyetlen adat Borsod megyéből (északi dialektus) való.

A második alcsoport szövege: „Hol a szita, asszonyom”. 5 adatból három Borsod megyei (északi dialektus), egy szatmári (alföldi dialektus), egynek pedig származási helye ismeretlen.

A négyes altípusban strófikus felnőtt dallamot énekelnek, és a dal után az egész oszlop egyszerre szalad. Akit a cica megfog, annak a párja lesz az új cica. Az altípus 2 adata az alföldi dialektust képviseli.

Az ötös altípusban lévő változatokat mindössze hárman játsszák, oszlop tehát nincsen, és a futásra való felszólítás szövege sem lehet ilyenformán „Hátulsó pár, előre fuss”, hiszen csak egy pár és egy fogó van. Mégis ide húzta ezeket a játékmag hasonlósága: a párnak szét kell válnia, és megkerülve a cicát össze kell kapaszkodnia, a cicának pedig meg kell fognia valamelyiküket. A pár nélkül maradó lesz az új cica. Az altípusban összesen 3 változat található, egy a Dunántúlról (Zala megye), egy az alföldi dialektusból (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye), egy pedig Erdélyből. Az erdélyi adatot Kiss Áron közli Háromszék megyéből (helynév nélkül), pontosan megegyezik a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei Irsáról származó változattal.

A hatos altípusban öten, illetve hatan játszott változatok szerepelnek. Egy-egy pár szembeáll egymással, és köztük áll föl vagy egy fogó, vagy kettő szintén párban. Ha egy fogó van, az áll közepre, akit sikerül megfognia, ha párban vannak a fogók is, azzal a párral cserélnek, akinek legalább egyik tagját sikerült megfogni. Az ebbe az altípusba tartozó 6 adat közül egy Békés, egy pedig Szabolcs megyei, a többi négy erdélyi: egy Magyarrégenről származik (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), kettő helynévmegjelölés nélküli (Háromszék megyéből Kiss Áron könyvéből), egy pedig andrásfalvi (Bukovina, Igaz Mária gyűjtötte Budapesten).

A nyolcas altípusba azok a változatok kerültek, amelyeknek hiányzik a játékleírásuk. Az itt található 8 változathal három a dunántúli, egy az északi, kettő az alföldi és kettő az erdélyi dialektust képviseli. Az egyik erdélyi adat Kászonyújfaluból származik (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése), a másik gyergyói (Csík

megye, Gencsy István gyűjtése), a gyűjtő a Magyar Nyelvőr című folyóirat 1905-ben megjelent XXIV. évfolyamában tette közzé. Ez utóbbi csupán a *cikázás* említése, az pedig valószínűleg ennek a fajta játéknak a neve.

Tyúkozás

Ebben a típusban azok a fogócskajátékok találhatók, amelyben az egy sorban összekapaszkodott játzókat kell megfogni; a sor teleredik erre-arra, és van egy játzó (az „anya”: kotló, tyúk stb.), akit nem kell megfogni (általában védi a többieket). A 2002 júliusában nyilvántartott változatok száma 95.

A típus öt altípusra bontható részben a felállás szerint, részben annak figyelembevételével, hogy mi történik azzal, akit megfognak. Egy további altípusba a hiányos és érthetetlen változatok kerültek.

Az egyes altípusban azokat a változatokat találjuk, amelyekben az „anya” a sor elején áll, és a vele szemben álló (héja, sas stb.) kergeti a sorban lévőket (csirkék). Az anya ide-oda fordulva, kitért karal védi őket, a csirkék az előttük álló derekát fogva követik mozgását. Az elfogott kiáll. Ebben az altípusban 48 változat található a magyar nyelvterület valamennyi részéről, a moldvai dialektus kivételével. Az erdélyi dialektust egy sárpataki (Nagy-Küküllő megye, Kovács Sándor 1891 előtti gyűjtése), egy korondi (Udvarhely megye, István Lajos gyűjtése), négy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy tatrangi (Brassó megye, Seres András gyűjtése) adat képviseli. Az altípusnak kazah változatát is ismerjük.

A kettes altípus játékmódja hasonló az egyeséhez, de ezekben a változatokban az elfogott csirke lesz a héja. Ebben 12 adat szerepel, amelyek között Moldva kivételével valamennyi dialektus képviselői előfordulnak. Három erdélyi változatunk közül egy magyarrégeni (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy közelebről meg nem határozott területről való (Czighy Sándorné gyűjtése). Az altípusnak angol nyelvű változata is van.

A hármas altípus játékmódja szintén hasonló az egyeséhez, itt azonban az elfogott is héja lesz. Az altípusba egy Borsod megyei (északi dialektus) változat tartozik.

A négyes altípus a megfogásig egyezik az előző hárommal, de ha a héja megfog egy csirkét, mindnyájan megkergetik és megverik, utána pedig újrakezdi a játékot más héjával. Itt egyetlen változat szerepel Szabolcs megyéből (Felső-Tisza vidéke).

A következő altípus a hetes számú: az ebben található 4 változat leánykérő játékmóddal kezdődik. Amikor a körön kívül járó (a kánya) minden körbenállót elvitt, azok felsorakoznak a kör közepén álló mögé, és a tyúkozás játékmódja következik. Az adatok között észak-dunántúli, egy alföldi, egy pedig helynév nélküli.

A hiányos, illetve érthetetlen leírások a nyolcas altípusba kerültek. Az itt található 29 változathal három a dunántúli, hét az északi, 13 az alföldi és öt az erdélyi dialektushoz tartozik: egynél nincsen helynév. Az erdélyi adatok közül egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése) egy Csík megyei (közelebbi helymegjelölés nélkül, Gencsy István gyűjtése 1905-ből), kettő székelyföldi (közelebbi helymegjelölés nélkül, Gencsy István gyűjtése 1898-ból). Az ötödiket Barcaújfaluból (Brassó megye, Barcsay Albert gyűjtése) közli Kiss Áron.

A típusba tartozó 1–1 német, illetve délszláv változatot Bakos József idézi mátyusföldi kötetében.

„Kinn a bárány”

Ebben a típusban találhatók azok a fogócskák, amelyekben kézfogással körbeállnak a játszó, egy van belül, egy kívül, és egyikük kergeti a másikat. A kör kaput tartva segíti az egyiket (a bárányt), kaput lezárva akadályozza a másikat (a farkast). A 2002 júliusában nyilvánított változatok száma 160.

A típus szöveg szerint öt altípusra bontható: egy további altípusban találhatók a szöveg, illetve dallam nélküli változatok, egyben pedig az egyedi szövegekkel játszottak.

Az egyes altípusba kerültek a „Kinn a bárány, benn a farkas” szövegű játékok. Itt összesen 18 adat szerepel, amelyek közül kettő a dunántúli, kilenc az északi, öt az alföldi és kettő az erdélyi

dialektushoz tartozik. Az erdélyiek közül egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), egy pedig Hosszúfaluból származik (Brassó megye, Seres András gyűjtése).

A kettes altípusban a „Kecske van a kiskertben” szövegű változatok találhatók. Az ide tartozó 27 adat közül 10 dunántúli, 12 északi, egy alföldi és négy erdélyi. Ez utóbbiak közül egy parajdi (Udvarhely megye, Kelemen Magdolna gyűjtése), egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), kettő pedig andrásfalvi (Bukovina, Kiss Lajos gyűjtése).

A hármas altípusba kerültek a „Kecske, kecske, mit csinálsz” szövegű változatok; ez a szöveg egy párbeszéd kezdete, ezt követi a fogócskázás. Itt 20 adatot találunk, amelyek többsége (12) a dunántúli dialektusból való. Három változatot tartunk nyilván az északi, négyet az alföldi dialektusból, egynek a gyűjtési helye pedig ismeretlen.

A négyes altípus szövegkezdete: „Mit kapálsz, báránykám”, illetve ennek változatai („Mit ás, néném”, „Mit csinálsz, feleségem” stb.). Az altípus két alcsoportra osztható.

Az első alcsoport játékmódja egyezik az eddigiekkel. Az ebben lévő 6 változat közül kettő dunántúli, egy északi, kettő alföldi, egy pedig az erdélyi dialektusból származik. Ez utóbbi adat Esztelnekről való (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése). Ebben a változatban a szöveg végén a „Benn a bárány” szöveg is szerepel.

A második alcsoportban a leánykérő játékkal kontaminálódott egyetlen változatot találjuk Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Ebben a játékos körbeállnak, egy van belül (a királynő), egy kívül, és amikor a körbejáró mindenkit elvisz a körből, párbeszéd után a királynőt kergeti.

Az ötös altípus játékeit a „Nyissuk ki a galambházat” kezdetű szöveggel játsszák, amelyeknek túlnyomó többségét (15-ből 12-t) a *ssss m s d d* kezdetű strófikus dallamra éneklik. Két adatnál utalás található a „Debrecenbe kéne menni” dallamára, egyé pedig más, de nagyon hasonló ehhez (*ssm s msd d*). A 15 játék közül hét dunántúli, öt északi, három pedig alföldi. Dallama és szövege miatt ez az altípus terjesztésre nem ajánlott.

A nyolcas számú altípusban található a hiányos játékok. Ez is alcsoportokra osztható.

Az első alcsoport játécai szöveg nélküliek. Az ebben lévő 11 adat közül négy dunántúli, kettő északi, négy pedig alföldi; egy adat származási helye ismeretlen.

A második alcsoportban lévő egyetlen adat leírásából kiderül, hogy a játéknak volt szövege, de azt a gyűjtő nem írta le végig. Ez az adat a dunántúli dialektushoz tartozik.

A harmadik alcsoportban lévő adatoknak a dallama hiányzik. További alcsoportokra lehetett osztani a szövegek szerint. Az ide tartozó 12 adat közül négynek a szövege „Kinn a bárány”, háromé „Kecske van a kiskertbe”, kettőé „Kecske, kecske, mit csinálsz”, kettőé pedig „Nyissuk ki a galambházat”. Egy adatnak egyedi szövege van. Ebben az alcsoportban erdélyi és moldvai adat nincsen.

A negyedik alcsoport játékeinak játékleírása hiányzik. Itt 32 változat található, szöveg szerint további négy alcsoportra bontva. „Kinn a bárány” szövegű 15 adat, „Kecske van a kiskertbe” szövegű 5 adat, „Nyissuk ki a galambházat” szövegű 8, egyéb szövegű 4 adat. A „Kinn a bárány” szövegek között négy erdélyi változatot találunk, melyek egyike magyarói (Maros-Torda megye, Jagamas János gyűjtése), a másik magyarrégeni (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), a harmadik kászonalitzi (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése), a negyedik pedig gyergyói (Csík megye, Gencsy István gyűjtése). A „Kecske van a kiskertbe” szövegűek között egy andrásfalvi adatot találunk (Bukovina, Kiss Lajos gyűjtése).

Egyéb szöveggel 17 játékot ismerünk, amelyek között a moldvai kivételével minden dialektusból találunk példákat. Erdélyből egy adatot ismerünk Maroskeresztúrról (Maros-Torda megye), amelyet Kiss Áron közöl: ebben a farkas (a fogó) többször is körbe-megy és mindenkit köszönt, illetve kérdez tőle. Ez után kergeti a bárányt.

Árokcica

Ebben a típusban azok a változatok találhatóak, amelyekben a fogó (a cica) mozgásteret korlátozott; egy árokban, illetve két vonal

között kell elkapnia az azon keresztülfutókat. A 2002 júliusában nyilvántartott adatok száma 126.

A típus három altípusra bontható részben aszerint, hogy a játékosok magukban vagy párosával futnak, részben aszerint, hogy a színek játszanak-e szerepet a játékban.

Az egyes altípusban minden játékos magában szaladgál át az árkon, a fogó pedig bárkit megfoghat, aki éppen az árookban van. Ebbe az altípusba tartozik az itt lévő játékok többsége, összesen 90 adat, amelyek között (a moldvai kivételével) valamennyi dialektus képviselőjét megtaláljuk. Az altípus tovább osztható alcsoportokra aszerint, hogy mi történik az elfogott játékosal: vagy ő lesz az új fogó (72 változat), vagy ő is fogó lesz (11 változat), vagy kiáll (2 változat). További 5 változat leírása hiányos. A típusban található egyetlen erdélyi változat andrásfalvi (Bukovina, Zsók Béla gyűjtése): az egyes altípus első alcsoportjába tartozik.

A kettes altípusban a játékosok szintén magukban futkosnak, ám itt a játék azzal kezdődik, hogy a fogó kiált valamilyen színt. Akinek a ruháján van olyan szín, az átsétálhat a túloldalra, nem lehet megfogni; akién nincs, annak futni kell, és közülük próbál a cica valakit elkapni. Ebben az altípusban 29 adatunk van: öt a dunántúli, hét az északi és tizenhét az alföldi dialektusból.

A hármas altípusban a játékosok párosával futnak át az árkon, illetve a túloldalon lévő párjukhoz. A fogónak eközben kell őket megfogni. Ez az altípus átmenet a „Hátulsó pár” fogócskatípushoz. A 7 ide tartozó adat közül kettő dunántúli, egy északi, négy pedig alföldi változat.

„Lipem-lopom”

Az ebben a típusban található játékok közös jellegzetessége, hogy a dallam után a „tolvajok” szétfutnak, a „csösz” pedig igyekszik megfogni közülük valakit. 2002 júliusában a nyilvántartott változatok száma 81.

A típus négy altípusra osztható aszerint, hogy mi történik a megfogott játékosal. Egy további altípusban található az az adatok, amelyeknek játékleírása hiányos vagy hiányzik.

Az egyes altípusba kerültek azok a változatok, amelyekben a megfogott lesz az új fogó (csösz). Az itt található 48 játékleírás a

magyar nyelvterületnek a moldvain kívül valamennyi dialektusát képviseli. Erdélyből egyetlen adatunk van Lőrincrévéről (Alsó-Fehér megye, Kiss Lajos gyűjtése). Ide tartozó olasz változatot is ismerünk.

A kettes altípusban lévő változatokban a megfogott is fogó lesz. A 3 adat közül kettő Pozsony megyéből (északi dialektus), egy pedig Jász-Nagykun-Szolnokból (alföldi dialektus) származik.

A hármas altípusban a csősz megbünteti a megfogottat: megveri, vallatja, zálogot szed tőle, meghúzza a haját stb. Ebben az altípusban 14 változat található: hat Borsod, illetve Nógrád megyéből (északi dialektus), öt az alföldi dialektusból, kettő pedig Erdélyből: egy adat származási helye ismeretlen. A két erdélyi adat egyike zentelkei (Kolozs megye, Lázár Katalin gyűjtése), a másik széki (Szolnok-Doboka megye, Hıntalan László gyűjtése).

A négyes altípusban szereplő változatokban a megfogott kiáll a játékból. Ebben az altípusban 8 adatunk van: egy a dunántúli, öt az északi, kettő pedig az alföldi dialektust képviseli.

Nyolcas számot kapott az az altípus, amelyben a hiányos vagy hiányzó játékleírásokat találjuk. Ebben 8 adat található. Öt északi és két alföldi adat mellett az erdélyi dialektust egy magyarói változat képviseli (Maros-Torda megye, Palkó Attila gyűjtése), amelynek szövegét és dallamát Jagamas János játékleírás nélkül közli.⁴

Libásdi

A típus változataiban a játéktéren keresztülfutó „libákat” kell megfognia a fogónak („farkasnak”). A benne található változatok száma 2002 júliusában 156.

A típus három altípusra bontható annak alapján, hogy mi történik az elfogottakkal. Egy további altípusba kerültek a hiányos, illetve érthetetlen leírások.

Az egyes altípusban lévő változatokban az elfogott libák kiállnak. Az altípus három alcsoportra bontható annak alapján, hogy zárójáték nélkül játsszák, zárójátéka libakeresés, illetve egyéb.

Az első alcsoportban található a zárójáték nélküli változatok. Az alcsoport még tovább bontható aszerint, hogy van-e libapásztor

⁴ Jagamas 1984. 2.

vagy nincsen. A libapásztor nélkül játszott változatok alcsoportjában 39 adat található: a moldvain kívül valamennyi dialektust képviselik. Erdélyből itt öt adatunk van: egy Magyargyerőmonostorról (Kolozs megye, Olosz Katalin gyűjtése), kettő Esztelnekről (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), egy Csíkszentgyörgyről (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése), egy pedig Tatrangról (Brassó megye, Seres András gyűjtése). Ide tartozó német változatot is ismerünk. A libapásztorral játszott változatok száma 11: ezek közül egy északi és 10 alföldi.

A második alcsoportba azok a változatok kerültek, amelyeknek zárójátéka libakeresés. Ez is két alcsoportra osztható tovább aszerint, hogy libapásztor nélkül vagy libapásztorral játszzák. A libapásztor nélküli alcsoportban 12, a libapásztorral játszott alcsoportban 17 adat található a dunántúli, az északi és az alföldi dialektusokból.

Egy további alcsoport (9-es számú) változataiban szintén van zárójáték, de az nem libakeresés, hanem valami egyéb (kötélhúzás, ill. a „sánta pipás” típushoz hasonló nevetéstilalom). Itt 3 változat található: egy a Dunántúlról, kettő pedig az Alföldről.

A kettes altípusban azok a változatok találhatók, amelyekben a megfogottak is fogók (farkasok) lesznek. 14 ilyen változatunk van a Dunántúlról, az északi dialektusból és az Alföldről.

A hármas altípusban található változatokban az elfogott lesz az új fogó, itt tehát a farkasnak nem kell minden libát elfognia. 23 ilyen adatunk van valamennyi dialektusból a moldvai kivételével. Erdélyt egy korondi adat (Udvarhely megye, István Lajos gyűjtése) képviseli.

A hiányos és zavaros leírások száma sajnos meglehetősen nagy: az ezeknek fenntartott altípusban 37 adat található a moldvai kivételével valamennyi dialektusból. Erdélyből itt is egy adatunk van Székről (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), amelyben az szerepel, hogy amikor a libák futnak, a farkas szalad, hogy fogja meg őket, a gazdasszony meg szalad utána. Az adatközlő szerint „nem nagyon történt olyan, hogy a libát elfogja”.

„Itt a három”

Az itt található változatokban egymás mögött elhelyezkedő párok állnak körbe. A kör körül kerget valaki a fogó; a kergetett beáll egy pár elé. Az ott lévő külső immár harmadik lesz, és a fogó ezután őt kergeti. 2002 júliusában a típusban 47 változatot tartottunk nyilván.

A típusnak nincsenek altípusai. A dunántúli, északi és alföldi változatok mellett két adatot találhatunk Erdélyből: az egyik eszterneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), a másik krizbái (Brassó megye, Seres András gyűjtése).

Pörgetős cica

Az ebben a típusban található játékokban a kör közepén állónak újra és újra fordulnia kell egyet valamelyik körbenállóval, mégpedig úgy, hogy a körön kívül álló közben ne tudja elkapni. Az eddigiektől eltérően a kevésbé játszott típusok közé tartozik a maga mindössze 9 változatával, amelyeket 2002 júliusában nyilvántartottunk benne.

Altípusai nincsenek. Az adatok közül öt dunántúli (három Somogy, egy Fejér, egy Esztergom megyei), három az északi dialektust képviseli (egy Pozsony, kettő Borsod megyéből), egy pedig galgamácsai, amely földrajzilag ugyan az Alföldhöz tartozik, néprajzilag viszont az északi dialektus egyik kis tájának, a Galga mentének egyik helysége.

Elterjedtsége tehát korlátozott és a benne lévő adatok száma is csekély. Mégis érdemesnek tartom rá fölhívni a figyelmet, mert gyerekek és felnőttek között eddig egyaránt nagy sikere volt; ahol csak tanítottam, mindenütt nagy élvezettel játszották. Ki kellene deríteni, hogy vajon valóban a dunántúli és az északi dialektus játéka-ról van-e szó, vagy a gyűjtés hiányosságának tudható be, hogy máshonnan eddig nincsen adatunk.

Összefoglalás

Az itt ismertetett vizsgálat a játékoknak csak egy töredékével foglalkozott, mégis tanulságos lehet azok számára is, akik nem kutatóként, hanem pedagógusként vagy szülőként kerülnek kapcsolatba a játékokkal. Megmutatja, hogy a típusrend segítségével kiválaszthatók azok a játéktípusok, amelyeknek anyagát bizonyos területeken ki kell egészíteni: ilyen a fogócskák típuscsoportja is, hiszen az itt vizsgált 11 típus 1241 változatából mindössze 61 az erdélyi és 3 (!) a moldvai adat. A típusrendnek köszönhetően könnyebben korrigálhatók a hiányos vagy töredékes, illetve torzult változatok. Összehasonlíthatjuk az egyes dialektusok jellegzetességeit, és más népek játékokát is bevonhatjuk a vizsgálatba.

A játékkutatás tudományos haszna mellett nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a népi játékok nem csak múzeumokban és archívumokban maradhatnak meg. Ma még vannak gyerekek, akik tudják játszani, és mindazt a fürgeséget, fizikai és szellemi leleményességet elsajátítják, amit legjobban a népi játékok segítségével tehetnek meg. Tudomásul kell vennünk, hogy a népi játék nem azonos a haszontalan időtöltéssel, de nem azonos a pedagógusok által használt tananyaggal sem. A népi játékokat játszani kell, nemcsak valamely elvont „hagyományőrzési” eszme jegyében, hanem azért is, hogy a mi életünk is szebbé, jobbbá, kiegyensúlyozottabbá és érdelemgazdagabbá váljék általuk.

Irodalom

- BAKOS József
1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok*. Budapest.
- GAZDA Klára
1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest.
- HUIZINGA, Johan
1944 *Homo ludens*. Budapest.
- JAGAMAS János (közzéteszi)
1984 *Magyaró énekes népzeneje. Egy Felső-Maros menti falu magyar néphagyományaiából*. Bukarest.
- KOÓS Ferenc
1890 *Életem és emlékeim*. Brassó.

LÁZÁR Katalin

1990 Népi játék. (Játéktípusok. A játékok rendje.) In: *Magyar Néprajz*. VI. Budapest, 544–648.

1997 *Népi játék*. Budapest.

2002 *Gyertek, gyertek játszani*. I. Budapest.

LUKÁCSY András

1964 *Népek játéka*i. Budapest.

OLOSZ Katalin – ALMÁSI István

1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest.

SEBESTYÉN DOBÓ Klára

2001 *Én elmenyek kicsi búval*. Bukarest.

SERES András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Bukarest.

Karácsony Molnár Erika

Az ördögbetlehemes, szegény Lázár és a Dúsgazdag dramatikus játéka Szentegyházán

1995 nyarán fedeztem fel a székelyföldi Szentegyházán, hogy egy már feledésbe merültnék hitt népszokás még mindig él. A lövétei betlehemes után kérdezősködve, Tornay Gergely plébános úr hívta fel a figyelmemet, hogy Szentegyházán – amely Lövététől nem messze, a Székelyuvarhelyt és Csíkszeredát összekötő főútvonal mellett fekszik – van egy másik fajta, a szokásostól eltérő „betlehemezés” is, az ún. „ördögbetlehemezés”. Miután ezt az elnevezést még nem hallottam, nagy várakozással kerestem fel másnap Király Sándor kántort. Hamarosan kiderült, hogy ez nem más, mint a szegény Lázár és a Dúsgazdag történetének dramatikus játéka, amit a szakirodalom dúsgazdagolás, vagy ördögfarsang néven említ, mint a második világháború előtt farsang végén gyakorolt szokást. Ezek után arra az elhatározásra jutottam, hogy megpróbálom a szokás minél teljesebb dokumentációját elkészíteni: video-, magnetofon-felvétel, interjúk, fotók felhasználásával, kérdőív segítségével. Mielőtt a szentegyházi változat részletes ismertetésére térnék, röviden vázolom a dúsgazdagolás fogalmát, valamint a szokásra vonatkozó kutatásokat, gyűjtéseket.

I. Az ördögbetlehemes vagy dúsgazdagolás és a Comico-Tragoedia

I.1. Az ördögbetlehemes vagy dúsgazdagolás

A dúsgazdagolás egy 17. században keletkezett¹ névtelen szerzőtől² származó *Comico-Tragoedia* című moralitás II. felvoná-

¹ A *Comico-Tragoedia* keletkezési idejét Toldy Ferenc és Beöthy Zsolt a 16. századra teszi. Dézsi Lajos bizonyította be, hogy a 17. század első felében keletkezett. (Idézi: Dézsi 1904. 383.)

² A mű szerzőjével kapcsolatos vélemények sokáig megoszlottak. Dézsi Lajos Rimay János alkotásának tartotta, de Ferenczi Zoltán cáfolta ezt az elméletet. Az a feltételezés, miszerint Felvinczi György lett volna a darab szerzője (1693), megdőlt, amikor az első kiadás töredéke előkerült, ami „Varadon nyomtatott

sának folklorizált változata.³ Feltehetően ponyvanyomtatványból került a népi színjátszás repertoárjába. A többszereplős misztériumjáték,⁴ amely a bibliai Gazdag és Lázár történetét szedi párbeszédbe, bemutatja a gazdag ember mulatozását, a szegény Lázár halálát, mennybe jutását, a gazdag ember lelkéért vívott harcot, majd pokolra kerülését és kíntatását. Erdélyben, Udvarhely megyében és Gyergyóban legények, házasemberek adták elő házról házra járva farsang idején egészen az 1950-es évek végéig, néhol az 1960-as évek közepéig szinte megszakítás nélkül. Az 1980-as évek második felében, illetve a 1989-es fordulat után több helyen ismét felújították. A dramatikus játék a szórakoztatás mellett vallási, erkölcsi mondanivalót is hordoz.

1.2. *A Comico-Tragoedia*

A 17. századi magyar nyelvű drámai emlékek közül a *Comico-Tragoedia* – amelynek rövidített és erősen átdolgozott, folklorizált változata a dúsgazdagolás – kezdetől fogva az irodalomtörténeti és színháztörténeti érdeklődés középpontjában állt. Bayer József a „17. évszázad legkiválóbb termékének”, „irodalmunk egyetlen moralitásának” nevezi, és részletesen elemzi.⁵ Binder Jenő rokonait kereste az európai Lázár-drámák közt,⁶ Alszeghy Zsolt jegyzetes filológiai szövegkiadást készített.⁷ Az említettekén kívül irodalomtörténészek egész sora foglalkozott még a darab történetével, motívumaival.⁸

Szenczi Abraham által 1646”. (Dézsi 1904.; Ferenczi 1911. 209.; Kardos (szerk.) 1960. 93.)

³ A moralitás a középkorban igen jellemző ún. *Akárki* drámák körébe tartozik (Szenczi Miklós vál. 1984.). Ezekben a haldokló lelke általában az égbe jut. Míg a Lázár-drámákban, így a dúsgazdagolásban is, a gazdag ember lelke a pokolra kerül.

⁴ Misztériumjáték: 1. A misztériumvallásokban az istenek és hősök cselekedeteinek dramatizált megjelenítése. 2. Az európai népek vallásos színjátéka a középkorban. 3. Tágabb értelemben az európai népi színjátékok vallásos tárgyú csoportja.

⁵ Bayer 1897. I. 19.

⁶ Binder 1898. 19, 97, 221.

⁷ Alszeghy 1914. 164.

⁸ A régebbi bibliográfiát összefoglalta: Dombi 1932. 132.

A *Comico-Tragoedia* a 17. század legnépszerűbb dramatikus irodalmi alkotása volt, mely a három nyomtatott kiadáson kívül kéziratos változatokban⁹ is ránk maradt. A 17. században a *Comico-Tragoediát* több helyen előadták iskolai keretek között. Egy német nyelvű Lázár-darabot az 1650-es években Sopronban, 1665-ben és 1673-ban Brassóban is eljátszottak.¹⁰ A 17. század végén Nagyszébenben is előadták a névtelen szerző művét.¹¹ Erdélyben a 17. század vége felé az ilyesfajta allegorikus-mitologikus játékoknak feltehetően nagy divatja lehetett.¹² Stoll Béla hívta fel Dömötör Tekla figyelmét a „Vett jegyzőkönyv” néven ismert kéziratban (1697) található magyar nyelvű drámatöredékre.¹³ Tüzetesebb vizsgálat után kiderült, hogy nem új magyar nyelvű drámáról, hanem a *Comico-Tragoedia* egy iskolai előadásához írt verses prólógusról van szó, amely a szereplők nevét sorolja fel. A „Vett jegyzőkönyv” Vett János György nagyszebeni diáknak az 1690-es évek vége felé készült feljegyzéseit tartalmazza. A kézirat jelentős részét a *Cantiones Hungarica et Latinae* című fejezet alkotja, melyben vizsganapi, névnapki köszöntők és iskolai előadások verses prólógusai, előszavai foglalnak helyet. Ezek között szerepel a *Cantio ad Hungaricam Comediam* című, ad notam jelzéssel ellátott verses prólógus, amely egy magyar komédia szereplőinek neveit sorolja fel. A prólógus nem tünteti fel a darab címét, azonban minden bizonnyal a *Comico-Tragoedia* előadásáról van szó, mert a szereplők kivétel nélkül azonosak a darab szereplőivel, s még a sorrend is nagyjából követi a drámában való előfordulást. Csúpan hat szereplő hiányzik – a név szerint nem említett ördögöktől eltekintve – a *Comico-Tragoedia* 33 szereplőjéből.¹⁴

A dűsgazdagolás forrásául szolgáló, névtelen szerzőtől származó *Comico-Tragoedia* műfaja tragikomédia. E műfaj jelölésére

⁹ Vö. Kardos (szerk.) 1960. II. 93–95.

¹⁰ Idézi: Dömötör 1955. 412.

¹¹ Dömötör 1955. 411.

¹² Felvinczy György *Comico-Tragoediájának* megjelenési évét (1693) és a névtelen *Comico-Tragoedia* nagyszebeni előadását mindössze néhány év választja el egymástól.

¹³ Kézirata Kolozsvárott. Dömötör elemzése a Magyar Tudományos Akadémiában található mikrofilm másolata alapján készült. Leírása: Szabó 1929. 288.

¹⁴ Dömötör 1955. 411.

használt kifejezések – a tragico-comoedia és a comico-tragoedia – a 15–16. század fordulóján kerültek az irodalmi köztudatba. A középkori misztériumok és moralitások példáján felnőtt színpadi íróknak és közönségnek jobban megfelelték a vegyes műfajú színpadi művek, mint az antik szabályokat szigorúan követő tragédia és komédia. A 16–17. században a tragikomédia lett a legkedveltebb színpadi műfaj.¹⁵ A tragikus és komikus elegyítésének – különösen az iskoladrámában dívó – barokk elvét a színpadi szerzők kétféleképpen oldották meg. A gyakoribb forma az volt, hogy komolyabb darabokba komikus vagy zenés, táncos, sokszor allegorikus-mitologikus közjátékokat iktattak. A másik lehetőséget a *Tragico-Comoedia* vagy *Comico-Tragoedia* elnevezésű, vegyes műfajú darabok nyújtották, amelyek „vidám darabot, melynek vége szomorú” és „szomorú darabot, melynek vége vidám” jelentettek.

II. A dúsgazdagolásra vonatkozó kutatások, gyűjtések

A *Comico-Tragoedia* II. felvonásának folklorizálódott változatára, a dúsgazdagolásra vonatkozó szakirodalmat: a gyűjtéseket, az elméleti ismereteket, illetve a szokás meglétét bizonyító közléseket összegezem a következőkben.

A dúsgazdagolás régebben ismeretes volt Csíkbánkfalván is. Emlékezetét egy 20. század elején gyűjtött monda őrzi, amit Versényi György *Erdélyi népmondák* címen tett közzé, sok más erdélyi mondával, hiedelemtörténettel együtt. A monda arról szól, hogy egyszer a legények előadtak egy *Dúsgazdag* című darabot. Az egyik ördögöt egy szolgálégény alakította, aki játék után elaludt és álmódott valamit, majd, mintha puskából lőtték volna ki, felugrott és futni kezdett. Ezt követően megbetegedett, amikor felépült, kifaggatták, hogy mit látott. Elmondta, hogy „a ház tele volt hosszú fekete ördögökkel”.¹⁶ A monda bizonyítékul szolgál arra, hogy Csíkbánkfalván már a korábbi évszázadokban is hagyományra lehetett a dúsgazdagolás előadásának.

¹⁵ Kardos (szerk.) 1960. 99.

¹⁶ Versényi 1901. 268.; Bálint 1973. 181.

Volly István a gyergyóalfalusi változatot tette nyomtatásban közzé.¹⁷ A gyűjtést Domokos Pál Péterrel végezte, feltehetően az 1930-as években.¹⁸ Részletesen leírja a szereplők öltözékét, akiket legények alakítottak. A szokás szövegének pontos lejegyzése mellett leírja a mozdulatokra, gesztusokra való utasításokat is. Azt is megemlíti, hogy házról házra járva adták elő a szokást, vízkeresztől nagyböjtig. A szerepeket ponyvanyomtatványból ismerték és tanulták a szereplők, az előadás módja apáról fiúra hagyományozódott. Volly István az *Iskoladráma és folklór* című tanulmánykötetben is megemlékezik az előbbieken említett gyergyóalfalusi játékról. Többek között a következőket írja: „Az én kezembe egy 16 oldalas, kisalakú füzetként került a Székelyföldön, bejegyzésekkel, névtöredékekkel.” A ponyvanyomtatvány címlapján a következő felirat volt olvasható: *A pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája, mely a régi töredékekből összeszedett és a kegyes olvasóknak kedvökért utólag nyomtatásban közreadott.* Budán, 1883. Nyomtatott Bagó Márton és fiánál. Ad notam: A tündérországról. Volly István még kiegészíti a 30-as években leírtakat többek között a következőkkel: „A kengyelfutók oldalán derékszíjra kötött kard függött, öltözküket a jobb vállról a bal csipőig tartó nemzetiszín szalag egészítette ki (ha román rendőr jött, elrejtették). Ezt követően ismerteti a *Dúsgazdag* históriáját, amit három jelenetre oszt fel, s végezetül a diák-színjátékosok figyelmébe ajánlja a játékot.¹⁹

Bálint Vilmos csíkszenttamási plébános a folklorizált változatok alapján írt meg egy négy felvonásból álló, színpadra írt darabot, ami *A Dúsgazdag. Bibliai játék négy képen* címmel meg is jelent 1932-ben.²⁰ Az átdolgozás elé a következőt írta: „Ez az átdolgozás a Csíkban közismert *A pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája* című régi moralitásból (erkölcsi tanulságokat hirdető drámai költemény) készült a nép kérésére – a nép részére. (Lehetséges, hogy a városnak sem lenne kárára.)”

¹⁷ Volly 1941. 37–54.

¹⁸ Volly nem közölte a gyűjtés pontos idejét, erre csak abból a tényből lehet következtetni, hogy Domokos Pál Péter ebben az időben tanítóskodott Gyergyóalfalun.

¹⁹ Volly 1989. 185.

²⁰ Bálint 1932.

A *Comico-Tragoedia* II. felvonásának népi előadására vonatkozó kutatásokkal Dömötör Tekla foglalkozott behatóbban. A *Régi Magyar Drámai Emlékek* II. kötetének függelékében közli a gyergyóditrói változatot, amelyet már a 20. század eleje óta előadtak. Ez a *Comico-Tragoedia* II. felvonásának erősen rövidített változata, szereplői: a Gazdag és felesége, két vendég, Lázár, Halál, Ábrahám, két Ördög, Pulutor, Sátán és az Angyal. A szöveget és a hozzá fűződő magyarázatokat Küsmödi Bálint, gyergyóditrói születésű, 70 éves embertől jegyezte le Dömötör Tekla 1956-ban. Küsmödi Bálint is szereplője volt a játéknak, a szereplők öltözetéről többek közt a következőket mondta: „Akkor kérem az ördögök rongyos ruhába vannak öltözve, nyelvük kilóg, zörgőkkel vannak felszerelve. A Sátán pedig lándzsával. A két ördögnél »skorpió« van, húzzák széjjel.” A Gazdag rendszeren van felöltözve, a sapkáján piros szalag van. A játékra így emlékezett vissza: „Úgy rendszeren a házakhoz bementünk. Voltak közöttünk idősebb emberek is. Nos, ahogy a nézők helyet foglaltak, bement a Halál is a szobába, meghúzódott hátul, úgyhogy azt nem látták a nézők. Lá-zár pedig az asztal alá bújt be. Megkezdődött a darab, táncoltak a vendégek.” A lejegyzett változat nemcsak a szöveget tartalmazza, hanem Küsmödi Bálint magyarázatait is a szokáshoz kapcsolódó cselekményre vonatkozóan.²¹

Ugyanitt Dömötör Tekla a névtelen szerzőjű *Comico-Tragoediát* hosszasan elemezve²² kitér a népi továbbélésére is. Megállapítja, hogy a darab népi előadására vonatkozó adatok a 20. századból származnak. Székelyföldön a II. felvonást – a Lázár-drámát – adták elő a II. világháborúig, feltehetőleg ponyvanyomtatványok szövege nyomán. Utal arra is, hogy kik azok, akik gyűjtötték a népi változatot, így megemlíti Kocziány Lászlót, aki 1944-ben Madéfalván jegyzett le egy változatot, melyet húshagyókedd estéjén legényekből álló csoport mutatott be, valamint Volly Istvánt és Domokos Pál Pétert, akik a gyergyóalfalusi változatot gyűjtötték. A *Magyar Néprajzi Lexikonban* Dömötör Tekla röviden összegzi a

²¹ Kardos (szerk.). 1960. 89–92.

²² Uo. 93–103.

kutatás addigi eredményeit, valamint közli az idevonatkozó legfontosabb irodalmat.²³

Bálint Sándor a *Karácsony, húsvét, pünkösd*²⁴ című könyvében arról ír, hogy tudomása szerint több csíki faluban, így Gyergyóalfaluban, Gyergyóditrón, Madéfalván, továbbá Gyergyócsomafalván húshagyókedden legények mutatták be a dúsgazdag és a szegény Lázár példázatát. A rendelkezésre álló változatok közül rövideége, elnépiesedett hangja miatt Dömötör Tekla lejegyzésében a Küsmödi Bálint ajkáról származó, gyergyóditrói szöveget közli Bálint Sándor is.

Pogány Péter a *Folklór és irodalom kölcsönhatása*. I. Vásári ponyvairatok című munkájában²⁵ a Vácott megjelent vásári ponyvairatok után kutatva három „dús-gazdag históriáját”, valamint a ponyvanyomtatványok adatait is közli. *A magyar ponyva tüköre* című könyvében²⁶ arról tájékoztat, hogy a hatvannégyféle megmaradt nyomtatott vallásos históriából félszáz az Ószövetésgből meríti cselekményét. Megállapítása szerint az Újszövetésgből a Szentmártoni Bodó János *Bűnbánó Mária Magdolnája* és *Péter siralma*, valamint a *Dús-gazdag históriája* voltak a legnépszerűbbek a 17. századtól egészen a 20. század elejéig.

Mirk László csíkszeredai tanár 1994-ben csíkmenasági gyűjtőútján hallott arról, hogy az 1940-es évek közepéig Menaság-Újfaluban még játszották az ún. „ördögözést”,²⁷ vagyis a Dúsgazdag történetét. Ugyanakkor felfigyelt a szentegyházi „ördögbetlehemezésre” is és Dániel Antallal, a szokás felújítójával 1996 nyarán egy rövid interjút készített a szokás előtörténetéről, a maszkokról, a régi és új játék összehasonlításáról.²⁸

²³ *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1. 1987. 631.

²⁴ Bálint 1973. 178–181.

²⁵ Pogány 1959.

²⁶ Uő. 1978. 18–20.

²⁷ Mirk 1994.

²⁸ Uő. 1996.

III. A szentegyházi ördögbetlehemes

Szentegyháza Udvarhelyszék²⁹ északkeleti részén fekszik, lakói kevés kivétellel katolikusok. A fennmaradt dokumentumok utalásai alapján első lakói csiki *székelyek* voltak, akiket biztonsági okokból telepítettek ide Árpád-házi királyaink III. Béla (1172–1196) és III. Endre (1290–1301). Felcsíkból 16 család érkezett ide. A település elnevezése többször változott az elmúlt évszázadok során. Kezdetben Oláhfalú, majd a középkorban Szentegyházás-Oláhfalú, ezt követően Szentegyházásfalú. A 20. század második felében Szentkeresztbányával való egyesítésekor kapta a Szentegyháza elnevezést, román neve Vlăhița. Szentegyházásfalú a jelenlegi Szentegyháza város 70–75%-át képezi, 935 család él itt, kb. 3500 lelket számlál. Több mint 90%-a katolikus, néhány család baptista és jehovista.

A következőkben a dúsgazdagolás, helyi elnevezése szerint ördögbetlehemes szentegyházi változata alapján szeretném a szokás életének változásait bemutatni. A szentegyháziak szerint azért nevezik ördögbetlehemesnek, mert négy ördög szerepel a játékban. A *betlehem* szó pedig azért került a szokás elnevezésébe, mert egy angyal is játszik benne, mint a karácsonykor előadott „angyalbetlehemezésben”.

Szentegyházán 1995–1998 között végeztem terepmunkán alapuló kutatást. Az előkészítéséhez tartozott annak a szokásmo-dellnek a felállítása, amely a már korábban végzett gyűjtések, valamint az első alkalommal készített interjúk alapján körvonalazódott. Eszerint a szokás legfontosabb eseményei a következők:

²⁹ Udvarhelyszék a Székelyföld nyugati részén, folyók és patakok szabdalta területen fekszik (Kis- és Nagy-Homoród, Vargyas, Nagy-Küküllő, Fehér-Nyikó). Központja Székelyudvarhely, mely a korábbi századokban az egész Székelyföld politikai és gazdasági centruma volt. Fontosabb kistájai Homoród mente és Erdővidék. Kósa 1982. 399–400.

Előkészületek

- a szokáseseményben aktív szereplőként résztvevők szervezése; a szereplők kiválasztása;
- a szokás szövegének megszerzése;
- a kellékek beszerzése, előállítás, az öltöztetőnő, illetve az angyal ruháját elkészítő asszony megkérése;
- próbák (a szöveg, a mozdulatok, a mozgások, a hangsúlyok, a gesztusok, az ének megtanulása).

A szokásesemény lezajlása

- énekelve vonulás az utcán, az ördögök incselkedése a járókelőkkel, leselkedőkkel;
- bekéredzkedés a házba;
- az ördögbetlehemes eljátszása;
- adományok, kínálás, elköszönés.

Mulatság rendezése húshagyókedden este, a szokás többszöri eljátszása után.

Szereplés más falvakban, visszaemlékezések a szokás előadására.

III. 1. *A szokás szereplői*

Az 1950-es évek végéig a szereplők száma 14 fő volt (egyetlen egy adatközlő tett említést egy harmadik vendégről, amikor 1957-ben adták elő). 1985-től a szereplők száma 13 főre csökkent, mivel a kulcsár szerepe funkciótlaná vált, hiszen nem jártak már házról házra. A szereplőkön kívül a játék előkészítésében még részt vett az öltöztetőnő, aki a kellékek elkészítésében, beszerzésében vállalt szerepet.

Szentegyháza (Szentegyházásfalu) felszegi és alszegi falurészből áll, a szereplők mindig a *felszegiek* közül kerültek ki. Ennek oka a falubeliek szerint az, hogy a felszegiek összetartanak, saját elmondásuk szerint szeretik a viccet, a tréfát. Továbbá, hogy itt falun, különösen a felszegiek között él még a felebaráti szeretet.

A szereplők mindannyian *férfiak*, még a Dúsgazdagné szerepét is férfi játssza (az angyalbetlehemes Szűz Mária szerepét is lá-

nyos arcú fiú alakítja). Ennek okait most nem feladatom vizsgálni, de az egyik ok feltehetően a lányok erkölcsi jó hírének megóvása volt, ugyanis a próbák hosszú ideig, késő éjszakába nyúlóan tarthattak. Az '50-es években legények voltak a szereplők, kivéve a gazdát, aki egy idősebb férfi volt, és jól ismerte a játékot. 1985-től az angyal kivételével mind házasemberek vettek részt a szokásban. Ezt általában azzal magyarázták, hogy míg korábban egy-egy szerep eljátszására sok jelentkező volt, addig most a fiatalok már inkább másutt keresnek szórakozási lehetőséget, több az ingázó is, akik máshol kényszerülnek munkát vállalni (főként Magyarországon, mert otthon nagyon nehéz a megélhetés).

A szereplők jellemzése

Szereplők száma	Az 1950-es évek végéig 14 fő, 1985-től 13 fő
A szereplők elnevezése	Nem változott, csak csökkent (a kulcsár-nak megszűnik a korábban betöltött szerepe, mert nem járnak már házról házra)
A szokás szereplőin kívül a játék előkészítésében részt vesz	Öltöztetőnő
Falurész szerinti megoszlás	Szentegyháza (Szentegyházásfalu) felszegei rész
Nemek szerinti megoszlás	Férfiak (kivéve az öltöztetőnőt, de ő nem szerepel, csak a kellékek elkészítésében segít)
Korcsoport szerinti megoszlás	Az '50-es évek végéig a gazda kivételével legények 1985 után az angyalt kivéve mind házasember
Foglalkozás szerinti megoszlás	Korábban mind gazdálkodók 1985 után a szereplők többsége gazdálkodó, kivéve az egyik „kicsi” ördögöt, aki sofőr

III. 2. *A szokás felépítése*

III. 2.1. Előkészületi időszak

A szokás szövege

A szereplők elmondása szerint korábban volt egy „könyv”, amely leírta ezt a szokást (valószínű a 19–20. század fordulóján készült ponyvanyomtatvány). Menyhárt Károly volt az (a játékban Voluptás, az első vendég szerepét játssza), aki rádöbbsent arra, hogy ahhoz hogy újra felelevenítsék az ördögbetlehemezést, első lépésként meg kell találni a szokás szövegét. Tudta, hogy kell lennie valahol egy „könyvnek”, valójában a ponyvanyomtatványnak, amelyből korábban a szerepeket tanulták. Hosszas keresés után rá is lelt egy részére Balázs Jánoséknál a „legyesben”, a nyári konyha padlásán, majd Dániel Antalnál is talált néhány lapot. Ez utóbbi a többiek kérésére elvállalta a szokás szervezését, irányítását, és a hiányzó részeket kiegészítette.

A szereplők kiválasztása

A szereplők kiválasztásánál a következő szempontok játszottak közre:

- értelmi képességek, pl. Plútónak a „nagy” ördögnek hosszú és nehéz szerepe van, tehát olyant választottak ennek eljátszására, akinek gyors és jó a felfogóképessége;
- fizikai adottságok, pl. a Dúsgazdagnak magasnak és kövérnek kellett lennie, „nagy benedeje volt neki”, a Dúsgazdagnénak és az angyalnak olyat választottak, akinek nőies, ill. lányos arca volt;
- az értelmi és a fizikai adottságok együtt is jelentkezhettek, pl. az első példaként említett Plútó erős hanggal kellett rendelkezzen;
- pszichikai tényezők, pl. a gyermekkori kellemes élmények, a jó társaság, az együttjátszás öröme, a tréfálkozások, viccek, „amit a falu között vittek véghez”.

A gazda felkérése az ördögbetlehemes „kitanítására”

Az interjúk során kiderült, hogy maguk a szereplők, illetve közülük néhányan „szervezkedtek össze” és keresték meg azt az embert, akiről tudták, hogy már korábban is volt gazda, vagy szerepelt a játékban és alkalmasnak találták arra, mert jól ismeri a játé-

kot, esetleg többször is szerepelt benne (pl. Dániel Antal korábban a Halál szerepét játszotta, később megkérték, hogy a gazda feladatkörét vállalja el).

A kellékek beszerzése, előállítás

A csoport szervezése után a következő feladat a kellékek, a ruhák elkészítése, illetve beszerzése volt. Az '50-es évekből semmi sem maradt meg, kivéve egy ördög álarcot. Így a kellékeket egyrészt a szereplők, valamint a falubeliek visszaemlékezései alapján (ketten is voltak a szereplők közül, akik még az '50-es években is részt vettek a játékban), másrészt egy régi fotó (feltehetően 1949-ből) segítségével készítették el. Az öltöztetőnő szerezte be a régi vitézkötéses székely ruhákat. Az ördögök, a halál álarcait egy idős asszony, Oláh Anna készítette el, aki nem ment férjhez, „baktalan asszony” volt, így volt ideje ilyesmire. Szerencsére egy ördögálarc még a II. világháború előtti időkből megmaradt, így arról mintát vehettek. Az ördögök álarcái nem voltak egyformák, de azt tudták, melyikre milyen hímzés, dísz kell.

A próbák

A próbák rendszerint a farsang utolsó 2–3 hetében zajlottak. Általában egy idősebb ember, vagy házaspár házában próbáltak. Ez csak 1985 után módosult, ekkor a próbák már a hittanteremben zajlottak, a következőképpen:

– 1985-ben Dániel Antal kézzel írt füzetében levő (ami egyrészt a ponyvalapok, másrészt az emlékezet alapján íródott) szokás-szöveg alapján ki-ki leírta a szerepét;

– ezután a szerepek sorrendjében a szereplők el kellett mondják a szöveget; ha a „gazda” valahol hibát talált, megállította a próbát és előlről kezdték mondani a szöveget, amíg nem tudták jól;

– ezt követte a különböző mozdulatok, gesztusok, mozgások elsajátítása, ami a szereplőktől igen nagy pontosságot, egymásra figyelmet kívánt; a gazda megmutatta a megfelelő mozdulatokat, ugyanakkor a szereplő „önmagát is kellett fejlessze”;

– külön gyakorlást tett szükségessé az ördögök „morrantásának” elsajátítása; az ördögök ugyanis bizonyos szavaknál, pl. a po-

kol szónál, de az utcán ijesztgetésképpen spontán módon is félelmetes, hörgő hangot adtak ki magukból. Ezt személyes élmények alapján is, illetve a próbák során sajátították el. Voltak sajátos egyéni élmények, pl. az egyik szereplő elmondása szerint a farkasoktól leste el tudományát;

– a próbák utolsó szakaszában már a megfelelő, szerepek szerinti öltözetben próbáltak.

Mulatság

A próbák után mulatságot tartottak. Ezen csak azok a legények vettek részt, akik szereplői voltak a játéknak. Ilyenkor a szokáshoz tartozó dallam gyakorlására is sor került, valamint ún. hallgatókat énekeltek. Ez utóbbiakat lakodalom vagy egyéb mulatság alkalmával is dalolták.

III.2.2. A szokáseseemény leírása

A szokáseseemény ideje

Az ördögbetlehemest a farsang utolsó három napján adták elő házról házra járva. Húshagyókedden fejezték be, s mulatsággal zárult, ami éjfélig tartott, hiszen, mivel másnap hamvazószerda volt, kezdődött a böjti időszak. A böjti időszakot szigorúan megtartották, s ez megnyilvánult abban is, hogy zajos mulatságot nem lehetett tartani, nem főztek zsíros ételt, kendermagból ütöttek olajat, s azt tették a káposztára.

Korábban valamelyik háznál, 1985-től már a papi lakon történt a szokás előadása. Régebben, egészen az '50-es évek végéig, a szereplők már korán reggel, 7 órakor összegyűltek valamelyik háznál.

A szokáseseemény helyszíne

A helyszín az '50-es évek végéig egyrészt az utca volt, ahol a játék különböző spontán eseményei is zajlottak. Az ördögök, a Halál ijesztgették a falu népét, tréfálkoztak velük, ugyanakkor egy-egy házba is beugrottak. Az ördögbetlehemest olyan házaknál adták elő, ahol volt nagyobb szoba, 6x6-os méretű, ahova a közeli házakból is összegyűlt a szomszédság. 1985-ben már a hittanteremben adták elő, bár néhány házhoz is elmentek titokban, ahová előre meg volt beszélve, hogy várják őket. Ekkor már az utcán

nem énekeltek – tiltva volt a szokás –, hanem civil ruhában mentek el a megbeszélt helyekre.

A szereplők és falubeliek közül sokan úgy tartják, hogy régebben erősebb volt a katolikus hit, jobban átérték a darab bibliai, erkölcsi mondanivalóját. A nézőközönség közül sokan sírtak, még a férfiak is. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy az '50-es évek végéig, amíg hagyományosan házról házra jártak, kisebb szobában a szereplők közül a Halál, az ördögök testközelbe kerültek. Tehát ebben az időben azonos volt a szintér, míg később, a hittanteremben már bizonyos térbeli távolság volt a szereplők és a nézőközönség között. Ilyenformán az átélés, beleélés visszafogottabban valósulhatott meg. Ez a térbeli elkülönültség hatott a szereplők és a nézőközönség spontán reagálásainak lehetőségeire. A színpadi előadás esetén pedig teljesen korlátozottá vált.

Vonulás az utcán

A kulcsár a csoport előtt haladt, ostorával nagyokat durrogtatva felhívta a falu népének figyelmét, hogy jönnék az ördögbelehemesek. Ő tudakolta meg azt is, hova mehetnek be, hol fogadják őket szívesen. Az utcán „Az egy Dúsgazdag ember ...” kezdetű éneket énekelve vonult elől a „szebbje”, a gazda vezetésével, hátul a „csúfabbja”: vagyis az ördögök és a Halál. Ez utóbbiak feladata volt a különböző tréfák üzése, a báméskodók, falubeliek ijesztgetése. Előszeretettel ijesztgették a „hiszékenyebbeket”, akik jobban beleérték magukat a játék valódi voltaiba, az idősebbeket, akik az életük vége felé már jobban átérték a darab mondanivalójának súlyát, a „nagyobb”, vagyis tehetősebb gazdákat, hogy okuljanak a Dúsgazdag történetéből, s fenyegették őket, hogy mindenüket elveszik. A nézőközönség reagálásainak felméréséből kitűnik, hogy főként a gyerekek és az idősebbek ijedtek meg jobban, valamint a „hiszékeny emberek”. Előfordult, hogy „még verseltek is, mondtak olyat, ami nem tartozott a szerepbe”, s amiről a néző magára ismerhetett, valamilyen bűnét a fejére olvasták. A farsang végi időszakban a Halál az elmúlásra, az élet mulandóságára, a földi hívságok végességére figyelmeztet.

Az ijesztgetések, tréfálkozások különböző megnyilvánulásai

– a gazdának vissza kellett fognia a négy ördögöt és a Halált, hogy ne üzzenek durva tréfákat, és a kisebb gyermekeket ne ijesztgessék. Mégis volt olyan eset, pl. 1949-ben, hogy úgy megijedt egy gyerek, hogy kórházba került. Az adatközlő elmondása szerint ez egy gyengébb idegzetű gyermek volt;

– az ördögök, s a Halál bekukucsáltak, bekopogtattak az ablakokon;

– ijesztgették az utcán a kíváncsiskodókat, „szembenéztek velük”, megfutamították őket;

– a szánkózó gyermekeket megcsipkedték;

– az ördögök felmásztak különböző helyekre, főleg a „kicsi” ördögök a tornácra és a háztetőre;

– az ördögök bementek hívatlanul is a házakba, különösen oda, ahol „hitványabb” ember lakott;

– a cigányok ijesztgetését külön kiemelték a visszaemlékezések, úgy tartották, ők különösen félték az ördögöktől. Néhány példa erre: az 1950-es években egy Fehér Virág nevezetű cigányasszonyt úgy megijesztettek, hogy hat métert négykézláb ment, másokat megfutamítottak. Magam is szemtanúja voltam, egy esetnek, amikor egy Matyi nevezetű cigányt és feleségét ijesztették meg az ördögök. A falubeliektől úgy tudták, hogy annál a háznál, ahol az ördögbetlehemest éppen játszották, birka-bőrt lehet vásárolni (a cigányok a faluban többek között felvásárolták a bőroket, s ezekkel is kereskedtek). Persze ez nem volt igaz, de ez számukra csak akkor derült ki, amikor már a háznál jártak, s az ördögök megjelentek előttük. A cigányné láthatóan megijedt, de egy kis „szíverősítő” után mindjárt jobban lett. A Matyi nevű cigány rögtön a bicskája után kapott, de néhány megnyugtató szóval, s némi készpénzzel kiengesztelték, s erre ő is lecsillapodott. Ezt a jelenetet sikerült néhány fényképfelvételen megörökítenem.

(Csak kiegészítésként említem meg, hogy a felszegi falurész végén van az ún. Cigánydomb nevű rész, ahol a cigányok laknak. Sok más történet is közszájon forog a falubeliek között, pl. hogyan lopják el a cigányok a lovat, s adják el sokszor távoli helyeken, Gyimesben.)

– hátul a Halál a kaszával ijesztgette a népet, az ördögök, főként a két „kicsi” ördög pedig a kínozóeszközeikkel tette ugyanezt.

Az utcán vonulva nemcsak ijesztgették a báméskodókat, a falu népét, hanem különböző tréfákat is űztek:

– a kemencébe, amikor már csak parázs volt a tűzön, s be akarták vetni a kenyeret, az ördögök tréfából ismét a tűzre tettek, hogy az asszony ne tudja bevetni a kenyeret, máskor éppen ellenkezőleg, egy vödör vizet zúdítottak rá, szintén a gazdasszony bosszantására, hogy aludjon ki a tűz. Ezeknek a tréfáknak a viszonzásaként néha az ördögök is megkapták „jutalmukat”, némelyik lefittyedt szarva mutatta, mennyire örültek az ilyen tréfáknak. De igazi harag sohasem volt ezek miatt.

Megérkezés a házhoz, bekéredzkedés

Az 1950-es évek végéig – míg házról házra jártak – minden házba bementek, ahová hívták őket. Az utcán a kulcsár ment a csoport élén, miközben egy nagy, nyolcágú ostorral durrogatott. Neki szóltak, hogy melyik háznál adhatják elő az ördögbetlehemest. A házhoz érve a következő rövid párbeszéd zajlott le:

– Dicsértessék a Jézus Krisztus! Befogadják az ördögbetlehemest?

– Mindörökké ámen! Szívesen fogadjuk, tessék bejönni!

Többnyire a szomszédok is összegyűltek egy-egy háznál. Volt akinek már a szobában nem is jutott hely, hanem az ablakból figyelte az eseményeket. Az ördögök és a Halál, amíg a szerep szerint nem került rájuk sor, kint várakoztak az udvaron. Közben, főként a két „kicsi” ördög „kint sikatolt, mint a sikat macska”, vagyis körbeszaglászott mit lehetne elcsenni a kamrából vagy a hűjűből, azaz a padlásról. Kolbász, kenyeret, máskor aludttejet, lekvárt, egyszer még a frissen sült töltött tyúkot is elemelték. Úgy tartották, ezek a tréfák hozzátartoznak a játékhoz, ezért nem volt szabad megsértődnie vagy megharagudnia a házigazdának.

Adományok, kínálás

Korábban, egészen az 1950-es évek végéig szokás volt, hogy a szomszédság „összепótolt”, összeadtak valamennyi pénzt, általában annyit, amennyi egy 1 liter pálinkára volt elegendő, ez volt a

fizetség. A pénzt a kulcsár gyűjtötte össze, amit azután a közös mulatságra fordítottak. Pálinkával is megkínálták őket. Az ördögök pedig „hozzápótoltak egy kicsit”, elcsentek pl. egy kis kolbászt, süteményt, kenyeret és Lázár is néha benyúlt az asztalfiókba és elemelt egy kis kolbászt, vagy kenyeret, mikor mit talált.

Szereplések más falvakban, visszaemlékezések

Az ördögbetlehemest az 1950-es évek végéig más helységeken is előadták. A visszaemlékezések során a következőket említették: Kápolnásfalu, Máréfalva, Csíkszereda, Homoródszentmárton, Gyepes. Ezek a települések néhány kilométeres, de legfeljebb 20–30 km-es körzeten belül vannak. Ezeket az utakat régebben gyalogosan, de többnyire lovasszánnal tették meg. Időnként busszal is mentek, pl. 1985-ben, amikor hosszú szünet után ismét előadták a szomszédos Kápolnásfaluban a játékot. Ekkor – a tiltás miatt – csak a templomban adhatták elő, mint a „Vallásfenntartó Társaság” játékát.

Az ördögbetlehemezéssel kapcsolatos élménytörténetek különböző változatokban élnek a kollektív tudatban. Ilyen pl. az a történet is, amelynek magja az, hogy „megszaporodtak” az ördögök; vagy egy másik történet arról, hogyan ijesztették meg a korondi fazekast. Ez utóbbit Sándor Mihály mesélte el, aki az angyalbetlehemesben az öreg pásztor, az Uncsiás szerepét játszotta még az 1990-es években is. Édesapjától hallotta, hogy az első világháború előtt élt egy nagybátyja, aki megtréfálta a korondi fazekast. Ez úgy történt, hogy a nagybátyja kicsit felöntött a garatra, és lemaradt a többi szereplőtől, amikor azok az „Alföldről” – ahogyan Szentegyházán a Homoród mentét nevezik – hazaindultak. Homoródfürdőn egy korondi fazekas szekere ott állt a borvíznél, erre kapaszkodott fel, s amikor az elindította a szekeret, egy nagyot kiáltott: „Hajts!”; miközben előrenyúlt a skorpióval (az ördögök egyik kínozószköze), s megemelte a fazekas kucsmáját. A fazekas visszafordult, meglátta az ördögöt, s úgy meghajtotta a lovakat, hogy a „fekete lovak fehérek lettek, úgy meg voltak habosodva”.

Ezeknek a történeteknek nemcsak az a feladatuk, hogy szórakoztassák a hallgatóságot, hanem a nemzeti hovatartozás, a közösségi összetartozás tudatának erősítését is szolgálják.

IV. Változásvizsgálat

A terepmunkán alapuló kutatásaim alapján a szokás életét három nagyobb szakaszra lehet osztani:

– I. szakasz: az 1950-es évek végéig tartó időszak, ezt a korszakot a viszonylagos „változatlanlanság”, a házról házra járás, hagyományosan előadott ördögbetlehemezés időszakának lehet nevezni;

– II. szakasz: az 1960-as évektől 1984-ig tartó időszak, amikor a tiltó rendelkezések miatt egyáltalán nem játszották;

– a III. szakasz: 1984-től napjainkig tart, és két kisebb periódusra osztható:

– 1989-ig tartó időszak, amikor még mindig tiltották, de az egyház védőszárnyai alá kerülve (a hittanteremben mint a „Vallásfenntartó Társaság” játékát adták elő);

– az 1990-től napjainkig tartó időszak, amikor a tiltás megszűnt, ismét előadhatják.

	1950-es évek végéig	1985-től napjainkig
Helyszín	Utca, házak udvara, kamrája, padlása 6x6-os szobabelső	Hittanterem, 1990-ben az utca is, de már meg- változott módon
A szokás ideje	Farsang utolsó három napja	Farsang vége, de már csak 1–2 nap
Szereplők száma	14 fő	13 fő (kulcsár szerepe funkciótlanná válik)
Szereplők kora	Legények (egy idősebb férfi, a gazda, egy fiata- labb legényke, az an- gyal)	Házasemberek, közép- korútól az idősekig (az angyal szerepét nőtlen legény játssza)
Szokás szövege	Ponyvanyomtatvány	Ponyvanyomtatvány megmaradt lapjai és az emlékezet alapján

	1950-es évek végéig	1985-től napjainkig
Ijesztgetések, tréfalkozások	Utcán való vonuláskor, házakba betérve, a szokás előadásakor a szobabelsőben	1985-ben a szokás „színpadi” előadásakor a lehetőség megszűnése, 1990-ben megváltozott, korlátozott formában él tovább
A Dúsgazdag szolgájának öltözete	Szegény, rongyosabb kinézetű	A szolgát alakító személyes kérésére székely ruha
Ördögök lábbelije	Bocskor	Csizma, téli cipő
Spontán elemek a szokásban	Nézőközönség „megverselése”, ijesztgetések, tréfák	A szokás változása miatt (már nem házról házra járva adják elő, kevés a lehetőség) 1990-ben politikai tartalom: Ceauëescu képeinek égetése

A szokás története, engedélyezése, tiltása

A visszaemlékezések szerint már az I. világháború előtt játszották az ördögbetlehemest. A két világháború között is előadták, voltak olyan esztendőök, amikor nem játszották, ennek okául a szegénységet jelölték meg. 1940–44 között is előadták, amikor Székelyföld Magyarországhoz tartozott. Ezt követően 1949-ben a legények ismét szervezkedtek, és felkeresték Hatos P. Istvánt, hogy legyen a gazda, vállalja el az ördögbetlehemes „kitanítását”. 1950-ben is ő vállalkozott erre a feladatra. 1957-ben Lőrinc Domokos lett a gazda, 1959-ben már Dániel Antal látta el ezt a tisztet.

Egyetlen egy adatközlő állította, hogy még 1960-ban is előadták a játékot. Ennek magyarázataként azt mondta, hogy a hatóságok azért engedték meg a szokás eljátszását, hogy példát szolgáltatassanak. Minden gazdag ember megbűnhődik: ahogyan a Dúsgazdag pokolra jut, úgy kerülnek a kulákok büntetésképpen a Duna-csatornához. Az ezt követő időszakban, egészen 1985-ig, a játékot nem adták elő, mert tiltották. Az ördögbetlehemes szerep-

lői Székelyudvarhelyről, a néptanáctól ilyen értelmű hivatalos értesítést kaptak. Más adatok szerint azért hagyták abba, mert az angyalbetlehemes szereplőit egy nagyobb összegre meg is büntették, és a milíciára is behívták őket.

Az interjúk, mélyinterjúk során pontról pontra kirajzolódott előttem a kép, miként éledt újjá ismét, hosszú lappangás után a szokás. 1985-ben az akkori pap biztató szavai elegendőek voltak arra, hogy újraéledjen, igaz már nem házról házra járva, hiszen ezt tiltották, hanem a hittanteremben. Még Kápolnásfalun is előadták. Egyesek szerint 1985-ben az ördögbetlehemezésről készült egy amatőr videofelvétel, azt megnézheti, aki akarja. Az 1989-es fordulat utáni farsangon ismét játszották a hittanteremben. Ekkor politikai aktualitással, tartalommal egészült ki a játék: Ceaușescu képeit az ördögök a pokolbeli jelenetnél jelképesen elégették. (Egyébként 1989 után Erdély-szerte megfigyelhető volt a szokások újraéledésének jelensége.) Székérre ülve a falut is végigjárták, egy rövid időre még a rendőrségre is betértek. A frissen odahelyezett román nemzetiségű milicisták nem is sejtették, miről van szó. Szerencsére a szereplőknek nem lett bajuk a tréfából.

Az ördögbetlehemezést illetően megállapíthatjuk, hogy a szokás megőrződött, noha nem adták elő minden évben. Az 1995. nov. 4-ről 5-re virradólag hatalmas vihar pl. meghiúsította, hogy 1996 farsangján a szokást felelevenítsék. Az egész falu népe a kidőlt fákat hordta haza az erdőről, amit aztán még fel is kellett dolgozni. Összefoglalóan elmondható, ha maradtak is ki évek, sőt évtizedek – amiről többnyire nem ők tehetek –, a hagyományozódás folyamatosnak mondható, sohasem valami külső erő kényszerítette őket a szokás gyakorlására, ellenkezőleg, ezek a külső erők éppen megszüntetni akarták!

V. Összegzés

A kutatás során sok minden igazolódott, amit a dúsgazdagolásról már korábban is megállapítottak. Ugyanakkor az a feltételezés, miszerint csak a II. világháborúig játszották volna a játékot, nem állja meg a helyét. Hiszen nemcsak Szentegyházán, hanem Csíkszenttamáson és Gyergyóditrón is felújították a 20. szá-

zad második felében a dramatikus játékot. A szentegyházi ördögbetlehemessel kapcsolatos kutatások során fény derült sok olyan mozzanatra, amit korábban nem, vagy csak részben vizsgáltak a kutatók. Ezek közé tartozik pl. a játék előkészítésének megfigyelése, előadásának módja, változásának vizsgálata is.

Az emberek közösségi együttélése a hagyományok által kialakított és tudatosan létrehozott szokások nélkül elképzelhetetlen. A szokások rendszerbe foglalják a közösségek életét, élettevékenységét.

Hatással vannak az egyénre és a közösségre, de ugyanakkor a szokások kialakulását, átalakulását az egyén és a közösség is befolyásolja.

Az ünnepi szokások alkalmával a megszokott életritmus megváltozik, a hétköznapi helyet ad az ünnepi cselekményeknek, mindezek a közösség összetartásának tudatát fokozzák. A szentegyházi ördögbetlehemes is ilyen közösségösszetartó és -megtartó erővel bíró esemény. Ez a megállapítás nemcsak a szokásban részt vevő egyénekre, hanem az egész faluközösségre, különösen annak a felszegei részére vonatkozik.

A szokás 20. század második felében történő újraéledésének magyarázatául szolgálhat az a tény is, hogy Szentegyháza lakosai hívő katolikusok.

Az ördögbetlehemes szereplői a bibliai példázattal felhívták az emberek figyelmét az élet mulandóságára, a bűnök–erények küzdelmével a földi kincsek gyűjtögetésének hiábavalóságára. A szegény Lázár – akinek életében kutyák nyalják sebeit, akinek a Dúsgazdag még egy morzsalékot sem ad, és éhen kell halnia, miközben a Dúsgazdag terített asztalnál mulatozik vendégeivel – végül a mennyországba jut, „Ábrahám kebelébe”. Tehát az örök életet kapja jutalmul földi kínszenvedése miatt. Ezzel szemben a Dúsgazdag, a Dúsgazdagné, és vendégeik, akik a középkori allegorikus moralitásokban is megjelenő bűnöket, a Gyönyörűséget és a Részezséget jelenítik meg, az evilági örömöknek élnek, nem gondolnak arra, hogy egyszer nekik is számot kell vetniük életükkel. Mulatozásuknak a Halál vet véget, aki a Dúsgazdag „rendjén kaszál”. Először az Angyal még védelmezi a Dús-

gazdagot az ördögöktől, de hamarosan átengedi nekik, felismerve, mennyi bűne van a Dúsgazdagnak. A Dúsgazdag a pokolra kerül, ahol az ördögök fejére olvassák bűneit. Hiábavalónak bizonyul a Dúsgazdag minden kérése, miszerint Lázár mártsa vízbe kisujját, hogy ezzel enyhítse pokolbeli fájdalmait, valamint az is, hogy legalább atyafiaiinak hadd üzenjen, figyelmeztesse őket, hogy elkerülhessék a pokol örök tüzét. Ezután már semmi sem mentheti meg, az ördögök különböző kízóeszközökkel megkínózzák bűneiért.

Az ördögbetlehemes erkölcsi mondanivalója különös aktualitással bír a farsang végén, a böjti időszak kezdete előtt. A farsangot a tobzódás, a kicsapongás jellemzi. Az ördögbetlehemes mulatozásnak, ami tulajdonképpen a farsangi mulatozást is jelképezi, a halál vet véget. A Dúsgazdag magára marad, barát, rokon, az élet egyéb, mulandó értékei nem kísérik a sírba. Ez a gondolat a középkori *Akárki* című moralitást idézi fel, miszerint a halál pillanatában mindenki egyedül marad.

A játék mondanivalója, a közvetlen megtapasztalás, a játékcselekmény, a szöveg (pl. a kízsások sokszor naturalisztikus részletessége), az ördögök, a halál ijesztő külseje a spontán elemek (pl. egy-egy néző „megverselése”, ijesztgetése) – mindezek az általánosan megfogalmazott mondanivalót a konkrét helyzetek síkjára helyezik. A dramatikus játék így sikeresen szolgálja a vallási, erkölcsi nevelést. Megbánásra nevel, arra készíti az embereket, gondolkozzanak el, és farsang utolján, a böjt előtt már lélekben kezdjenek el felkészülni a bűnbánatra, vessenek számot bűneikkel.

Nem véletlenül volt évszázadokon át a moralitás legnépszerűbb magyar képviselője az 1646-ban kinyomtatott „névtelen” Comico-Tragoedia. Szórakoztató, közösséget összetartó, identitástudatot erősítő funkciója mellett soha el nem évülő vallási, erkölcsi mondanivalója az, ami még mindig életben tartja a szokást az erősen hívő, katolikus vallású szentegyháziak között.

IRODALOM

- ALSZEGHY Zsolt
1914 *Magyar drámai emlékeink a középkortól Bessenyeiig*. Budapest.
- BAYER József
1897 *A magyar drámairodalom története*. I. Budapest
- BÁLINT Sándor
1973, 1976 *Karácsony, húsvét, pünkösöd*. Budapest.
- BÁLINT Vilmos
1932 *A Dúsgazdag*. Bibliai színjáték négy képben. In: GYALLAY Domokos (szerk.): *A magyar nép könyvtára*. Cluj (Kolozsvár).
- BINDER Jenő
1898 *Egy magyar Lázár dráma és rokonai*. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 19–43, 97–111, 221–232.
- DÉZSI Lajos
1904 *Comico-Tragoedia* című moralitásunk koráról. *Budapesti Szemle*.
- DOMBI Béla
1932 *A drámaírás kezdetei Magyarországon a 15–17. században*. Pécs.
- DÖMÖTÖR Tekla
1955 *A magyar Lázár dráma nagyszebeni előadásához*. *Filológiai Közlöny* I. évfolyam 3. szám. Budapest, 410–419.
- FERENCZI Zoltán
1911 *Rimay János*. Budapest.
- KARDOS Tibor (szerk.)
1960 *Régi Magyar Drámai Emlékek*. I–II. Budapest.
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1977–1982 *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1–5. Budapest.
- MIRK László
1994 *Ördögözés Menaság-Ujfaluban*. *Ethnológiai Adattár* 26 015, Néprajzi Múzeum, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*. I–IV. Pest.
- PINTÉR Márta – KILIÁN István
1989 *Egy régi eredetű népi játék (A dúsgazdag históriája)*. In: PINTÉR–KILIÁN (szerk.): *Iskoladráma és folklór*. Debrecen, 180–185.

POGÁNY Péter

1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása. I. Vásári ponyvairatok.*
Budapest.

1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest.

SZABÓ Attila

1929 Az Erdélyi Múzeum Egylet 16–19. századi kéziratos énekes-
könyvei. *Erdélyi Irodalmi Szemle.* Kolozsvár, 281–304.

VERSÉNYI György

1901 Erdélyi népmondák. *Ethnographia* XII. 268.

VOLLY István

1941 *Népi játékok.* I–III. Budapest.

Faragó József

Hány kiolvasó mondókát tudnak a hármásfalusi gyermekek?

1975 szeptemberében a Maros megyei Hármásfaluban, közelebről Hármásfalu néhai önálló harmadában, Szentistvánon Szabó Orzsika helyi alkotású régi balladájának nyomait kutattam.¹ Miután ezzel a munkámmal a tervezettnél hamarabb végeztem, kellő megfontolással egy olyan rövidebb időt igénylő gyűjtésbe fogtam, amelyhez hasonlóról néprajztudományunkban nincs tudomásom. Aligha van ugyanis olyan népköltési gyűjteményünk, amely több-kevesebb kiolvasó mondókát is ne tartalmazna, de nem tudjuk, hogy mekkora lehet egy gyermek vagy egy helység mondókáinak számszerű repertoárja. Van ugyan két olyan romániai magyar gyűjteményünk: Gazda Klára esztelneki (Háromszék) és Faragó József – Fábíán Imre bihari gyűjtése², amelyek kiolvasókban kiemelkedően gazdagok, de ezek nem foglalkoznak egy gyermek vagy egy helység repertoárjának kiszámításával.

Utam természetesen az iskolába vezetett, ahol 7-től 15 éves korig 65 gyermektől gyűjtöttem össze mindegyikük összes kiolvasó mondókáit. Az alábbi lapalji jegyzetben, közel egy emberöltővel a gyűjtés után, hálával közlöm betűrendes névsorukat, nevük után zárójelben életkorukkal, majd utána kiolvasóik számával.³ A 65 gyermektől gyűjtött kiolvasók száma 215. Ez a

¹ *Ószékely népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Második, átnézett kiadás. Bukarest–Kolozsvár 1999. 111–114. 13. sz. és 288.

² Gazda Klára: *Gyermekvilág Esztelneken*. Néprajzi monográfia. Buk. 1980. 211–218; 251–300. sz. – *Bihari gyermekmodókák*. Közzéteszi Faragó József és Fábíán Imre. Buk. 1982. 363–402; 5160–5743. sz.

³ Ambrus Ferenc (10) 5, Ambrus Ilona (11) 5, Barabás Gizella (7) 2, Barta András (8) 2, Bartha Árpád (8) 1, Bartis Dénes (10) 1, Bándi János (13) 2, Bándi Sanyi (7) 1, Bíró Ilona (15) 2, Bóba György (9) 6, Bóba Zoltán (7) 1, Bordeanu Etelka (8) 7, Cifra Irma (9) 3, Cserkesz Rozália (8) 7, Csiszár Dénes (8) 1, Dávid Zoltán (7) 1, Dósa Amália (10) 9, Dósa Katalin (12) 4, Dósa Klári (12) 7, Dósa Lajos (7) 3, Faluvégi Ilonka (7) 2, Faluvégi Mária (13) 2, Farkas Zoltán (9) 6, Fülöp András (10) 3, Fülöp Dénes (7) 3, Fülöp Ilonka (13) 6, Fülöp János (8) 1, Fülöp Zsuzsa (8) 10, Gáll Piroska (10) 4, Kendi András (10) 3, Kovács Éva (10) 5, Kovács

szám nem egyenlő a falu repertoárjával, hanem a gyűjtés eredménye, hiszen számos kiolvasó többször is szerepel benne.

Először kis kimutatásban igyekeztem összeállítani, hogy hány azoknak a gyermekeknek a száma, akiknek repertoárja a minimális 1-től a maximális 12-ig terjed:

Hány kiolvasót tud?	Hány gyermek?
1	9
2	14
3	13
4	6
5	8
6	5
7	5
8	1
9	1
10	1
11	1
12	1

Eszerint a gyermekek viszonylag nagyobb része (14–13 gyermek) 2–3 kiolvasót tud, vagyis Hármásfaluban ez a leggyakoribb személyi repertoár. Ezeket követi a 4-es, 5-ös, 6-os és 7-es repertoár, 6, 8, 5 és 5, azaz 24 gyermekkel. 9 gyermek tudott minimálisan 1 kiolvasót, és csak 1–1 tudott kiemelkedően sokat: 8, 9, 10, 11 és 12 kiolvasót.

Kezdjük azzal a 9 gyermekkel, aki csak 1–1 kiolvasót tudott: melyek ezek a kiolvasók? 7 esetben *Baba ül a széken, kalács a ke-*

Irénke (8) 3, Kovács Irma (14) 4, Kovács Magda (10) 6, Kovács Mária (12) 6, Kőműves Ferenc (11) 3, Kőműves Piroska (7) 2, László József (14) 5, Máté Gyuszi (7) 2, Máthé Ibolya (8) 3, Molnár Ilonka (7) 1, Nagy Gábor (13) 5, Nemes Erzsébet (7) 13, Nemes Erzsébet (14) 6, Nemes József (10) 4, Nemes Rozália (8) 4, Nemes Sándor (14) 3, Péter István (9) 7, Raffai Endre (14) 2, Raffai Katalin (10) 2, Ravasz László (10) 10, Sándor Enikő (12) 12, Sándor Szilárd (8) 1, Simon Erzsébet (13) 2, Simon Júlia (10) 3, Simonfi Zoltán (7) 1, Sukó Erzsébet (7) 2, Székely Mária (14) 5, Szilveszter Ilona (9) 4, Szoboszlai Árpád (13) 2, Szoboszlai Dániel (15) 5, Vass Mária (15) 7, Vass Mircea (12) 3, Veress Júlia (11) 11. – A gyűjtések kéziratait a kolozsvári Folklor Archívum 013.420–013.485 leltári szám alatt őrzi.

zében. 1–1 esetben pedig *Én lementem a pincébe vajat csipegetni*, illetőleg *Volt nekem egy futbalom meg egy hűje kapusom*.

A 14 gyermek 2-es repertoárjával a kiolvasók sűrűjébe érünk. Itt 8 esetben ismétlődik a *Baba ül a széken*, 1 esetben a *Volt nekem egy futbalom*, viszont hiányzik az *Én lementem a pincébe*. Ehelyett 3 esetben belép a *Rot egy, rot kettő... rothadt*, 2 esetben a *Két kicsi kecske, mennek a meccsre*, illetőleg az *Öndön-dani-dári-dön* és változata. Ezek mellett 12 új kiolvasó lép be, valamennyit hosszas volna egyenként felsorolni.

A 13 gyermek 3-as repertoárjában a már ismert kiolvasók: 10 esetben *Baba ül a széken* és változatai, 6 esetben a *Volt nekem egy futbalom*, 5 esetben a *Rothadt* és 2 esetben a *Két kicsi kecske*. Eddig elő nem fordult gyakoribb kiolvasók: 4 esetben *Falu végén volt egy bolt* és 2 esetben *Egy üvegben ül egy törpe*. A további kiolvasók mind csak 1 esetben hangzottak el.

Mivel a számítások a 12-es repertoár felé mindegyre bonyolódnak, megkíséreltem összeszámolni, hogy a gyermekek összesen hányféle kiolvasót tudnak, s melyek közöttük a leggyakoribbak. Ugyanazon kiolvasó többféle változatát természetesen egynek tekintettem.

Végeredményben a hármásfalusi gyermekek 60 féle kiolvasót ismernek, ennyi tehát a falu repertoárja. E hármásfalusihoz hasonló, teljességre törekvő gyűjtések mutatnák meg, hogy ez a mennyiség szokványos-e, esetleg gazdagabb, illetőleg szegényebb a szokványosnál. Gazda Klára idézett esztelneki gyűjtése 50 kiolvasót tartalmaz, tehát kevesebbet, mint a hármásfalusi repertoár.

A 60-as repertoárnál nem kevésbé érdekes, hogy melyek a gyermekek által leginkább kedvelt kiolvasók. Miként talán az eddigi adatokból is sejteni lehet, a *Baba (egyszer Mama) ül a szék(b)en* messze az élen jár, 42 gyermek kiolvasói között. Folytatólag gyakoriságuk sorrendjében idézem a legnépszerűbb mondókákat, kezdősoruk után gyakoriságuk számával: *Rot egy ...rothadt*, 21; *Van (volt) nekem egy futbalom*, 17; *Két (négy) kicsi kecske*, 16; *Faluvégen (végén, egérlyukban, Budapesten) volt egy bolt*, 14; *Lementem én a pincébe*, 13; *Ini, pini, pipi néni*, 12; *Pesten jártam iskolába*, 10; *Eke, beke, béka töke*, 9; *Egy üvegben ül a törpe*, 8; *Egyedem-begyedem (gyerem-begyerem)* és *Két kis kakas összeve-*

szett, 7–7; *Én, te, ő és E, ke, há, né... hunyó*, 6–6; *Árkot ugrott a cigány, Budapesti villamos, Lap, lap, levelezőlap és Madarak voltunk*, 3–3; *Ecc, pecc, kimehetsz és Szőrös töke van a légynek*, 2–2. A többi kiolvasó egyszer hangzott el, illetőleg a meglehetősen sok, értelem nélküli játékos szóképzést nem soroltam be, mert némelykor annyira egybefolynak vagy annyira különböznek egymástól, hogy nehéz őket tipizálni. Példák: *An, tan, tinó (Án, tán, tinó); Ákátám, bákátám, pákátám; Ám-tám; Ekete(m), bekete(m); Öndön-divol; Ön-dön-dosz-déri-dó; Ön-dön-déruusz; Ön-dön-déva* stb.

Természetesen mindegyik kiolvasóról megkérdeztem, hogy a gyermek kitől és hol tanulta, mire szintén érdekes kategóriákat nyertem. Óriási többségben, 190 esetben a játszótársaktól: iskola- és osztálytársaktól, barátoktól és barátnőktől, testvérektől és rokon gyermekektől tanulták. Elég sok esetben az eredet szálai kivezetnek a faluból, mert vagy a gyermekek mentek más helységbe látogatóba, vagy máshonnan jöttek játszótársak. E helységek gyakoriságuk sorrendjében, nevük után a kiolvasók számával: Makkfalva 10, Petrozsény 7, Kibéd 4, Marosvásárhely és Székelyudvarhely 3–3, Kőröspatak 2, valamint Alsósófalva, Budapest, Cséje, Erdőszentgyörgy, Gyulakuta, Kolozsvár, Medgyes, Miklósfalva, Sepsiszentgyörgy és Szováta 1–1. További források, gyakoriságuk sorrendjében: édesanya 6, édesapa 5, óvó néni 4, öreg bácsi és mesés-könyv 2–2. Mindössze 2 kiolvasóról mondták a gyermekek, hogy nem emlékeznek a forrására.

Befejezésül – szerény adattárként – egy csokor olyan kiolvasót idézek, amelyek ritkaságukkal tűnnek fel, és hozzájárulnak a magyar kiolvasó mondókák jobb megismeréséhez. Első soruk betűrendje szerint következnek:

1. *Afrikába születtem,
Ott nevelt apám,
Azt hittem, hogy lesz belőlem
Egy nagy huligán.
Lett belőlem utcaseprő,
Budiszívató,
Visszamegyek Afrikába,
Mert ott nagyon jó.*

2. *Árkot ugrott a cigán,
Kitörött a lába,
Sürgönyöztek a mentőnek,
Vigyék szállodába.
El is vitték szállodába,
Szálka ment a jobb lábába,
Inc, pinc, palapinc,
Te vagy odakint.*
3. *Budapesten jártam iskolába,
Térgyig érő sárga tulipánba.
Ott láttam meg Bözsikét,
Hajtotta a pipikét.
Egy, kettő, tizenkettő,
Te leszel a jó kergető.*
4. *Budapesti villamos,
A földre köpni tilos.
De én erre fütyülök
És a földre leköpök.*
5. *Ecc' pecc' kimehetsz,
Hónapután bejöhetsz.
Cérnára, cinegére,
Ugorj, cica, az egérre,
Fuss!*
6. *Egy alamizsnya,
Két alamizsnya...
Tíz alamizsnya.
Tíz, tíz, tiszta víz,
Három csöbör meleg víz,
Beléhótt a Mátyás,
Mivel húzassuk ki?
Sípbal, dobbal, nédi hegedűvel.*
7. *Egy ángyomnak egy ládájó,
Két ángyomnak két ládájó...
Tíz ángyomnak tíz ládájó.
Tíz, tíz, tiszta víz,
Ha nem tiszta, vidd vissza,
Ott a számár, megissza.*

8. *Egyerem, begyerem, bakkecske,
Nállunk járt egy menyecske.
Fejét levágtuk,
Tettük kosárba,
Vittük a vásárba.
Kérték a vásárba:
Mi van a kosárba?
Menyecskefej, három lej,
Ha megveszed, fuss el vele.*
9. *Egy, kettő, három,
Mit eszünk a nyáron?
Egeret, bogarat,
Mindenféle madarat.*
10. *Egy, kettő ... öt,
Nagymama harisnyát köt.
Se kicsi, se nagy ne legyen,
Éppen neki jó legyen.*
11. *Eke-beke, béka töke, potty.
A békának nincsen töke, potty.*
12. *Falu végén kicsi ház,
Abban lakik Mikulás.
Kértem tőle szalonnát,
Azt mondta, hogy pofon vág.
Ha pofon vág, meghalok,
Elvisznek az angyalok,
Répafődbe temetnek,
Megesznek az egerek.*
13. *Figyelem, figyelem,
Pattog a borsó,
Akire jut a százkettő,
Az lesz a hunyó.
Kettő, tizenkettő... száz kettő.*
14. *Ini, pini, jupi (pupi, pipi) néni,
Hempereg (hentereg) a gumi néni.
Akire jut a százkettő,
Az lesz a hunyó.*

15. *Kicsi csupor, kis kancsó,
Meg is van már a hunyó.*
16. *Kör, kör, ki játszik,
Csak egy kislány hányzik.*
17. *Petőfi Sándor
Gagyába táncol,
Felesége bugyiba,
Így (úgy) mennek (mentek) a moziba.*
18. *Szörös töke van a légynek,
Ha nem hiszed, gyere, nézd meg.
Inc, pinc, Lőrinc,
Te vagy odakint.*

A magyar–román folklórkapcsolatokat képviseli az a vegyes szövegű (makronikus) kiolvasó, amelynek nem találtam párját az eddigi gyűjteményekben:

19. *Tátá, mámá ěi copiii
Elmentek pityókát lopni.
Tátát, mámát megfogták,
Pityókával megdobták.
Ěi-am deschis un ablakot,
Ca să vină levegő.
A venit un betörő
Ěi-a furat un lepedő.
Ěi m-am dus la bíróság,
Ca să facă igazság,
Dar n-a făcut igazság,
A făcut o mare, mare marhaság.*

És végül a repertoár egyszer előforduló egyetlen román kiolvasója:

20. *Stan și Bran
Cântă la pian.
Ú, ú, ú.
Ieși afară tu.*

Játék a csatatéren

A magyar művelődéstörténetben a játékok iránti érdeklődés kezdetektől fogva előkelő helyet foglalt el. A 16–17. századi spon-tán feljegyzésektől kezdve a 19–20. századi játékleírásig, tudomá-nyos igényű játékgyűjteményekig, monografikus tanulmányokig hatalmas szakirodalom bizonyítja a folyamatos és intenzív érdeklődést. Kiváltságos helyzetét annak köszönhette a játékkutatás, hogy két tudományszak is érdeklődéssel fordult feléje: eleinte a neveléstudomány, majd pedig az etnográfia. A pedagógia azért, mert korán felismerte a játék rendkívüli szerepét a gyermek testi-szellemi fejlődésében, a 19. században felébredő etnográfiai-folklorisztikai érdeklődés, majd a néprajztudomány pedig azért, mert úgy tekintett a gyermekjátékokra, mint ősi műveltségi elemekre, melyek vagy fennmaradtak ősi mivoltukban, vagy magukba szíva az egykori kulturális javakat, mintegy elraktározták azokat a kultúrelemeket, melyeket a társadalom már nem használt.

A játék fogalmán – a fenti indítatások következtében – mind a neveléstudomány, mind a kultúrtörténeti ihletettséggű néprajzi érdeklődés kizárólag és egyértelműen csak gyermekjátékot értett. Ez a leszűkítő értelmezés lényegében napjainkig megmaradt a néprajztudományban. Niedermüller Péter például a *Magyar néprajz* hatodik kötetében így határolja körül a játék fogalmát: „...amikor a továbbiakban játékokról beszélünk, akkor mindig a népi gyermekjátékokról van szó. Ezzel azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy minden esetben a falusi gyermekek játékait elemezzük, mutatjuk be, s így természetesen tanulmányunk keretein kívül rekednek a városi, polgári játékkultúra elemei éppúgy, mint a különböző társadalmi rétegekhez tartozó felnőttek időtöltései.”¹

A játékkutatás berkeiből kiebrudalt felnőttkori játékok azonban mégsem hiányoznak teljes mértékben a néprajzi vizsgálódások köréből : egy részükkel – rangrejtve ugyan –, de foglalkozott és foglalkozik a folklorisztika a népszokások vagy a dramatikus népi színjáték tanulmányozása során (lakodalom, farsangi alakoskodás). Emellett a legújabb kori néprajzi szakirodalomban örvendetes módon kezdnek feltűnedezni az olyan vizsgálatok, melyek

¹ Niedermüller 1990. 537.

kifejezetten a felnőttek játékaival foglalkoznak (kártyajáték, halot-tasházi játékok). Ez annál is inkább fontos, mivel a 20. század tudományosságában más tudományszakok is vizsgálódási körükbe vonták a játéknak, mint kulturális jelenségnek a mibenlétét és társadalmi szerepét. Elég ha a pszichológia vagy az orvostudomány ilyen irányú érdeklődését említem, vagy ha a játékszenvedély patológikus eseteit tanulmányozó pszichiátriai kutatásokra utalok.

Az eddig elmondottakból világosan következik, hogy felnőtt-kori népi játékok leírása korábbi századokból, de még a 20. századból is alig-alig ismert. Éppen ezért tartom különösen jelentősnek egy, a 19. század második feléből származó kéziratos játék-leírás felbukkanását.

A leírás szerzője Imreh Sándor, a marosvásárhelyi Református Kollégium nyomdásza és nyomdavezetője, aki Mátyás-huszárként vett részt az 1848–49-es erdélyi szabadságharc hadműveleteiben, s aki az 1880-as években papírra vetette szabadságharcos emlékeit. Emlékiratából apróbb újságközlemények mellett két kis füzetet adott ki 1880-ban és 1882-ben, mindkettőt „egy volt honvédhuszár” fedőnév alatt.² E füzetekben azonban – amint utólag maga Imreh tájékoztat – költségkímélés miatt sok mindenről csak röviden szólhatott, s hibázott is, amennyiben visszaemlékezéseiben nem tartotta be az események kronológiáját. Ezeknek a hibáknak a kiküszöbölésére készítette el terjedelmes emlékiratát *Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben* címen 1887-ben, melynek eredeti kéziratos példányát 1887 júliusában felküldte Budapestre a Magyar Nemzeti Múzeumnak³, egy más kéz által másolt, de általa ellenőrzött-javított kéziratos másodpéldányát pedig a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának adományozta. Innen – pontosabban a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai-állományából – került a másodpéldány jelenlegi helyére, a Román Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatóságának állományába.⁴

² Egy volt honvédhuszár [Imreh Sándor] 1880, 1880a., 1882. – Az 1880-ban kiadott első füzetnek második, némiképp módosított kiadása ugyancsak 1880-ban jelent meg.

³ Ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik. L. Imreh Sándor 1887.

⁴ Imreh 1887a.

A kézirat anyagának döntő hányadát Imreh valóban publikálta előbb említett füzeteiben, valamint néhány újságcikkben; van azonban néhány részlet, mely sehol sem jelent meg. Ezek közé tartozik az „Egy derült jelenet a segesvári sáncmunkálatoknál 1849. március 7-én” című fejezet⁵, mely az említett játék leírását tartalmazza.

Beszéljen tehát tovább az egykori közhonvéd, Imreh Sándor:

Gyalogságunk Bem tábornok terve alapján a sáncmunkálatokon bár éjjel-nappal dolgozott, mindazonáltal meg volt engedve, hogy felváltva egy-egy kis pihenőt is tartsanak.

Mit cselekedett aztán az 1848–49-ki honvéd a pihenési idő alatt? Talán pihent vagy aludott? Oh nem! Annak azonnal időöltés, játék kellett, hogy kigúnyolhassa a fáradságot.

A kártyázást Bem tábornok nagyon tiltotta. Tehát arra, főképp nappal még csak gondolni sem lehetett. Gondolkodni kellett tehát a honvédeknek olyan játékrendszerről, amellyel a szigorú rendeletet se sértsék meg, s mégis nyerhessenek el egymástól ártatlan sajn-krajcárokat, mégpedig felette igazságos alapon. A honvédek nagyon leleményesek voltak – ki tudták ők játszani a szigorú parancsot is. De miképpen?! Hallgass ide, tisztelt olvasóm!

Egy nagy iv tiszta papírra pingáltak egy valóságos lefektetett szekérekereket; küllővonalat (a székely fentőnek nevezi) annyit húztak, ahány honvéd a nyereményes játékra jelentkezett. Az egyik küllővonalról a másikig terjedő tért egy honvéd birtokolta, s oda a nevét be is írta, hogy zavar ne álljon elő; és így tovább. Tehát mindenik honvéd csak a saját portáján nyerhetett.

Amidőn a rajzzal készen voltak (lásd alább a rajzot) s arra a legkülső falfavonal is körülhúzatott: összerakták a bankba a krajcárokat.

⁵ Imreh 1887a. 159–163.

Most következett csak a legmulatságosabb productio.

Az egyik honvéd ugyanis egy olyan csuszó-mászó kis bogárkát helyezett a kör kellős közepébe, amilyennek birtoklásában akkorig széles Magyar- és Erdélyországban talán egyetlen honvéd sem szűkölködött.

Az a kis bogár mászékony természeténél fogva valamely irányban azonnal megindult; meg-megállt; a küllővonalakat keresztül-kasul mászkálta, míg valamelyik honvéd portájának a legkülső falvonalán át a kört elhagyta. Ami, ha megtörtént, az illető honvéd diadalmas arccal ragadta meg a bankot s dugta zsebre a pénzt, miután ő lett a nyertes. A szerencse tehát attól függött, hogy a kis bogárka melyik honvéd portája irányában hagyja el a kört a legkülső falfavonalon keresztül.

A kis bogárka azonban igen gyakran nagyon kifárasztotta a honvédek türelmét, miután éppen azon percben, amidőn valamelyiknek a portáját el akarta hagyni, megfordult s ellenkező irányba kezdett vándorolni. Türellemmel kellett lenni. Be kellett várni, míg a kis bogárka a szerencsét egyik vagy másik honvéd számára eldönti.

Alig kell mondanom, hogy a játék nagy zajjal, lármával ment ám. A honvédek összedugták fejeiket, s folyton csak a bogárkát nézték. Kifelé senki sem tekintett; akár az ellenséges hadsereg is körülvehette volna őket. A bogárkához pedig egész lelkesedéssel így szóltak:

– Erre gyere! Jaj, be jó úton vagy! Meg ne fordulj szerencsém ragyogó csillaga! Felém fordulj! Ha nyerek, visszahelyezlek oda, ahonnan kivettelek, hogy élj jól, kedves kis bogárkám, stb, stb.

Így folyt ez a játék 1849 március 7-én délután egy óra tájban, egész animóval, amidőn az egyik honvéd vállát hátulról valaki megérinti. A honvéd az érintésre visszapillantván, acélruganyossággal ugrott fel guggoló helyzetéből s utána a többi honvéd is mind; és úgy álltak ott megszeppenve, mint megannyi facövek, s néztek mereven azon úriemberre, aki nem volt más, mint az erdélyi magyar hadak főparancsnoka: Bem apó egy hadsegéde kíséretében. Ott állt a kocsija is nem messze, az országúton. Bem azért kocsikázott volt oda ki a déli órák alatt, hogy a földmunkálatokat megtekintse. Eközben feltűnt neki az a nagy láрма, melyet a hon-

*védek amott egy csoportban végbevittek. Odasétált tehát, hogy lás-
sa, mi történhetik ott?*

– Mit csináltok, fiaim? – kérde Bem szeliden a honvédektől.

– Játszunk, tábornok úr – válaszolt az egyik honvéd remegve.

*– Jó, jó. Azt látom, hogy játsztok, de mit? – kérde ismét Bem. –
Rég állok már itt, de azzal a berajzolt papírral nem tudok tisztába
jönni.*

*(Igen természetesen; fennállva még éles szemekkel sem lehet-
tett kivenni, hogy azon a rajzon egy állatocska sétál jobbra-balra,
előre-hátra.)*

*Hazudni nem lehetett. Az egyik honvéd remegve magyarázta
meg az igazi játékrendszert.*

*Bem aztán megfordult s távozott. Segédje azt állította, hogy
Bemet olyan jóízűen nevetni soha sem látta, mint akkor.*

*– A kártyázást megtiltottam – szölt Bem segédjéhez –, de arra
nem gondoltam, hogy ilyen játékrendszer is létezik (megmondta a
játék nevét), hogy azt is betiltsam.*

A honvédek várták a büntetést.

Nem történt semmi.

Úgy gondolom, a játékleírás nem szorul magyarázatra, Imreh Sándor kerek története önmagáért beszél. Azt viszont nem árt megjegyeznünk, hogy a játékot megörökítő egykori Mátyás-hu-
szár, az erdélyi hadsereg fővezérét rajongva tisztelő-szerető hon-
véd, Bem tábornok emberi nagyságának, igazságosságának érzé-
keltetésére elevenítette fel az egykori tetű-futtatás mulatságos tör-
ténétét. Emlékiratában lépten-nyomon tetten érhető a szándék,
hogy „dicső emlékü tábornokunk”, Bem emberi és hadvezéri
nagyságát meggyőzően és hitelesen ábrázolja. A tábornok kártya-
játékot (szerencsejátékot) tiltó rendeletét tetű-futtatással kijátszó
honvédek tudatában voltak annak, hogy szerencsejáték közben
lepte meg őket a tábornok, s okkal-joggal remegtek a büntetéstől,
mert tudták, hogy Bem rendeleteinek maradéktalan betartását kö-
vetelte tisztektől és közhonvédektől egyaránt. És – nem történt
semmi. Mert Bem tábornok igazságérzete akkor is, mint mindig,
hibátlanul működött. Ő ezt a játékot nem tiltotta meg, mert nem
tudott róla. Tehát nem is büntette meg a játékosokat.

S ha már a játéknál tartunk és 1849. március hetedikén, hadd utaljak arra, hogy ott és akkor, ahol és amikor lezajlott ez a furcsa szerencsejáték, tulajdonképpen Bem is egy nagyszabású „szerencsejátékba” kezdett, amiből – utólag beigazolódott – ő, vagyis a magyar hadsereg, került ki győztesen. Az erdélyi hadsereg akkor már túl volt a téli hadjárat sok véres ütközetén (a gálfalvi, szelindeki, piski győztes, a szebeni, vízaknai vesztes csatán), az 1848–49 kemény telében végrehajtott emberpróbáló csapatmozgásokon, amikor Bem összevonta haderejét Segesvár alatt. Nagyméretű földmunkába kezdett, mely azt a látszatot keltette, mintha Segesvár ostromára készülne. A császáriak mindenképpen így értelmezték Bem tábornok készülődését, s ennek megfelelően Segesvár védelmére összpontosítottak. Bem csak erre várt, s Segesvár alól vilámgyorsan Szebennél termett, s március 11-én bevette a császáriak fő fészket, Szebent.

Imreh Sándor játékleírásával kapcsolatban szükségesnek tartok még egy apróságot megemlíteni. Amint már utaltam rá, ezt a részét emlékiratainak nem publikálta sem újságcikk formájában, sem pedig füzetes kiadványaiban. Gyaníthatóan azért, mert – egyrészt – nem volt ildomos a szabadságharc dicső napjairól, Bem nagyságáról ilyen póriás históriával példálózni, másrészt pedig azért, mert a játék „főszereplője” aligha lehetett volna egy nyomtatásban megjelenő írásmű főhőse is. Megfigyelhető, hogy az egész elbeszélés során soha sem nevezi néven a „bogárkát”, még akkor sem, amikor Bem – úgymond – megnevezi a játékot.

Játékleírása emiatt szunnyadt több mint egy évszázadon át hátrahagyott kézírata lapjain, elrejtve a fürkésző utókor elől e derűs történet igazi üzenetét: azt, hogy úgy kell a játék a felnőtt embernek is, mint a falat kenyér. Azt, hogy a játék még a legviszontagságosabb életkörülmények között is derűt, örömet, oldódást tud hozni az ember életébe.

Irodalom

Egy volt honvédhuszár [IMREH Sándor]

1880 *Visszaemlékezés az 1848–49-ik évi szabadságharcra Erdélyben*. Írta egy volt honvédhuszár. Marosvásárhely.

1880a *Visszaemlékezés az 1848–49-ik évi szabadságharcra Erdélyben*. Írta egy volt honvédhuszár. 2. bővített kiadás. Marosvásárhely.

1882 *Emlékek az 1848–49-ik évi szabadságharc korszakából Erdélyben*. Írta egy volt honvédhuszár. Marosvásárhely.

IMREH Sándor

1887 *Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben*. Kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Jelzete: 1022/Fol. Hung.

1887a *Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben*. Kézirat a Román Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatóságán. Fond Colegiul Reformat. Seria Manuscrise. Nr.14. Anul 1887.

NIEDERMÜLLER Péter

1990 A játék fogalma. In: *Magyar néprajz*. VI. Budapest, 537–539.

Szikszai Mária

Egy palackba zárt üzenet esélyei. Játszó istenek Homérosz Iliászában

Megközelítés: a játék, mint a kultúra magyarázó elve

Az elemzésemben alkalmazott módszertani séma könnyen lehetne a játék. Az adott kulturális kontextusban ez arra derítene fényt, hogy a cselekvők miféle szabályok mentén építik föl cselekvési stratégiáikat.¹ A játékanalógia képviselőit az a közös gondolat kapcsolja össze, hogy az emberek nem annyira külső erők, mint inkább meghatározott szabályok által irányítottak, melyeknek alávetik magukat. Ezek a szabályok stratégiák készítésére ösztönzik őket, a stratégiákat pedig tettek követik.

Az elméleti rálátás és fogalomtisztázás útvesztőjében azonban nagy hasznomra volt a szöveganalógia elmélete² is. Amennyiben a szöveg jelenti a módszertani analógiai alapot, lehetőséget ad a kettős értelmezési mező felvezetésére is: szöveg esetünkben az úgynevezett *palackba zárt üzenet* megjelenési formája is egyben. A kultúra ugyanis ebben a megközelítésben *olyan, mint* egy szöveg, s mint ilyen az újfilológusok kedvenc időző helyévé lépett elő, ám a kultúráról szóló tudásunk ebben az esetben nem csupán „*olyan, mint*”, hanem valóságosan egy szöveg, mégpedig egy epikus szöveg az i. e. 8. századból.

Az időközben eltelt idő, valamint az epikus szöveg tartalmi jegyei együttesen kínálják annak az antropológia-országnak a képét, ahol majd a kusza és érthetetlen jelenségek sokasága igazolja: jó helyen jár a kutató, ez itt egy *másik* világ. A történészek valamikor lelkesen fedezték fel azt, hogy az antropológusok által kidolgozott és alkalmazott módszerek nemcsak a térben, hanem az időben távol eső kultúrák vizsgálatára is pompásan alkalmazhatók, miközben maguk az antropológusok már rég más tudományágak köré-

¹ A kultúra működésének leírásakor leggyakrabban használt analógiákat számba véve C. Geertz három analógiát vizsgál meg közelebbről: a játék, a dráma, ill. a szöveganalógiát. Geertz 1994. 268–285.

² Uo. 280.

ben keresték a fogalmi fegyverzetüket felfrissítő tartalékokat: a színházban, a játékban vagy a filológiában. A Homérosz szövegét ebben a kísérletben nem elsősorban mint irodalmi alkotást vizsgálok, hanem mint egy művészi formában megjelenített híradást arról, hogy a vak költő idején mit gondolt ő és a hallgatósága arról, hogy mit tettek valamikori vélt és/vagy valós őseik.

A vonatkozó szakirodalom által újra Homérosznak tulajdonított Iliászt tehát ebben a vállalkozásban úgy tekintem, mint az egykori kultúrakutató kezében levő palackolt és megfejtésre váró üzenetet. A világirodalom eme remekéről lévén szó, amelynek vonatkozó irodalma, a megannyi megfejtési kísérlet óriási, vállalkozásom nem lehet más, mint egy további (vajon, hányadik?) játékra hívás.

Az én játékom alapkérdése a következő: mit akartak tulajdonképpen az olümposzi istenek Trója alatt? És mi lenne, ha a válasz az lenne: *játszani*?

Ma már természetesen egyetlen hasonló vállalkozás végpontja sem lehet az, hogy megtudjuk: mi történt valójában Trója alatt? Ezt valószínűleg Homérosz sem tudta egészen bizonyosan. Ő, Homérosz egy hagyományt rögzít, pontosabban azt, amit ez a hagyomány tudni vél arról, hogy mi is történt Trója alatt. Igencsak feltételezhető, hogy ő maga is szelektált a rendelkezésére álló anyagból, ferdített, felnagyított vagy elhallgatott részleteket, mint ahogy mi is mindannyian ezt tesszük. Az a szöveg, amit mi Iliászként tartunk számon, mindenben megfelelt – nem a valóságnak, hanem a sokkal későbbi időpontban a költő és hallgatósága között létrejött kulturális konszenzusnak.

Az Iliász világa

Az Iliász világa egy csodálatos távoli világ, amelybe ha most beleszöppennénk, akárcsak egy kortárs idegen kultúrába érkező kutató, újra kellene tanulnunk mindazt, amit a világról és az emberi kapcsolatokról tudunk. És talán pont ez az a kritérium, amely alapján nemcsak irodalmi, filológiai vagy történelmi, hanem antropológiai szempontból is ugyanannyira érdekesnek bizonyul Homérosz szövege.

Az Iliásban számtalan életviteli szokásról olvashatunk. Megtudjuk például, hogy a vendéget kivétel nélkül minden esetben előbb étellel és itallal, azaz hússal, kenyérrrel és borral kínálják, és csak miután bőségesen evett, ivott, kérdezik meg tőle, hogy mi szél hozta. Ennek a cselekvéssornak a kötelező volta egyfajta rituális bevezetésként funkcionál, ám az epikus költő nem elégedhet meg azzal, hogy esetleg jelzi: mindig így tesznek, hanem valahányszor sor kerül erre, fáradhatatlanul elmeséli. Hasonlóan a természetzi jelenségekhez („midőn rózsás ujjú Hajnal kél ki a ködből”), ezek az emberi cselekvések is ismétlődnek, és a narrátor ezeket is rögzíti.

Az Iliász ízelítőt ad a korabeli rokoni viszonyok milyenségéről is. Az egymást nem ismerő harcosok a csataterén felfedik kilétüket. Ennek az epikus költő nagyon sok lehetőséget biztosít: léptenyomon találunk gerelyét felemelt karjában tartó, családfáját részletesen és meglepő pontossággal ismertető harcost. Ezek a harcosok ott helyben fedezik fel rokoni kapcsolataikat és elválnak anélkül, hogy megvívnanak, sőt a korabeli etikett alapján ajándékot is cserélnek egymással.

Vizsgálatomban azonban nem térhetek ki ezekre a részletekre, hanem inkább az olümposzi istenek és a Trója alatt dúló háború néhány „játékos” részletét elemzem.

Játék és háború

Híres könyvében Huizinga külön fejezetet áldoz a játék és háború kérdésének. A szerző által korábbi kultúrfázisoknak nevezett korokban az ellenséges érületnek „egyfajta különleges, ünnepélyes állapota” állt fenn, amely által a háború szent üggyé válik. Az ilyen esetekben, vélekedik Huizinga, a háborút a szent kötelesség és becsület jegyében *játsszák el*.³ Az archaikus kultúrákban ugyanis a becsület, amelyhez hívek akarnak maradni, kizárólag az egyenrangúakkal szemben érvényes. „A háború akkor kultúrfunkció – írja Huizinga –, míg olyan körön belül zajlik, amelyben az egyes résztvevők egymást egyenjogúaknak ismerik el.”⁴ A modern időkben, folytatja a gondolatmenetet a szerző, a nemzetközi

³ Huizinga 1990. 104.

⁴ Uo. 98.

jogban továbbélő kölcsönös egyenjogúsági szabályok, a diplomáciai formák, a kölcsönös kötelezettségek a szerződések betartására alakilag hasonlítanak a játékszabályokhoz. Huizinga ebben egy radikális álláspontot képvisel: mihelyst egy állam ezeket a játékszabályokat nem tekinti mérvadónak, mondja, „a játékjelleg utolsó formális maradványával együtt tűnik el minden kultúra, és a közösség lesüllyed az archaikus kultúra küszöbe alá. Ebből világosan kitűnik, hogy egy bizonyos játékszerű magatartás nélkül nincs és nem is lehetséges kultúra.”

A trójai háború

A trójai háborút a görög mitológia szerint az olümposzi istenek civakodása indította el. A Thétisz esküvőjéről mellőzött Érisz, a viszály istennője begurítja a híres aranyalmát az ünneplő vendégek közé, akik közt valóságos versengés tör ki a „legszebbnek” titulusért. Zeusz szerint Párisz, a trójai Priamusz fia a legszebb halandó férfi, és ezért az ő tiszte lesz elbírálni az isteni versengést. Aphrodité a legszebb földi asszony szerelmét ígéri cserében az aranyalmáért. Ettől az ígéretről felbátorodva Párisz elrabolja Helénét, Meneláosz király feleségét, ez utóbbi pedig testvérével, Agamemnonnal összehívja Heléné valamikori királyi kéréit és szereiket és elindul velük megbosszulni a rajta esett sérelmet. Homérosz a trójai háború utolsó időszakát írja le.

A háború nemcsak Heléné visszaszerzését célozza, hanem a Meneláosz királyon és családján esett sérelmet is orvosolni kívánja, ahogy ezt Nesztór megfogalmazza:

*„Éppenezért ne kívánjon senki honába sietni,
míg feleségével nem hált egy trójainak, hogy
megbosszulja az elragadott Heléné zokogását.” (51.)*

A trójai konfliktus kirobbanásának történetét vizsgálva két előzetes megjegyzést tehetünk. Az első megállapítás az, hogy túl azon, hogy a konfliktus kirobbanását legnagyobb mértékben az olümposzi istenek idézték elő, a továbbiakban mindent meg is tesznek, hogy fenntartsák, sőt szítsák azt.

Zeusz sugallatait és döntéseit vizsgálva szoros kapcsolat fedezhető fel a kíváncsisága és a játék között. Sőt, egyes gesztusai

mögött kizárólag a játszi kedv gyanítható. Agamemnon Atreidész próbára teszi népét – természetesen isteni sugallatra, Zeusz kíváncsiságának engedve – és megpróbálja meggyőzni az akhájokat: hagyják abba a kilenc éve tartó háborúaszt és utazzanak haza hajóikon. Sajnos, az akhájok Zeusz várakozását felülmúlva jónak tartják az ötletet, és Athénét kell küldeni a helyzetet orvosolni és maradásra bírni a derék harcosokat...

Hasonlóképpen avatkoznak be az istenek abban a pillanatban, amikor a trójai és a görög csapat kész felhagyni a háborúval, és egyetlen párviadalra (Párizs – Meneláosz, 66.) kívánják bízni a sokéves háború kimenetelét. Az istenek sietnek közbelépni, mert félő, hogy a két csapat megegyezik, és véget vetnek a háborúnak. Újra Athénét küldik, aki meggyőz egy trójai harcost arról, hogy az egyezség megszegésével rálőjön Meneláoszra. Ezzel a gesztussal a trójaiak esküszegést követnek el, ami felbontja a békére vonatkozó egyezséget, és a háború ott folytatódik, ahol a minap abbamaradt:

*„Nem is tett máshogy istenek, emberek apja,
Pallasz Athénához sebtén szárnyas szavakat szólt:
»Szállj le a trójai és az akháj táborba sietve,
és kísérelj meg, hogy győzelemittas akhájit,
eskükötést megszegve, először a trójait sértse.«” (78.)*

A második megjegyzés az, hogy ebben a konfliktusban is különösen kiemelt szerep jut a nő/k/nek, annak ellenére, hogy egyébként a nők társadalmi szerepe minimális abban a pillanatban. A homéroszi történet attól a pillanattól kezdi az elbeszélést, amikor egy zsákmány elosztása kapcsán Akhilleusz, a hadsereg legtekinélyesebb harcosa megbántva érzi magát, és mivel semmiképpen nem kaphatja vissza az akháj fővezértől a szívének oly kedves foglyát/rabszolgáját, a szép Briszéiszt, félrevonul a további harctól.

A Homérosz által rögzített konfliktusban megismétlődnek a trójai háborút kiváltó, az Iliászból nem tárgyalt, ám köztudottnak feltételezett konfliktus főbb ismérvei. A háború Helénéért indul el, az Akhilleusz visszavonulása Briszéiszért. A konfliktus férfiak között zajlik, ám egy-egy nő birtoklásának kérdése idézi elő, és kime-

nete le háborúhoz, vérontáshoz vezet. Még a Briszéiszről szóló narráció is ismétli a Helénével kapcsolatban használt fordulatokat.

A játékosok

A fő erők a páriszi döntés két tábora körül csoportosulnak. Héra és Pallasz Athéné mint a két sértett fél lesznek egymás szövetségesei Aphroditével szemben, ez utóbbi nem kis segítőtársra talál Phoibosz Apollóban és Árészban.

A fő játékos természetesen az istenek apja, Zeusz Kronidész. Hatalmát senki nem kérdőjelezi meg, és ő többször hivatkozik rá, különböző fenyegetésekkel megtűzdelve diskurzusait, sőt a megfelelő büntetést is kilátásba helyezve, pl. Hérához így:

*„– Űlj veszteg helyeden s hallgatva hajolj a szavamra:
úgy ne legyen, hogy meg nem véd valamennyi nagy isten,
hogyha neked rontok, győztes kezemet fölemelve. –
Így szólt ő; megijedt a tehénszemű Héra, az úrnő;
hang nélkül le is ült, kedves szívét leigázva.” (41.)*

Hatalma és tekintélye előtt természetesen meghajolnak Olümposz lakói. Az ilyen jellegű megnyilvánulásai pontosan tisztázzák a játékosok közötti hierarchiát. Ebből a viszonyból természetesen kiérezhető a valamikori patriarchális társadalmi rendszer struktúrája, amelyben az apa a nagycsalád kizárólagos vezetője, a fiak pedig vagy alávetik magukat a hatalmának, vagy fellázadnak és fizikailag megsemmisítik:

*„Felálltak az istenek ott mind
székükről, apjukkal szemben: senkise merte
őt a helyén megvárni, de mind indultak elébe.” (40.)*

Zeusz arról nyilatkozik, hogy szereti Tróját és a trójaiakat, ám Akhilleusznak és Pallasz Athénének tett ígéretei kötelezik:

*„Mert tudd meg, hogy alatta napnak, a csillagos égnek,
minden város közt, mit laknak földi halandók,
szívem szent Tróját legtöbbször becsülte
és Priamoszt s népét kőrisgerelyes Priamosznak.” (78.)*

Zeusz egyébként végig szívesen üldögél külön egy széken, kedvenc hegye tetején, ahonnan jó kilátás nyílik a Trója előtti síkságra:

„Zeusz atya nem hederített rájuk: félrevonulva minden más istentől ült, hírének örülve, nézte a trójaiak várát, az akháji hajókat, nézte a vértragyogást, az ölöket, az elzuhanókat.” (192.)

A „sokforrású Ida” hegyének tetején színarany öltözetében ülve nézi a harcot, és egy ideig nem részesíti egyik felet sem előnyben:

„Most Kronidész nekik egyenlő harcot feszített ki, s nézte Ida hegyéről, egymást mint kaszabolják,” (194.)

ám nemsokára villámaival sújtva az akhájokat, „ösztönzi” a lankadó harcosokat. Gesztusa arra vall, hogy megtetszett neki a játék, és mint egy unatkozó szülő, maga kíván gyerekei játékaival játszani.

Zeusz hitvесе, Héra nem osztja házastársa Trója iránt táplált feltétlen szimpátiáját. Nem csoda, hiszen Priamusz fia, Párisz vérig sértette őt akkor, amikor a legszebbnek címzett aranyalmát Aphroditének adta. Az olümposziak úgy tisztelik, mint második legfőbb parancsolójukat. Konfliktusa egyedül Zeusszal van, s mivel gyengébbnek tudja magát uránál, lázadása nem is nyílt, hanem azokon a területeken érvényesül, ahol saját női eszközei segítségével apró győzelmeket érhet el, az sem baj, ha ideig-óráig. Már a beavatkozások megtiltása idején Aphroditétől hazugsággal megszerzi a szerelmi varázsszereket, az Alomnak a rég áhított nőt ígéri feleségül, Zeusznak is hazudik, majd szépségével elcsábítja, és szerelmi együttlétük után a Zeusz álma idején segíti az akháj harcosokat. A cselért Zeusz rettenetes dühében egy elég hagyományos megtorlási eljárást ígér Hérának:

„Bajkeverő, zabolátlan Héra, cseleddel elérted, hogy nem harcol az isteni Hektór, megfut a népe. Nem tudom ám, nem léssz-e megint te magad, ki ez álnok cselet legelőbb élvezni fogod, nem verlek-e jól meg.” (259.)

Pallasz Athéné a másik sértette a Párisz ítéletének. Különösen gyengéd viszony fűzi apjához, Homérosz Zeusz szigorát és következetességét is feláldozza ahhoz, hogy ezt a viszonyt érzékeltesse. Amikor ugyanis Zeusz eltiltja az isteneket a további beavatkozásoktól, lányához így szól:

*„Bátran, Tritogeneia, derék lányom, hisz e szókat
nem mondtam komolyan, s teneked kedvezni kívánok.”* (142.)

Bár az elején békés eszközökkel próbálkozik,

*„... de bagolyszemű Pallasz Athéné
kézenfogta a vészés Árészt és ily szavakat szólt:
– Árész, gyilkos Árész, vérmocskolt, bástyalerontó,
hát nem hagyhatnók mi a trószta s az akhályt verekedni?
Majd eldől, melyiküknek nyújt segítséget Zeusz atya végül,
Jobb, ha mi elvonulunk, s kikerüljük Zeusz atya mérgét –
szólt s kivezette a vészés Árészt a csaták közepéből.”* (91.)

Athéné szívesen vesz részt a harcban, bármikor kész segítségére sietni kedvenceinek:

*„Hát mikor meglátta bagolyszemű Pallasz Athéné,
mint pusztulnak az argosziak vészés viadalban,
indult már az olümposzi csúcsról alászökkenve
szent Trójába: de látva, leszállt vele szembe Apollón,
Pergamosz ormáról, ki a trószta szánt diadalmat.
Szembekerültek egymással a bükkfa tövében.
S Zeusz fia, Phoibosz, az úr szólott Pallaszhoz először:
– Nagy Zeusz lánya, miért jössz ily hevesen le Olümposz
ormáról, miért űz lelked tele indulattal?”* (128.)

Attól sem riad vissza, hogy a harcoló Diomédész kocsiját vesse, miközben óvja a hőst attól, hogy istenek ellen harcoljon, kivéve Aphroditét. Miután Diomédésznek sikerül megsebesíteni Küpriszt, Apollón Árész segítségét kéri. Árész ugyanúgy érdekelt a harcban, mint Aphrodité, az ő fia is ott harcol a csatatéren. Diomédész azonban magát Árészt, a háború istenét is megsebesíti, aki visszavonul a harcterről. Mindez persze nem történhetne meg Athéné segítségével, akinek így sikerül Diomédész által meg-

sebesítenie isteni ellenfeleit, miközben vigyáz arra, hogy Hádész sisakja jóvoltából őt magát ne láthassák az isteni rokonok.

Athéné azonban azért Athéné, hogy eszével is harcoljon, ha kell. Az egyik olümposzi csetepaté kellős közepén, amit az Árész kedvenc fiának, Aszkalaphosznak halálhíre váltott ki, a csatába rohanó Árészt így állítja meg:

„Eszetlen, őrzöngő, odavagy! Nem tudsz füleddel hallani talán? elment az eszed s odalett a szemérmed? nem hallod, mit mond a fehérkarú isteni Héra, ő, aki épp most jött az olümposzi Zeusz közeléből? Vagy tán azt akarod, hogy sok kín közt, megütötten kényszerűen kullogj az olümposzi bércre, busongva, míg mindüink számára a baj magvát veted így el? Mert odahagyja azonnal a dölyfös trósztt, s az akhájit is, és az olümposzi bércre siet, s szétüt miközöttünk: sorban megmarkolja a vétkest s véle a vétlent. Éppen ezért intelek: fiadért ébredt haragod hagyd: mert más is, ki kezével hősebb s nála erősebb, meghalt már a csatán, vagy meghal majd.” (262.)

A fenti szövegben Athéné ügyesen a zeuszi bosszútól való félelem mögé rejti az akháj sereg kímélésére irányuló törekvéseit, márpedig Árész feltartásával jó szolgálatot tesz védenecinek. Héra apró hazugságai, cselei helyett a bagolyszemű az erejét és az eszt használja.

Ebben a világban pontos rangsor van az ismertebb harcosok között is. Mindenki tudja például, hogy Akhilleusz erősebb, mint Hektór, és azt is tudja mindenki, hogy a csatában az erősebb győz. Nem nagyon vannak meglepetések ezen a téren. Sőt, néha azt is világosan megfogalmazzák, hogy miért van ez így: erősebb isten erősebb fiat nemz, ahogy Akhilleusz mondja:

„s mint tengerbefutó folyamoknál Zeusz az erősebb, úgy ivadéka is erősebb, mint a folyó ivadéka.” (364.)

A játékszabályok

Bár néha Zeusz összehívta az isteni tanácsot, egy ideig nem korlátozza különösebb szabály az isteneket abban, hogy támogassák kedvenceiket. Attól sem riad vissza, hogy isteni családjával élcelődjön, dicsérve a másik csapatot próbálja egymás ellen haragítani őket:

*„Istennő kettő is védi ugyan Meneláoszt,
argoszi Héré és az alalkomenai-i Athéné;
ám idefönt ülnek mindketten s annak örülnek,
hogy nézik; de amazt a mosolyszerető Aphrodité
mindenüvé elkíséri s elűzi felőle a véget;
most is megmentette, pedig már várta halálát.” (77.)*

Gyűlésben kérdezi tehát meg isteni rokonságától:

*„gondoljuk tehát meg, hogy mindez mint legyen ezután:
ébrezzünk-e megint bösz harcot, vad hadizajjal,
vagy tán már a szövetséget vessük le közibük.” (78.)*

Változatos stratégiákat vet be a két fél, amelyeknek egy része az ellenfél háta mögötti előny szerzés technikáját használja. Apollón tanácsára Árész biztatja a trójaiakat „miután már / látta, hogy elment Pallasz, az argosziak segítője.” (103.) Máskor maga Apollón azzal biztatja a trójaiakat, hogy emlékezteti őket: Akhilleusz nem harcol. Kénytelen néha személyesen megjelenni, hogy egy-egy törtetőbb hőst visszariasszon:

*„tisztább ész, Túdeusz fia, visszább! égilakókkal
egybe ne mérd magadat: nem volt soha törzse hasonló
égilakókhoz az emberi nemnek.” (102.)*

Az egyik gyakori eljárása az olümposziaknak az, hogy emberek alakjában jelennek meg a halandóknak. Poszeidon nem szeretné, ha Zeusz felismerné, amint buzdítja az akháj tábornokot, ezért a jóspap Kalkhász képében teszi. Írisz a Politész, Priamusz fia alakját veszi fel, és a példákat sorolhatnánk.

Külön csoportot képeznek azok az isteni beavatkozások, amelyek során valakit „kiragadnak” a helyéből, amely abban a pillanatban veszélyesnek tűnik. A Párisz és Meneláosz párviadalában Aph-

rodité úgy menti meg Páriszt, hogy kiragadja a harcból, és természetesen Heléné ágyába teszi le... a kegyeltje, Párisz is kaphatóbb szerelmi együttlétre, mint a harcra – a lázadó Helénét pedig az istennő téríti jobb belátásra:

*„Föl ne dühíts, nyomorult, mert elhagylak haragomban,
s úgy gyülöllek, ahogy kedveltelek eddig erősen.” (75.)*

A végső csatában az ilyen kiragadások egymást érik. Aphrodité után Poszeidon is kiragadja Aineászt a harcból, ezúttal Akhilleusz elől, röviddel ezután Apollón ragadja ki Hektórt ugyancsak Akhilleusz elől, majd ugyanezt teszi Anténorral is, akit ugyanaz az Akhilleusz üldöz.

Az isteni beavatkozásoknak azonban van egy határa. Egyrészt mindennek úgy kell történnie, ahogy Zeusz eltervezte, és többször elismételte

*„mert nem hagy föl már az erős Hektór a csatával,
míg a hajóktól föl nem kél gyorslábú Akhilleusz,
aznap majd, amidőn a hajóknál dülnek a harcok
szörnyű hevességgel, Patroklosz holtteteméért.” (152.)*

Másrészt, különös tisztelettel beszélnek a Moirákról, akik a sors szálát szövögetik, ám addig minden befolyásolható. Héra szávaival:

*„Lám, az Olümposzról lesiettünk ebbe a harcba
mind, nehogy őt ma trójaiak közt bántalom érje:
később majd úgyis megesik vele az, mit a végzet
szótt fonalán számára, mihelyt megszülte az anyja.” (350.)*

Zeusz is kacérkodik egy alkalommal a fia, Szarpédon kiragadásának gondolatával, bár pontosan tudja, hogy fiának el kell esnie a csatában. Héra azonban figyelmezteti, hogy ez a gesztusa precedenst jelenthet a többi isten számára, akiknek ugyancsak kedvencei, gyakran éppen fiai harcolnak. Zeusz letesz a beavatkozásról, bár az istenek később távolról sem követik példáját.

A nyolcadik énekben, mintha meglátta volna a játékok felhígulásának fő okát, Zeusz fölismeri: szabályozni kell az istenek hatáskörét. Hamarosan új szabályt vezet be az elkövetkezőkre nézve,

és határozottan megtiltja azt, hogy az istenek bármelyik félnek kedvezzenek:

*„Istenek és istennők, mind hallgassatok énrám,
hadd mondok ki, amit keblemben sürget a lelkem:
hogy ne merészkedjen se istennő, sem pedig isten
átvágni az én szavamat: helyeselje az összes,
hogy mennél hamarabb tudjam befejezni e munkát.
Mert kit rajtakapok, hogy távol az égilakóktól
menne segítségére a trósznak vagy danaosznak,
azt csúnyán megütöm s úgy tér az olümposzi csúcsra.” (141.)*

Az olümposziak rögtön megértik, hogy ezentúl finomabb eszközökre van szükség, amennyiben továbbra sem mondanak le kedvenceik támogatásáról, márpedig ez egyik félnek sem áll szándékában. Ekkor kényszerül Héra a maga női fegyvereivel (félrevezetés, szerelmi bájolás, megvesztegetés), Athéné pedig eszével (Árész megfékezése) változatossá tenni a harci eszköztárat. A másik csapat persze nincs abban a helyzetben, hogy finomabb módszerekhez folyamodjon, hiszen mind tudják, hogy Zeusz a trójaiaknak, azaz a kedvenceiknek kedvez szinte az utolsó pillanatig.

Végül, a 20. énekben Zeusz felmenti az isteneket a tilalom alól, és elküldi őket Trója alá, szabad kezét adva nekik ahhoz, hogy ki-ki a saját kedvence védelmére kelhessen:

*„Én magam itt maradok s az olümposzi bérc meredekjén
ülve gyönyörködöm, így nézek le: de menjete el mind,
többiek, innen, a trójai és az akháj seregekhez:
És akihez kiki húz, azt védje-segítse a harcban.” (347.)*

Az istenek nyilván hanyatt-homlok rohannak a csataterre. Ott azonban két dolog érdekli őket: a kedvenc halandó harcosaik védelmezése és az egymással történő megmérettetés.

A halandók védelmére valóban igen nagy szükség van. Hektórt, Aineászt majd Antenórt kell hol egyik, hol a másik Trója-pártoló kimentse (kiragadja) a veszélyes helyzetéből. Érvényben marad azonban az alapszabály, amit túllépnie senkinek nem szabad, még Zeusznak sem: és ez a halandók végzete. Zeusz is csak

ideig-óráig menthetné meg Szarpédont, saját fiát, és Hektórt is csak néhány rövid óra erejéig lehet távol tartani Akhilleusztól.

Amint kiérnek a csataterre, az istenek maguk is valóságos csatarendbe állnak:

*„Íme, büszke Poszeidónnal Phoibosz Apollón
állt szemben, szárnyas nyilakat hordozva kezében;
és Árésszal szembe kiállt a bagolyszemű Pallasz;
Héra elé állt nyíl- és zajszerető, aranykorsós
Artemisz istennő, testvére a Messzehatónak;
Hasznotadó nagy Hermész Létót hívta ki harcra;
Hephaisztoszra a mélyörvényű folyó dühe rontott,
Égi nevén Xantosz, de Szkamandrosz az emberi nyelven.
Isten eként rontott istenre.” (348.)*

Zeusz mindezt az Olümposz tetejéről nézi, és „nevetett örömeben a szíve”, amint az összecsapó dühös égilakókat nézte.

Stratégiák

Mint e néhány példából láthattuk, az olümposzi istenek szövetezéseit és stratégiáit három dolog befolyásolja: az egymáshoz fűződő viszonyuk (Zeusz – Héra, Zeusz – Pallasz Athéné), a páriszi ítélet eredménye (Héra és Pallasz Athéné versus Aphrodité), valamint a halandókhöz fűződő viszonyuk (Aphrodité – Aineász, Thetisz – Akhilleusz, Zeusz – Szarpédon).

Érdekes módon ezek az érdekek nem ütköznek. Aphrodité például fia révén a trójaiak pártján áll, és a Párisz döntése is ide állította. Egyetlen konfliktusos helyzet a Zeuszé. Ez azonban nem a rokonsági láncolat eredménye. Zeusz szereti Tróját, és fia, Szarpédon is ezen az oldalon harcol. Ám a homéroszi elbeszélés elején tesz két ígéretet: az egyiket Hérának, mikor kimondja, hogy neki adja Tróját:

*„Mást mondok néked, s te védj jól a szívedbe:
hogyha tán nekem is kedvem kél földig alázni
oly várost, hol előtted kedves férfik élnek,
akkor majd haragom ne halaszd te se, hagyj cselekednem
mert teneked adtam ezt önként, noha kényszerű szívvel.” (78.)*

A másik ígérete Thetisznek szól, aki fia nevében kérte őt:

„s add az erőt addig Trójának, míg az akhájok
gyermekemet nem tisztelik úgy, mint illeti, kincssel.” (39.)

A második ígéret természetesen elégedetlenné teszi Hérát és táborát, hiszen Akhilleusz nem akarja elfogadni Agamemnon király és az akháj előjárók bocsánatkérését és engesztelő kincseit. Az isteni pártfogók nem akarnak belenyugodni abba, hogy az eseményeknek van egy mindannyiuk által tudott végkimenetele, hiszen egyrészt halandó kedvenceiket nem akarják elveszíteni, másrészt sürgősen látni akarják, mint szenved a másik isteni tábor.

Trója alatt nem ilyen egyértelműek az erőviszonyok. Annak, hogy Akhilleusz harcosaival visszavonult, egészen komoly következményei lettek. A trójai sereg példátlan mértékben visszaszorítja az akhájokat, előbb csak a Trója alatti síkságra, majd fokozatosan az akháj hajók közelébe, sőt a hajók körül épített erődítményt is áttörik.

Ezek a következmények nem olyanok, aminőket arányosnak tartanánk, ha a homéroszi szöveg alapján föltérképezzük, milyen is volt az akháj hadsereg és ezen belül az Akhilleusz seregének, a mirmidonoknak az ütőereje. Homérosz azt állítja, hogy az akháj sereg 1141 hajót számlál, és pontosan felsorolja, melyik hadvezér hány hajónak parancsol, többek között Agamemnon 100, Menelaosz 60, Nesztor 90, Odüsszeusz 12, Akhilleusz 50 hajóval van jelen.

Amennyiben az *interpretation du text* első számú szabályaként elfogadni és értelmezni próbáljuk ezeket a számadatokat, rögtön egy aránytalanság ötlük föl. Az Akhilleusz katonai ütőereje semmiképpen nem akkora a számadatok alapján, hogy ez egy esetleges félreállítás esetén aggodalomra adjon okot. Világos, hogy az ő ereje nem feltétlenül csak saját és a mirmidon harcosok fizikai összegeként tételeződik. Óriási szerepe van az Akhilleusz harcos hírének. Pusztá megjelenése futásra készíti a gyengébb idegzetű ellenséget (l. a Patroklosz szerencsétlen kimenetelű „beöltözését” barátja fegyverzetébe). A másik fontos körülmény az Akhilleusz isteni származása és az ennek köszönhető magas szintű pártfogás, aminek az ellenséges táborban is tudatában voltak. Sőt, ezt maga

Akhilleusz is tudja és igyekszik igénybe venni, ezért kéri isteni anyja közbenjárását Zeusznál, aki meg is ígéri Thetisznek az igazságszolgáltatást: szenvedni fog az akháj sereg azért, mert Agamemnon király megbántotta Akhilleuszt.

Akhilleusz tehát egy ideig távol maradt a harcoktól, és gesztu-sának természetesen politikai értelme van. Világos, hogy ő sem hadserege távolmaradásának a számbeli hatására számít, hanem jogosan bízik a pszichikai hatásban is. Akhilleusz szerepe itt azon politikai erők szerepéhez hasonlatos, akik bár nem rendelkeznek az elsőprő többséggel, és talán még szavazatuk nélkül is lehet többségi döntéseket hozni, tiltakozásuk ereje nem a számarányokban, hanem a morális dimenziójában hat. Ami ezután következik, az annak a zeuszi rábólintásnak a következménye, amelyet az istenek apja Thetisznek tett.

Ahol a játék véget ér

A zeuszi döntés a háború kimeneteléről lassan a halandók világában is sejthetővé válik. Hektór a következő szavakkal búcsúzik Andromakhétól:

„Mert hisz a lelkemben s a szívemben jól tudom úgyis, eljön a nap, mikoron a megszentelt Ilion elvész és Priamosz meg népe a jógerelyes Priamosznak.” (125.)

Elmentét a szolgálók és Andromakhé siratják:

„S Hektórt, bár élt, házában nyögve siratták: mert nem hitték, hogy harcból visszakerülhet, s hogy kikerülheti karjait és erejét az akhájnak.” (126.)

Minden, ami történik, nyilvánvalón az istenek akaratából van úgy, tudják ezt pontosan a halandók:

„Nem tudom úgyse, vajon megtérek-e még a körükbe, vagy leigáznak akháj kezek által az istenek immár” – mondja Hektór. (123.)

A halandók világában az istenek eme játéka átfordul valami egyébbé. Olyan sorsok, mint az Andromakhé sorsa valószínű nem egyedülállók: apját és hét fivérét egy előző háborúskodásban Ak-

hilleusz küldte halálba, édesanyját, miután Akhilleusz elbocsátotta, maga Artemisz ölte meg, férje, Hektór ugyancsak az Akhilleusz áldozata lesz, kisfia pedig az akháj hadsereg kegyetlenkedéséé.

Érdemes tehát rákérdezni az emberek és az olümposziak játékaik közötti különbségre. Patroklosz felölti bajtársa fegyvereit, azt remélve, hogy Akhilleusz híres fegyvereinek látványa a trójaiakat elriasztja az akháj hajók mellől. Rövid ideig valóban fejvesztve menekül az ellenség. A játék sikeres lett volna, ha Akhilleusz tanácsára hallgatva Patroklosz most visszafordul. Ő azonban tovább harcol – diadalittas vagy csak örül, hogy végre cselekedhet? Akhilleusz politikai játéknak is Patroklosz halála vet véget. Rajtuk kívül elég kevés olyan homéroszi hősről mondhatnánk el, hogy valamiféle játékot űz.

A halandók számára a játéknak határai vannak. A játék számukra addig marad meg játéknak, míg nem szembesül a halállal. Ahol a halál megtapasztalható, ott az emberi játékosok számára értelmét veszíti a játék, és a játzó emberekből szenvedő halandók lesznek. Az istenek világában ez a korlátozás nem működik. Számukra az idő nem szab határt, nem készíti sürgősebb feladataik elvégzésére, egyáltalán nem is tűz ki sürgős feladatokat. Hacsak nem a halandók világában kell újra közbelépniük.

Irodalom

DEVECSERI Gábor

1984 Kalauz az Iliászhoz. In: HOMÉROSZ: *Iliász*. Budapest, 7–26.

GEERTZ, Clifford

1994 Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. In: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 268–285.

HOMÉROSZ

1984 *Iliász*. Budapest.

HUIZINGA, J.

1990 *Homo Ludens*. Szeged.

Demeter Éva

Játék, nevelés, munka kapcsolata egy levélíró szülő gondolkodásában

A *Jóbarát* 1971. évi 4. számában versenyt hirdetett *Síppal-dobbal* címmel. A gyermekeknek játékszereket kellett beküldeniük, amelyekkel ők, illetve szüleik, nagyszüleik játszottak vagy páros, csoportos, illetve labdajátékokat kellett gyűjteniük és azok leírásával pályázhattak.¹ A versenyre majd ezer gyermek köldött be 2385 játéktárgyat és több ezer játékleírást. A pályázat anyaga a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében van.²

A bejelentkezési lapok mellett a gyermekek levelet is írtak a szerkesztőségnek. Elsősorban hozzájuk szólt a felhívás, de a játékok készítésében, az információk közlésében a szülők, nagyszülők is részt vettek. Egy szülő, a széki származású, Marosludason élő Ungvári Márton is levelet írt a szerkesztőségnek. Ennek a levélnek az elemzése kapcsán értelmezem a levélírónak a játék, a nevelés és a munka viszonyáról kialakított elképzelését. Az elemzési szempontok Keszeg Vilmos *Kelt levelem... c.* könyvéből származnak.³

Rendhagyó ez a levél, mert hiányzik a dátum, a zárórész.⁴ A levél bevezető része tartalmazza a megszólítást⁵: a *Jóbarát* szerkesztőségéhez írja a levelet. Engedélyt kér, hogy reagálhasson a felhívásra, hiszen a pályázat gyermekeknek szól. Identifikálja önmagát azoknak a függvényében, akikhez szól a felhívás: Márton, Zsigmond és Rozika édesapja, a három gyerek közösen készítette el a játékokat, amelyeket a Zsiga nevében fognak beküldeni. Végül megjelöli a levél témáit: a véleményét írja le, valamint saját gyermekkori játékfoglalkozásait. A levél tartalmi elemzésénél Kovács György: *A játék elmélete és pedagógiája c.* könyve a viszonyítási alap, amely a hivatalos játékelméleteket tartalmazza.⁶

¹ Szabó 1976. 78—79.

² A gyűjtemény leltárszáma J. 5755.

³ Keszeg 1996.

⁴ Uo. 50.

⁵ Uo. 48–49.

⁶ A kötet a Tanítóképző és Óvóképző Főiskolák számára készült jegyzetnek az ötödik kiadása.

A levél tartalma

Az első bekezdés elméleti fejtegetés arról, hogy a játék nem a szabadidő pazarlása. A játszás és a játékszer elkészítése fejleszti a kézügyességet, az alkotóképességet, a gyermek társalgó hajlamát. A levélíró véleménye megegyezik a hivatalos elméletekkel. A főiskolai jegyzet a játék és tanulás kapcsolatáról a következőket írja: a játék a gyermek számára munka is és tanulás is; a játéktevékenység közben megismeri környezetét, megtanul viselkedni egy adott szituációhoz szükséges módon, problémahelyzetet old meg, alkalmazkodik. A játékban a tanulás nem szándékos.⁷ A gyerek nem önállóan ér el egy bizonyos fejlettségi szintet. Az irányítás biztosítja, hogy a játék megfelelő irányba haladjon. A gyermek az irányítás hatására jut el egy bizonyos fejlettségi szintre.⁸ Ungvári Márton is hangsúlyozza a szülők szerepét: az irányítást, a gyermekkel való foglalkozást és a példamutatást. Egy mondat erejéig ír az elkényeztetett gyermekekről, akik távol maradnak az ilyenfajta játékoktól.

Ezt az elméleti részt követi a visszaemlékezés: a levélíró széki származású, nagyapja, nagybátyjai kőművesek és ácsok voltak, mindenféle építkezést vállaltak. E rokonok és más iparosok tevékenysége határozta meg gyermekkori játékfoglalkozását. Comenius nagy jelentőséget tulajdonít a házieszközök játékkutatásainak és a felnőttek tevékenységét utánzó játékokat javasolja, mert ezzel sajátítják el a gyermekek a munkafogásokat.⁹ Leírja az említett játékfoglalkozást: sárból, agyagból, pálcákból falut építettek. A munka menetét is utánozták: előbb a tervet a porba rajzolták. Az általuk felépített falu nem egy általános sémát követett, hanem a szülőfalu, Szék kicsinyített mása volt, erre utalnak a falurészek nevei: Felszeg, Csipkeszeg, Forrószeg. Játékfalut épített Haáz Sándor harmadikos korától hatodikos koráig, az 1960-as évek közepéig. Dugófalva úgy alakult ki, hogy kezdetben egy ember és egy sátor készült, majd addig bővítette játéktárgyakkal, fejlesztette

⁷ Kovács 1993. 67–69.

⁸ Uo. 75–77.

⁹ Uo. 19.

a rendszert, amíg egy miniatűr falu jött létre.¹⁰ A levélíró által említett játék szerephez volt kötve, az ácsok szerepét játszták el, tehát követték az ácsok cselekvési módjainak a sztereotípjait. Ez a szerepjátékoknak a követelménye, hogy igazodni kell ahhoz a viselkedési rítushoz, amit a szerep sémája magában foglal.¹¹ Ahogy megjelent a faluban a traktor, az autó, a cséplőgép, a gyerekek elkészítették ezek kicsinyített formáit, vagyis ezekkel bővítették a játékszerkészletet. Az utánzás kiterjedt az egyes tárgyakra, az épületegyüttesekre, a falu szerkezetére és magára a munkafolyamatra. A negyedik bekezdésben szintén általánosítás, elméleti fejtegetés következik. A levélíró szerint a játék tükrözi a szülők foglalkozását, a szokást, a hagyományt, a múltat, a jelent és a jövőt. A játékok történeti fejlődése alátámasztja ezt az elméletet: a régészeti kutatások során a kőkorszakból 15–20 cm-es balták, a bronzkorból háztartási tárgyak kicsinyített másai és háziállatok hasonmásai kerültek elő.¹² A legrégebbi játékokban is a környező valóság tükröződik. Ma pedig a játékboltokban az automata mosógép, a mobiltelefon játékváltozatait találjuk. A levélben a szülő hangsúlyozza a gyermekek fogékonyságát a technikai újítások iránt. A játéktárgyak szerinte a jelent tükrözik. Nem minden pályázó számára volt egyértelmű ez. Weibel Ilona leveléből idézek: „Nagymamának a padlásán megtalálható még most is a tiloló is, a motolla is, de mi ezeket nem készítettük el, mivel úgy gondoltuk, hogy ezek nem gyermekjátékok.”¹³ Ez a részlet azt bizonyítja, hogy a használaton kívüli tárgyak kicsinyített másai nem szerepelnek a játékszerek között, hiszen nincs értelme egy olyan munkafolyamatnak a menetét elsajátítani, amit felnőttkorban nem végeznek.

Az ötödik bekezdésben konkrét példával támasztja alá az elméletét: Márton, a legnagyobb fia, aki 16 éves, készített egy hőerőművet teljes hálózattal, az oszlopokra szerelt kis égők zseblámpaelemekkel működtek. Továbbá repülőket, helikoptereket,

¹⁰ Gazda Klára dokumentálta részletesen Haáz Sándor játéktevékenységét, a *Néhány gondolat a „Síppal-dobbal” játékgyűjtemény kapcsán* c. tanulmányának a jegyzetanyagában ír erről részletesen.

¹¹ Mérei-Binét 1997. 133.

¹² Kovács 1993. 15.

¹³ Weibel Ilona, 69-es számú nagykárolyi pályázó levele.

hajókat is készített. Az „élvezettel néztem” kifejezés jelzi az érzelmi hozzáállást. Megindokolja, hogy azért nem küldhetik be ezeket a pályázatra, mert az árvíz elvitte a színnel és egyes szerszámokkal együtt.

A hatodik bekezdésben írja le, hogy a gyermekei az ő gyermekkori játékaiknak egyik csoportját, az ökrös szekeret készítették el és küldik be. A beküldött játékok a következők: ökrös szekér, eke, borona, helikopter, autó, gereblye, tézsla, villa, kasza, járom, tornászó ember. Az ökrös szekér kapcsán eleveníti fel a széki lakodalmat, hiszen az ökrös szekér nemcsak a gazdaságban, hanem a lakodalmi ceremóniában is szerepet játszott. Nyomon követhető az emlékezés mechanizmusa: a felhívás indítja el az emlékezés folyamatát és levélírással készíti el a pályázatra készített el az apa gyerekkori játékaikat, ezek közül az ökrös szekérhez asszociálódik a széki lakodalom, a lakodalmi szokásról eszébe jut a játék lakodalom, amit a szülők szerveztek a gyermekek számára. Ennek következtében korrigálja a bevezetőben megjelölt témát, a levél céljaként ősöktől származó szép hagyományok felidézését jelöli meg. A széki lakodalomról a következő információkat írja le: a nagygazda vagy középgazda nem házasítja anélkül össze gyermekeit, hogy fel ne vonultatná a hat- vagy négyökrös szekeret. A menyasszony után szekérrel mentek, arra rakták a négy-nyolc sor párnát, varrottas ágyterítőket tettek rá. Leír néhány lakodalmi éneket, megjelölve azt is, hogy melyiket mikor éneklük: amikor a szekér megérkezett a menyasszony házához, illetve amikor a vőlegény házához érkeztek. Végül megemlíti, hogy a szülők a gyermekek számára játék lakodalmat szerveztek, amelynek tartozéka volt a szép öltözet, a zene, a tánc. Ezt díszjátéknak nevezi, a többit közönségesnek. Elvégez egyfajta rendszerezést. Játék lakodalomról ír Sütő András is, *Anyám könnyű álmat ígér* c. könyvében: „A játék rendszerint valamelyik lakodalom után kezdődött...”¹⁵

Etnográfiai vonatkozások:

A levélből tudomást szerzünk a levélíró életének egyes eseményeiről, a hétköznapi életviteléről.¹⁶ A levélíró Székről

¹⁴ Keszeg 1996. 55.

¹⁵ Sütő 1972. 78–80.

¹⁶ Keszeg 1996. 53–55.

Marosludasra költözött, az ősök ácsok és kőművesek voltak, három gyermeke van, mesélni szokott a múlttól a gyermekeinek, az árvíz elvitte a színt, megismerjük gyermekkori játékfoglalkozásait. Megfogalmazza egyéni véleményét a játékról, a játékszerekről, a játék–tanulás, játék–hagyomány, játék–újítás, játék–szülői foglalkozás, játék–fejlődés viszonyáról.

A kor társadalmi viszonyai közül a szülő–gyermek kapcsolatra következtethetünk: gyermekei fejlődését figyelemmel kíséri a szülő, tudatosan neveli őket, elveit megfogalmazza. A nevelés eszközévé válik a hagyományok továbbmondása. A játékok elkészítésében is szerepe volt a hagyományok mesélésének, hiszen az ökrös szekeret a gyerekek már csak a szülő elmondásából ismerték.

Folklórszövegeket idéz a levélben és az ünnepek közül a lakodalmat eleveníti fel, bár nem ad részletes leírást a szokásról.

Érdeemes lenne a teljes levélanyagot feldolgozni, hiszen igen gazdag etnográfiai adatokban. Másrészt tükrözi az 1970-es évek elejének társadalmi képét, a magán-, a közösségi és az intézményi szférában egyaránt.

A levél szövege

Engedelmet kérek a „Jóbarát” szerkesztőségétől, hogy: mind Márton, Zsigmond meg a Rozika, kik e játékokat közös munkáikkal készítették és küldik a Zsiga nevébe, énis mint édesapjuk egy kis vélemény és gyerekkori játék foglalkozásomat idézzem a következőkbe:

A játszás lényegében(n), meg a játékszer önmagában, nem egy olyan tárgy a gyermeknek meljel csak éppen a szabad ideét, a szabad oráit el pazarolja. Én a gyerek játszásába, a játéktárgy el készítésébe az elméleti fel fogásnak egyik ágát, az az kézi ügyességét s alkotó képességét meg a társalgó hajlamát látom. Nem kevésbé igaz az hogy mindezeket a gyerek nem önállóan szóval nem önmagától fogja fel.

Sőt el kecseketett gyerekeknél sajnos mind ezek távol maradnak. Nagyon fontos szerepet játszik e tekintetbe a szülőáltali irányítás, a gyerekekkel való foglalkozás, a mindennapi tevékenységünk alkotó példája. Vissza emlékeztet ez az alkalom gyerekkor

romra. A Széki Budai nagyapám, nagybátyáim, mindanyian kőműves és ács mesterk, nagy építők, voltak megkezdve a sűtőkemencétől a templom építésig. Elhunyt nagyapámon kívül most is azok. Ugy az ővék mind is a más iparosok alkotó tevékenysége serdítette fel bennem még hajadon gyerekkori játék foglalkozásomat. Nagyon fontos komoly játékokhoz komoly barátokra találni. Sárból, agyagból és pálcikából egész falut építettünk. A falutelepítésének először is a rajzát állítottuk elő, természetesen nem technikai alapon, hanem pálcikával a porba karcolva az udvarra.

Első figyelembe ált a templom, az iskola, a kösségháza. Következtek a zűzlet helyiségek, kisipari műhelyek, a malom stb. S ezekutánpedig a három főutcára mind Felszeg, Csipkeszeg, meg Forroszeg, a Szék fő utcáira sorozott lakóházak az illetékes mellék gazdagságokkal, be kerített udvarokkal, nagy és kiskapuval, gémes kuttal stb.

Az utcákon ökrösszekeket jártattunk végig különböző rakományokkal. Mindezekhez, a szerszámaink, a tenyerünk meg a béka nyuzobicska volt. Egy egy esetben elő fordult, hogy autó szaladt be a faluba. Azonnal meg kíséreltük ennek előállítását és kibővítettük gépesített játékaikat mind pld-ul a traktort meg a cséplőgépet.

Igy tehát a gyerek játszásában és a játéktárgyak előkészítésében (nem) nem csak egy elfoglaltatást talál önmagának. Ő át veszi a szülőknek a legfontosabb el foglaltságát. Tükrözi az ősi szokást, az ősi hagyományt, a multat, jelent és jövőt. De leg nagyobb mértékben a jelennek van nagyobb hatása a gyerek fölöt, az ipar a technika és kulturális színvonala. Őrommel és érdeklődéssel el halgatták gyerekeim, ha bár mikor is adódott el mesélni nekik a multat, a mi gyerekkori meg az oseinknek a foglalkozásaít. De viszont as játéktárgyak a jelent tükrözik.

Peldául a nagyobbik fíjam Márton még kisebb korától a jeleni ipari meg üzemi obiektivokat vázolta játéktárgyaiban. Élvezettel néztem az ő általa elő állított hőerőmuvet teljes hállozattal villany oszlopokkal meljekre kis égők voltak szerelve és zseblámpa-ellemekből el látva árammal. Repülőket, Helikoptereket, Hajokat csonakokat stb állított elő. Sajnos nem küldhetjük el valahány

peldányt mind ezekből mivel az árvíz el szállította magával a munka műhejjelel (színnel) együtt és a bizonyos szerszámokkn is mind kárba vesztek.

Mégis a „Sípall Dobbal” valo fel hívás ujra fel idézte bennük a lendületet be avatkozni e szép versenybe és ezuttal azon állapotok meg, mind a fel hívás is szol, hogy az édesapjuk gyerek-kori játékaínak egyik garnituráját előkészítsék és el küldjék.

S ez alkalommal, (mind) mivel hogy ez tulajdonképpen az írásomnak is a célja, idezni az őseínktől származo szép hagyományokat meljbe az ökrös székér, a gazdagsági fel használás mellett nagy szerepet játszótt ősz szokásba Székenn, a lakodalmí ceremónia.

Példaul Széken a magángazdálkodásiúdkbe nem történt meg hogy a nagy meg a közép gazda össze házasítsa gyerekeit ökrös-szekeres nászűnnepség nélkül. Hat ökrös meg négy ökrös fogattal mentek a menyaszony után hogy ennek a zesztráját székérre díszítsék. 4–8 sor párnát raktak a székérren a díszes varatos ágyterítőkkel és úgy vitték a násznép kíséretével meljekhez a következő lakodalmí dalokat énekelték.

I.

Mikor meg érkezett a székér a menyaszony után.

A kapuba a székér

Jöttűnk a menyaszonyér.

A menyaszony azt mondja

Nem megyek férjhez soha.

II.

A menyaszony szép virág

Koszoruja gyöny virág

Tegyűk fel a fejére

Vigyűk az esketőre.

III.

Áljabatok meg a hídon

Pihenjen a menyaszony

Áljabatok meg a híd végén

Hadd pihenjen a vőlegény.

S így tovább de sajnos nem jutnak mind eszembe.

Mikor pedig meg érkeztek a vőlegény házhoz.

Órórn anya bentről jöjjön ki

*El hoztuk a párnát váltsa ki
Tegy fel a sujját karjára
Vigye be az első házába.*

IV.

*Vigye be az első házába
Vesse fel a legszebb ágyára
Óröm anya bentről nem jön ki
Fordítsd meg az ökröt hajtsunk ki.
stb. stb.*

Érdemesnek találok idézni hogy a lakodalmi ceremóniát, mind gyerekek, csoportos játékként is játszottuk de csak nagy napokonn a szülők által szervezéssel, teljes díszes valódi formában szép öltözettel vőlegény, menyaszony, vőfik, nyúszülányok, násznép, e következtében asztal ülessel zenével es táncal. Ez a játék is őseinknek volt játék szokása, mind dísz játékok a közönségesek mellett.

Irodalom

GAZDA Klára

1995 Néhány gondolat a „Síppal-dobbal” játékgyűjtemény kapcsán. In: T. BERECSKI Ibolya (szerk.): *Gyermekvilág a régi magyar falun*. Szolnok, 93–107.

KESZEG Vilmos

1996 *Kelt levelem... Egy mezősegi parasztasszony levelezése*. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 6, Debrecen.

Dr. KOVÁCS György

1993 *A játék elmélete és pedagógiája*. Egységes jegyzet a Tanítóképző és Óvóképző Főiskolák számára, 5. kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó.

MÉREI Ferenc–V. BINÉT Ágnes

1997 *Gyermeklélektan*. Budapest.

SÜTŐ András

1972 *Anyám könnyű álmot ígér*. Naplójegyzetek. Bukarest.

SZABÓ Zsolt

1976 Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal. In: dr. KÓS Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. Bukarest, 73–84.

László János

A játék szerepe a munkába és a társadalomba való belenevelődésben

A játék fogalma a köztudatban általában a komoly tevékenységi formák ellentétéként van jelen, olyan haszontalan dologként, időöltésenként, amelyet tudomásul veszünk ugyan, de amely elhanyagolható, amelynek nincs különösebb értéke. A felnőttek intelmei között ezért hallhatjuk sokszor: „tedd le, mert az nem játék”, „elég legyen a játékból”, „a játékból nem élünk meg, muszáj dolgozni”. A játék az emberi lét különböző biológiai szakaszaiban más és más formában jelentkezik, más-más funkciót nyer, és a felnőttkorban végképp átértékelődik, de korántsem szűnik meg.

József Attila szállóigévé vált sora „játszani is engedd szép komoly fiadat” létmeghatározó elemként jelöli meg a mindenkori ember játékigényét. Hajlamosak vagyunk a játékjelenséget a gyermekkorhoz kapcsolni csupán, mert ebben az életkorban a legszembetűnőbb realitás, ekkor jelentkezik a legkifejezettebben életelemként, holott a felnőttkorban is ott van, csak komplexebb formában, és más látószögből vizsgálható.

A gyermeknek a munkára, az életre való felkészülése a játékkal kezdődik. A szülők is először játszani tanítják a kisgyereket, ugyanis a játék folyamán olyan mechanizmusok formálódnak, amelyek később alkalmassá teszik a bonyolult cselekvési folyamatok elvégzésére. A játék világa külön univerzum, amelyben a dolgok másképp rendeződnek, más értelmet nyernek, és amelyben más értékrend körvonalazódik.

Sokszor lehet hallani a szülői rosszallást: „úgy belefelejtkezett a játékba, hogy étel se kellett”, „úgy eljátszotta magát, hogy rögtön elaludt”. A gyereknek a világgal, a környezettel való ismerkedése is a játékkal indul, és ezt a szülők nagy igyekezettel segítik, igazi öröm, mikor a gyereke a felkötött színes és zörgő játékokra felfigyel és kezével mozgatni kezdi azokat.

A játékban születik meg a gyerek első sikerélménye is – meg tudta fogni és az ágyából ki tudta dobálni a játékokat, s ezt egymásután, számtalanszor megismétli, s ha a szülő megunja visszaadogatni, akkor sírással követeli a folytatást. A szülő oktató szán-

dékú mondókái is a játék hangulatát hordozzák, és ebben a közegben fogannak. Mennyire kifejező a „sűrű erdő, kopac mező, pillogtató, szuszogtató, tátoztató” mondóka, vagy a számolni tanulás csiráját is magában hordozó „ujj kiszámolás: ez elment nyulászni, ez meglötte, ez hazavitte, ez megsütötte, s a kicsi puci mind megette”. A játékokat többféle szempont alapján osztályozhatjuk. Dolgozatomban elsősorban a gyermekjátékokat vizsgálom, mégpedig a falusi gyermekjátékokra alapozok, amelyeket Gegesben gyűjtöttem, ugyanis a gyermekek játéka magában hordozza annak a közösségnek a hatását, világát, sőt bizonyos szinten a belső törvényeit is, amelybe beleszületik. A városi gyermek maga szerezte játéka nyilván nem voltak azonosak a falusi gyermekek játékaival. A paraszti létformában íratlan szabályok határozták meg a játékszemléletet, amelyben a gyermeki leleményesség, a fantázia, a kreativitás hihetetlen módon érvényesült. A gyermek a játékmotívumot a környező életből, a felnőtt társadalomból leste el, és ezt nagyon sok variációban imitálta.

Ez az utánzás mind a fiúk, mind a lányok játékában megnyilvánult. A felnőttek is segítettek egy-egy játék elkészítésében. Már a kisgyermekkorban jól körülhatárolt módon mutatkozott meg az elkülönülés a fiúk, illetve a kislányok játékában, amely azonban nem zárta ki a közös játékokat sem.

Mindenekelőtt a tárgyi, a manuális játékokról szólnék, amelyek gyakorlása már önmagában valami belső fegyelmet hordozott, és benne munkált a pontosságra való törekvés, a biztonságigény, amely a felnőttek életét is jellemezte.

A paraszti életforma belső rendjéből adódóan a gyermek tárgyi játéka a természetben adott anyagokból, értékét veszített tárgyakból készültek, amelyeket a fantázia telített új tartalommal, értékkel. A három-négy éves gyermek már megtanulta, hogy a környezetében mi az érték, milyen tárgyakat nem lehet játéknak tekinteni.

A fiúk játékában elsősorban az állattartás, az építkezés motívumait figyelhetjük meg. Az összegyűjtött vadgesztenye, fenyőtoboz, cseremakk kiváló játék volt. A faluban levő egyetlen vadgesztenyefa nem tudott annyit lehullatni, hogy azt mindennap a gyermekek ne szedték volna össze.

„Az is előfordult, hogy reggel korán felkeltünk, hogy az éccakai hullást elsőként összeszedjük.” A vadgesztenyét, amikor már zsenegés volt, hajítófákkal dobták le, a külső burkot feltörték és kivették a termést, amelyből madarakat készítettek. Egy szeggel vagy bicsokheggyel megfúrták, és az utcán talált hosszú lúdtollat szúrtak bele, és ezt a levegőbe röpítették. Versenyeztek is, hogy melyiknek a madara repül szebben. Ebben a játékban talán nem is a madár volt a legfontosabb, hanem a gesztenyefürt ledobása és feltörése úgy, hogy a zsenge termés ne repedjen szét. A már érett gesztenyék huzamosabb ideig szolgáltak játéktárgyul. Ezek lettek a juhok. A fiúk játékhelye az udvar vagy a szín valamely védettebb sarkában volt, kórákások vagy kerítés mellett. Itt készült a karam vagy a pajta. Két ujjnyi vastag és hosszúságú fűzfaálcikát vágta, amelyeket beszurkáltak a földbe négyzet vagy téglalap alaprajzon, és vékony fűzfaágakkal a felnőttek sövénykerítéséhez hasonló kerítést fontak, sokszor két, három részest is. Ebbe tereltek be a felnőttektől hallott terelő szócskával a juhokat, külön a fejöket, másikkba a killánokat, a bárányokat, aztán a berbécseket. Az utóbbiak legtöbbször nem gesztenyék, hanem fenyőalmák, azaz fenyőtobozok voltak. A letört csésze, cserépfazék fülek voltak a kutyák, ezekből többféle nagyságrendű került, és ezek a juhkosár köré felállítva őrizték a juhokat. A kutyákat még cserélni is lehetett az alkalomhoz illő szintén a felnőttektől hallott szövegkísérettel: „Komám, ez olyan mérges, hogy még a farkast is széjjeltépi”, „ez a kicsi úgy tud futni, hogy a nyulat is elkerüli”. A helyváltatást kézzel végezte a „kisgazda” és a kutya nagyságának megfelelően hol mélyebben, hol vastagabban ugatott is hozzá. Ezt egyesben is lehetett játszani, de már két gyermek sokkal hangulatosabb és változatosabb játéksituációt tudott teremteni, mert volt kivel kommunikálni. Ha egészen kisgyerek is odakerült, akkor az a pakulár szerepet kapta. Ha legalább ketten voltak, akkor támadhatott a farkas is a juhokra, ez rendszerint egy nagyobb cserépfazék füle volt, amelyet körbe vettek a kutyák, és nem engedték közel a kosárhoz.

Kutyákat még megfelelő ágas farészekből is lehetett csinálni, de ezek nem voltak olyan erősek. A juhkosár készítésekor a vesszőket a gyerekek a saját kis bicskájukkal készítették elő.

Már úgy öt éves kortól a fiúk igényelték a saját bicskát, és addig kunyeráltak, míg megkapták a kis zsebkést, a „fűtyőbicskot”, amelyet a vásárból szereztek és láncra erősítették, hogy ne vesztődjenek el. A lánc egyik végén a bicska, a másik végén bőrdarab volt, amelynek közepe be volt hasítva, így rá lehetett gombolni a nadrágra vagy a lábji valamelyik gombjára, és be lehetett csúsztatni a zsebbe. A fiúknál a bicsok birtoklása egyfajta önbizalmat is adott, olyan eszköz volt, amely a leánykákkal szemben az erőt, a bátorságot is jelképezte, és ehhez minden gyermek ragaszkodott.

A szülői intés, hogy „elvágod az ujjad” nem igazából volt hatásos, hisz olyan műveleteket is végeztek mint a felnőttek. A bicsokkal tavasszal tilinkát lehetett készíteni, botokat faragni. A hat-hét éves fiúk már büszkék voltak, hogy testvéreiknek ők készítenek tilinkát.

A tilinka olyan tárgy volt, amelynek elkészítése elemi fokon szakértelmet és gyakorlatot igényelt. A botok készítése is fejlesztette a kez ügyességét. A héját könnyen adó mogyorófa pálca volt erre a legalkalmasabb. A bicska ügyességi játékszerként is szolgált, ezzel végezték a „bicsokdobást”. Néhány lépés távolságról az élet a nyélre derékszögben ráhajlított bicskával kellett egy célpontba dobni, hogy megálljon abban az élével, vagy ugyanezt a céldobást egészen nyitott bicsokkal végezték, amely az eldobás után többször megfordulva állt bele a céltáblába. Rendszerint fenyődeszkából készült kapuba vagy korlátba dobálták, de azt csak olyankor, amikor a szülők nem látták, mert a deszkát nem volt szabad rongálni. A már írni tudó gyermekek a bicsokkal a nevek kezdőbetűjét is bevéshtették egy-egy fába. Ezt csakis az erdőn csinálhatták madarászás vagy gombászás közben. A bicsok kimondottan eszköz volt, és sohasem fegyver. Az nem fordult elő, hogy valamelyik gyermek bicskát fogjon a másikra.

A játék közben olyan ellesett tevékenységeket gyakoroltak, amelyek később tudásként épültek be a személyiségükbe. A gazdajátékokhoz tartozott a lovazás is. Körmönfont kötő volt a gyepelő, amelyet kenderből készítettek. A játék elmaradhatatlan kelléke volt a szintén kenderkócból készített ostor is. A lovazáshoz két-három gyerek kellett, de egyedül is „lovazhatott”. Ha egyes ló volt, akkor a két végén összegezott kötőt rátették a lóra, felhámoz-

ták, mégpedig hátul a nyakra, aztán elővéve a két hónalj alatt hátra, és így fogva a gyeplőt futtatta a gazda a lovat. Ha két ló volt, akkor egy másfél méteres pálca egyik végén megfogta jobbról az egyik, balról a másik ló, hátul volt a gazda, aki irányította hol „csára”, hol „hojszra” a lovakat, miközben a felnőttektől hallott szavakkal biztatta őket. Meg is veregette időnként, miként a felnőtt mutatta ki megelégedését az állat iránt, ha jól húztak, ha nem kutyáskodtak. A lovak nevet választottak maguknak, és a gazda ezeken a neveken szólította őket. Az meg különösen értékes ló volt, amelynek csengő is volt a nyakában. A lovak gangoskodtak, trappoltak, nyerítettek, a lovas meg hol biztatta, hol csitította őket sokszor a felnőttektől hallott trágárabb kifejezésekkel is. Még meg is patkolták őket. A gazda kérte a lábát, a ló szépen fölemelte, egy kődarabbal ütögette a sarkát, s ha a ló nem akart állni, akkor biztatgatta, hógatta.

Amikor két lovas összehatalkozott, létrejöhetett a vásár vagy a csere. Ilyenkor dicsérték a lovakat és egymás tenyerébe csapkodva kötötték meg a vásárt, vagy csak cseréltek egy rövid ideig, hogy kipróbálják őket. Az is előfordult, hogy a ló kutyálkodni kezdett, a másik meg rugós volt, ha a közelébe akartak menni. Ha egyedül lovazott, akkor a jobb kezében ott volt a kicsi ostor, amellyel csatintott egyet-egyét maga mellett és nyerítve szaladt. Összel a megérett és levágott napraforgóval is lehetett lovazni, illetve szekerezni, melynek az egyenes végét fogta a lovas, és a másik görbült részét maga előtt taszította.

Erre még valamilyen színes papírszalagot is lehetett kötni, tehát feldíszítették a lovat. Réten meg füves udvarokon négykézláb állásban is lehetett lovasdit játszani. Ilyenkor a nagyobb gyerekek voltak a lovak, a hátukon ott ültek a kicsik, akiket bizony sokszor le is vetettek a rakoncátlan lovak. Ebből a helyzetből könnyen át lehetett váltani kutyajátékra, és mindegyik ugatott, sőt be is jelentették, hogy marósak, azaz harapósak, s a feljüket tartó felnőttet is körbe fogva erősen megugatták, aki persze csillapította őket.

Ősz felé a kukoricásokból hazahordott disznótökökkel szintén elfoglalta magát a gyermek. Ezek a nagy tökök voltak a disznók, vagyis a miskák. Ezek között voltak a nagy meghízottak meg a soványabbak, azaz rüdegek, a kisebbek voltak a süldők. Ezeket lehe-

tett görgetni, és a felnőttek használta hívó-terelő kifejezésekkel ismételték: „csika-csika – csika, húj ne, hecc el, ne”.

A disznótökök nemcsak disznók lehettek, hanem más nagyobb állatok is. A nagyok voltak a bikák, a kisebbek a tehenek, még fűvet is kaptak, vagy éppen legeltek. A bikákkal még meg is szökettek a teheneket, azaz fedeztették, ahogy a valóságban is látták.

Vásárt is tartottak és dicsérték az állatot, hogy milyen jó fejős, mennyi tejet ad, megvizsgálták a tőgyit, mert éppen bornyúzó volt, azaz vemhes. A hosszúkás nagy tökök lovak is lehettek – ezekre kényelmesen rá lehetett ülni és lovagolni, persze helyben történt a lovaglás, de azért a lovak vágtaztak és nyerítettek is.

A formás éretlen tökből töklámpát, ördögöt készítettek, amelynek elkészítése kézügyességet igényelt, és a bicsok ügyes használatát. A tök tetejét vagy a száras részét levágták, a belit kiszedték egy rossz evőkanállal, jól kivakarták és a bicsokkal szemet, recés, azaz fogas száját meg orrot vágta. Este meg meggyújtott gyertyacsonkot helyeztek a tökbe, a lemetszett részt kalapként visszatették, és sötétben ezzel ijesztgették egymást és a felnőtteket is, akik persze mindig megijedtek, hogy örömet szerezzenek a gyerekeknek. A felnőtt passzív résztvevője lehetett a játéknak. Alkalmassint ritkák az esti játékok, ezért megemlíteném itt a tűzkigyózást is. A kenderes szélén levő kendersizalak jó vastagok voltak, és miután kiáztatták ezeket, nem tördelték össze pozdorjává, hanem a rostot lehúzták róla, és így maradt egy szép fehér színű lyukas fás rész, a világló. Ezeket a mestergerendára téve tartották, és ezzel gyújtottak lámpát. A gyufa csak tűzgyújtásra szolgált, így a világlót a kályha tűzénél meggyújtották, és ezzel gyújtották meg a lámpát, aztán elfűjták a lángot és félretették. A gyerekek egy-egy hosszabb példányt vettek a kezükbe, este meggyújtották, majd elfűjták a lángot, és gyors köröket írva le a levegőben, a parázsló vége kigyózó látványt nyújtott a sötétben. Ez a játék nem volt általános, mert a felnőttek tiltották: „nehogy valamit meggyújtson a gyermek”.

A fiúgyermek játékvilágában nagy szerepet kapott az építkezés. Cserépdarabokat gyűjtöttek, kulimázt, azaz maltert kavartak, és kis házat építettek, rakták a falakat, ajtó és ablak helyet is hagyva. Az oldalát, ha elkészült, be is tapasztották, s ha megszáradt,

még be is meszelték. A befedés már nem volt ilyen szakszerű, többnyire már nem használható cseréppel fedték be úgy, hogy kettőt szembe összehorítottak.

Gyakori volt az agyaggal való játék, amely lehetett szórakozás és építő jellegű. A gyermekcsapat tagjai elmentek „sárér” a temető útra, ahol kitűnő agyagot lehetett találni, a felnőttek itt téglát is vettek.

Hoztak egy-egy nagy tömb sárt, azaz agyagot, ezt jól összedolgozták még vízzel, hogy könnyen formálható pépszerű massa legyen belőle. Mikor elkészült, mindegyik választott magának az udvaron egy-egy járdalapként használt sima felületű lapos követ, ha meg nagy volt a kő, akkor többen telepedtek melléje. Elkezdődhetett a puskázás. Az ötlet, mint minden játéknál, alkalmoszerű volt, valamelyik bejelentette: „gyerekek, puskázzunk”. Az összedolgozott sárból egy öklömnyit leválasztottak, a kövön hengeresre sűrítették, majd kocka formára ütögették, annak a közepére egy lyukat nyomtak a hüvelykujjal, és onnan kezdve balról jobbra haladva a széle felé nyomogatták, mélyítették a fazekasok technikájával, belül mindig a két hüvelykujj, kívül a másik ujjak, így körbe forgatták, közben egyet-egyet köptek bele, hogy simuljon, és ezzel a módszerrel készült el a puskának nevezett edény. Az oldala elég vastag volt, de a fenéke vékony kellett hogy legyen, a teteje pedig egyenes, hogy majd az ellövéskor feküdjön a kő felületét. A lényeg a lövés volt, ezért igyekeztek gyorsan elkészíteni a puskát, még versenyeztek is, hogy kinek lesz meg hamarább. Volt amikor egyszerre, máskor szerre lőtték el a puskát. Az ellövés úgy történt, hogy fölverték a sárpuskát a tenyerükbe, felálltak, beleköptek a puskába, miközben azt mondták: „pű, pű – nagyot szólj”, aztán a tetejével lefelé fordítva a tenyérral gyorsan egy körszerű mozdulatot írva le jó erővel odavágták a kőhöz. A beszorult levegő kipukasztotta a puska alját, és nagyot szólott. Ezután újra gyúrták a puskát, amellyel órákig el tudtak játszani. A kipattant sárrész sokszor az arcra vagy a fejre esett, odatapadt, de az nem zavarta a kis lövészeket. Ha nem vágta úgyesen oda, azaz fél oldalra esett a puska, akkor nem szólott, ezért nemcsak az elkészített puska minősége, hanem az elsütése is kézügyességet igényelt. Ha téglá-

test alakúra formálták, akkor két rekeszre osztották, és nagy volt az elégtétel, ha mind a kettő elsült.

Ugyanezzel a módszerrel kotló libát is készítettek, szintén téglatest alakúra, amelyen több fészket formáltak ki, többnyire négyet vagy hatot, és mindegyikbe egy kis sárgolyócskát, azaz tojást tettek, ezt nagyon vékony sárlemezzel lefedték és így vágták a kőhöz. Ahány fészek kilyukadt, és kiugrott a golyó, annyi pipét költött a lúd. Ha megunták a puskázást, akkor állatokat meg edényeket formáltak az agyagból.

Általában csak lovat formáltak, aztán készítettek lábost, fazakat, csuprot. Ha megszáradtak, nem volt igazán értékük, mert elhasadoztak, de nem is az volt a lényeg, hanem a megformálás élménye.

A sárból még két ujjnyi kis téglákat is lehetett készíteni, amelyek megszáradva alkalmasak voltak az építkezésre. A gyermekek számára megvolt a felnőtt modell, ugyanis az építkezéshez házilig készítették a téglát, és a gyermekek az ő munkájukat látva, kis téglácskákat szakszerűen „pánkétba” rakták és be is fedték, hogy kiszáradhassanak. A gyerekek a felnőttek munkáját, szaktudását ellesve beépítették a játék struktúrájába, és mindez megkönnyítette a későbbi hasznos munkára való átváltás folyamatát.

A gyerekek mindig igényelték a munkában való részvételt, és ehhez a kicsi szerszámokat, így akarván bizonyítani hasznosságukat. A teljesítményt dicséret követte, tehát sikerélményük volt. A szülő elégtétellel nyugtázta: „már hasznát vehetem”. Így a legtöbb fiúcskának volt kicsi villája, amelyet fából készítettek, és ezzel ő is forgathatta meg rakhatta a szénát. Ez ugyanis nem volt veszélyes, mint a vasvilla, nem történhetett baleset. A gyerek mindent akart végezni, amit a felnőtt, de ezt játékból csinálta, és a szülők nem is erőltették, hogy huzamosabb ideig végezze, belátták, hogy „megunta a gyermek”, amely természetes jelenség volt. Búzaaratáskor persze, hogy ők is akartak aratni, de sarlót nem lehetett a kezükbe adni, mert még a felnőtteknél is előfordulhatott, hogy elvágták a kezüket, ezért a gyermeknek odaadták a kacrot, fanyelű görbe alakú kést, és ezzel próbálgatták az aratást. A kicsi szerszámok közé tartozott a két ujjnyi nagyságú „kicsifésze”, amellyel vékony, kis ágakat föl lehetett darabolni, aztán a kicsi hagymakapával ők is ka-

pálhattak. Ezek a szerszámok félig játékok, félig munkaeszközök voltak, amelyeket a szülők is számon tartottak, értéket jelentettek, s a gyerekek csak a szülők mellett használhatták.

A fiúk különösen szerettek igazi szerszámokkal foglalatoskodni: kalapáccsal szeget elverni, kézi fúróval a deszkába lyukat fúrni, fűrészelni, szeget egyenesíteni vagy harapófogóval kihúzni az éppen elgörbült szeget.

Ezeket többnyire akkor végezték, amikor a szülő nem volt otthon, különben nem mindenki engedte meg ezt a foglalatosságot azzal a kifogással, hogy „az nem játék”, hogy „nem teszi a vissza a helyére”, azaz elhordozza, kicsorbítja a fúrót, megüti az ujját, de ezek a tilalmak nem hatottak olyan fenyegetően, hogy ne lehetett volna megszegni.

A fára mászás is játék volt, ezt is meg kellett tanulni, ha gyümölcshez akart jutni a gyermek, de a kisebbek esetében itt is elhangzott mindig a szülői tiltás: „ne mássz, me leesel s kitörik a nyakad, eltörik a karod, kiszakad a nadrágod, letépeted a gúnyád”. A fára mászás nem volt könnyű, meg kellett tanulni, hogy miként öleli át a fa törzsét karral és lábbal, és miként kúszik feljebb a törzsön.

Szívesen játsztak a szénában is. Nagyon mulatságos volt a pajta híjáról a csűr földjére rakott szénába leugrani. Ez sok gyermeknek alkalmas terápia is volt a mélységiszony legyőzésére.

Versenyszerű, de pontos bemérést igénylő játék volt a sekély vizű patak tetején a „szövés”, amelyet tenyérszerű lapos cserépdarabokkal végeztek. Olyan szögben kellett jó erővel a vízfolyás irányában a víz felületére dobni a cserépdarabot, hogy az súrolva érintse a víz felszínét, és többszörösen tovább szökkenhessen. Minden szökkenés egy szövést jelentett. Az ügyesebb kezű gyerek négyet-ötöt is szótt, egy cseréppel.

A tél beálltával, amikor benti munkára került sor, a gyerek akkor is megtalálta a szórakozást, a játékot. Töröbúza-fejtéskor a csuszából pajtát épített, amely szintén ügyességet igényelt, hiszen váltakozva kellett rakni a vékonyabb és vastagabb részeket. Az elkészült pajtába juhokként bekerültek a házba behozott gesztenyék, de ezt nem minden szülő engedte meg, legtöbbször kukoricaszemeket rekesztettek be malacokként az ólba. Télen bent a házban

könnyen munkálható fenyő lécecskékből faragtak is a fiúk kicsi favágókecskét, kicsi szánkót, kicsi szekeret. Ez utóbbihoz a szülők fűrészeléskor gömbölyű fából kerekeket vágtak. Az asztalosoktól szerzett fenyődeszka-hulladékok kitűnő játékok voltak, amelyekből házat, pajtát, szekeret, tehát mindent lehetett „játékból” építeni. Szintén télen, mikor a férfiak bent kosarat fontak, úgynevezett törőbúzaszedő kosarat „venikéből”, azaz iszalagból, akkor a gyermek is mindenáron kis kosarat akart magának. Az apa összeállította a mogyorófából készült kis vázat, amelyet a gyerek befont, neki is sikerült lábosnyi kosarat készíteni, amely óriási élményt jelentett, hiszen hasznos tárgyat, értéket hozott létre. Ezek alapján levonható a következtetés, hogy a gyermeki alkotások két-félék: a felnőttekéhez hasonló valós, de miniatűr tárgyak, eszközök, melyek konkrét modell alapján készültek el. A többieknél a fantáziának, míg az utóbbinál megfigyelésnek volt nagy szerepe.

A leánykák játékaik az asszonyi munka világából inspirálódnak. A házazás a leggyakoribb játék volt, amely még a 70-es években is kedvenc szórakozást jelentett a leánykáknak. Régebbi rendszerint a hátulsó tornác vagy a gabonás padlása, a színnek valamely szabadabb sarka szolgált a játék színteréül. Bababútor nem volt, de a gyermeki fantázia mindent elővarázsolt. A széttört virágmintás porcelántányér- meg csupordarabkák, a színes üvegdarabok értékes szerepet kaptak a házban, ezek voltak a díszítő edények. A berendezés változatos volt: két tégladarabra rátett deszkavég volt a tál, amelyre rá lehetett tenni az edényeket. Egy féltégla lehetett a „fűtő”, egy másikon elhelyezett deszkadarab az asztal, míg egy sarokban szintén deszkavéggel elkerítve az ágy. A használható edények, üres bokszos skatulyák, orvosságos üvegecskék, kenőcsös tégelyek, lyukas, eldobott plécsuprocák voltak, míg a fűszertartók az üres gyufásdobozok. Evőeszközöknek fapálcikákat neveztek ki, ezzel kavargattak, és a felnőtteket utánozva sürgölődtek, főztek, amelyet „házazásnak” hívtak. A játék közben zajló kommunikációban egymást „komámasszonynak”, „kománénak” szólították. A főzéshez vizet, homokot használtak, különböző kéznél levő gyomnövényeket, amelyek közül zeller, petrezselyem, kapor, csombor, saláta, egyszóval minden kikerült.

A szétporladt salétromos téglapora kiváló paprika volt, a száraz homok volt a liszt is meg a só is, csupán a tartó különbözött. Leveseket, kását, puliszkát főztek, de kenyeret és süteményt is készítettek. Az agyagból, amit a fiúk sárpuskázásra használtak, cipócskákat készítettek, amely alá még káposztaleveleket is tettek, és a napon sütötték meg. Tenyérrel jól ellapítva egyenlő darabokat szeleteltek belőle, azaz tésztalapokat, szintén a napon sütötték, mikor megszáradt, mésszel bekenték – ez volt a krém.

Máskor a tetejére vékonyra sirített rácsokat tettek, ez volt a rácsos tészta. De ugyanígy készült a sajt, a túró vagy a gombóc. Főzéskor imitálták a kóstolgatást, és szakértelemmel állapították meg, hogy hiányzik még egy kis só, paprika vagy éppen ecet. Az ételt egymással is megkóstoltatták, hogy biztosak legyenek a fűszerezést illetően. Játék után az edényeket kiüresítették és elmosogattak. Sokszor vittek egymásnak „pocitát”, mert a komám-asszonynak éppen kisbabája volt, persze mindez egymástól pár méterre zajlott.

A babázás szintén a fő játékokhoz tartozott, amelyet egyesben is lehetett játszani, de leginkább társasjáték, ha legalább ketten voltak, akkor beindulhatott a kommunikáció. A rongybabát az édesanya, nagymama vagy nagyobb leánytestvér készítette, aztán a kislányok is megtanulták a babakészítés technikáját. A babának haját is varrtak kenderből, amelybe szalagot is fontak, de gyapjúból is lehetett haját tenni. A kenderhaj miatt nevezték a babákat kócbubának is. A babarongyot a varrónőktől szerezték be, azok félre tették a nem használható hulladékot a rokon kislányok számára. Ebből varrtak mindenféle ruhát a babának.

Ehhez szabad volt használni a tüt, a cernát és az ollót is. Így a kislányok az első öltéseket négy-öt éves korukban kezdték, megismerkedtek a varrószerszámok használatával. Nemcsak ruhákat varrtak, hanem takarót, paplant, párnát is. A pici babát „bepókálták”, tisztába tették, etették – mindenben eljátszták az anya szerepét. A korondi fazekasoktól vásárolt cserépbabákat még fűrosztani is lehetett. Babát készítettek még csuszából, amelyen maradt még hántalék, amelyet felhasogatva még be is fontak, így tanulták meg a hajfonást. Üzletből vásárolt baba még az ötvenes években sem volt egy kislánynak sem. Az egyik háznál nyaraló vá-

rosi kislánynak több babája is volt, fiúbabák is meg babakocsi, és az utca leánykái mind odajártak, megcsodálták, és babázhattak ezekkel a szép babákkal ők is.

Mind a babázás, mind a főzicskélés, illetve házazás közben a felnőttek valós életjeleneteit játszták meg, a párbeszéd, az egész kommunikáció ebből inspirálódott. Ilyenszerű szöveg folyt a játszótársak között: „Az uram odavan kaszálni, kell vigyek neki túrós puzskát; az enyém megrészegeted, s nem kap vacsorát; meg kell etessem a kicsit, me’ sír.” A gyermek ezekben a játékokban a család életét élte meg a játék síkjában, amelyben a tárgyak átértékelődtek ugyan, de a kommunikáció hiteles volt, amelyet nagyon komolyan vettek, és annyira élethűen csináltak, hogy maga a gyermek nem is érezte a cselekvés játék voltát. A valós cselekvésszférából minden átmenet nélkül át tud lépni a játék dimenziójába, nem is lehet határt vonni köztük. A csirkéket megetető kislány, a disznóknak burját vagy tököt adó fiúcska ott folytatja a játékot, ahol abba hagyta. A játékban teljesen feloldódik a gyerek, nem görcsöl be, mert valós tiltások, valós felelősség nincs. Megjátssza, hogy felfőzi a tejnek nevezett meszes vizet, és vigyázni kell, nehogy kifusson, de valójában tudja, hogy ez nem következhet be, ellenben a kályhára tett tejet állandóan szemmel kellett tartani, valós odafigyelésre volt szükség.

A nyolc-tíz éves gyerekek szervezésében került sor a lakodalmas játéokra, mely szintén a felnőttek életének egy eseményéhez kötődött. Erre vasárnap a vecsernye utáni időszakban került sor valamelyik ház udvarán, ahol tágasabb tér volt. A lakodalmasoknak egy darab kenyeret és egy evőkanálnyi cukrot kellett vinniük. A szakácsok a kenyeret apró darabkákra vágták, ez volt a sütemény, és cukros vizet készítettek, amely a bor szerepét töltötte be. Rendszerint a szín alatt történt a főzés, amelyet előzőleg kisépertek, az ott levő tárgyról letörölték a port, meglocsolták a földet, tehát ünnepi előkészület előzte meg, amely valójában a játék része volt. Kiválasztották a vőfélyeket, a koszorúslányokat, a násznyagot, a házigazdát, a menyasszonyt és a vőlegényt. A menyasszonynak csipkefüggönyből volt a fátyla, csokrot is adtak a kezébe, aztán elindult a menet az udvaron, ekkor kínálgatták el a süteményt és pálinkás pohárból a cukros vizet. A lakodalmas sereg

közben az ekkor szokásos népdalokat énekelte. Elöl mentek a zenészek kórémuzsikával, de előfordult a fésűből készített szájharmonika is. A zenész fiú egy vékony papírt helyezett a fésűre, azt fújta, amely zenei hangokat hallatott. Az esketés után kezdődött ott helyben a tánc, amely egész estig tartott, amikor lámpagyújtásra haza kellett menni.

A kislányok háztartásbeli segítkezése szintén játék indíttatású. A gyúródeszán tésztát gyúró felnőtt a kislányának is kell hogy adjon egy darabkát, hogy ő is gyúrjon a deszka sarkán vagy a székre tett lapítón. A felnőtt enged a gyerek kérésének, mert huzamosabb ideig elfoglalja magát, nincs baj vele, de ez egyben a munkára való nevelést is szolgálja. A játékhelyzetet bármilyen ötlet vagy egy meglátott tárgy is kialakíthatja, az átváltás semmilyen nehézséget nem okoz, és pillanatok alatt megtörténik. Így fordul elő, hogy a tésztát gyúró kislány nem gombócot formál, hanem éppen egy kalapot az akkor megpillantott cicának.

A felnőttek utánczása észlelhető az orvosi játékban is. A beteg lehetett baba, de kisebb pajtás is, aki készséggel vállalta a beteg szerepét.

Az anya elviszi a doktor nénihez, aki kérdez, megtapogatja és gyógyszert is ad. A gyógytabletta papsajt szokott lenni, amelyet be is lehetett venni. A bolondító beléndek magjával még oltani is lehetett, a karra odanyomva rövid ideig meglátszott a helye, mintha tűszúrást kapott volna. Így kerültek be a növények a játéktárgyak közé. A pipevirág szárából készült a gyermeklánc, amely nyakba akasztva ékszer volt, a háromszögben összefogott fűszál a szájbán áthúzva a kifeszült nyál révén tükör lett, a tátókát etetni lehetett, a pukkantyú (hóbogyó) nyomásra szétpukkant, a bürök szára feldarabolva és a két végén felhasogatva vízbe dobva felkunkorodott, a makkból gyöngyöt lehetett fűzni, az útilapít elszakítva a kiálló levélerek azt mutatták meg, hogy hány óra van, de a bojtortján bogyója kellemetlenkedni volt jó, mert ezt a fiúk dobálták a kislányok hajába, a csihánnal meg ijesztgetni lehetett őket, nagyon mulatságos volt, ahogy szaladva visibáltak.

A gyermek munkaszerű foglalatossága valóban játék jellegű volt. A szülő elfogadta a segítséget, de azt is tudta, hogy hamar megunja, más játék után néz, és ezt meg is engedte. A segítség

nagy lelkesedéssel indult, például gyümölcszedéskor, de rendszerint csak addig tartott, amíg a gyümölcsöt kívánta. A gyermek elég korán meg tudta különböztetni a munkát a játéktól. A szülő a gyermek munkabírását figyelembe véve korán feladat elé állította, s annak elvégzését következetesen megkövetelte tőle. Nyáron a kiscsirkék etetése előbb szórakozás, játék, akkor történik, amikor a felnőttek végzik. Aztán megbízzák, hogy távollétükben ezt a munkát ők végezzék el, hasonlóképpen burját adjanak a pípéknek, a disznóknak. Most már játék közben erre is kell gondolni, amely bizony teher, hiszen ha más pajtásnál volt, akkor félbe kellett hagyni a játékot, haza kellett menni, hogy elvégezhesse a feladatot.

Fokozatosan alakul ki a játékvilágból a komoly odafigyelést igénylő cselekvéssor. A kettős tudatállapotban a fikció, a játékszféra lassan leszűkül, és a munkavégzés kerül előtérbe.

A játékban a gyermek másképp éli meg a tér- és idődimenziót is. Mindig az itt és most viszonylatában élnek, azon nyomban az ötlet szülte helyen teremnek. Az átlépést a játékszituációba csupán egyetlen szó jelezheti „a játékból”, s már ott is vannak a vásárban, a doktornál, a mezőn, az erdőben vagy átváltoznak állattá, felnőtté. A gyermek a játékban időutas, aki mindig a jelenben utazik.

Zsigmond Győző

Bükkfataplóból készült játékszerek

1994-ben jelent meg István Lajos érdekes kis könyve, a *Korondi gyermekhangszerek*. Ez az adatgazdag kiadvány különféle anyagokból készült hangszereket mutat be, kiemelten tárgyalva a cseréphangszereket, lévén hogy Korond mindenekelőtt a híres fazekasok faluja.¹

Sóvidéknek ebben a helységében honos egy másik – világviszonylatban egyedülálló – népi mesterség is, a *toplászás*.² A taplógomba-feldolgozás mesterei játékszert ugyancsak készítenek a maguk sajátos nyersanyagából. Egér (*féreg*) és labda is készül *Fomes fomentarius*ból, azaz bükkfataplóból (*toplóból*).

Nagyobb gyermekek, a nagyleányok és nagyleányok játéka-
nak kelléke az egér. Régen főként a mára divatjamúlt fonóban
használták elég gyakran. Jelenleg bálban, táncos multságokon ve-
szik igénybe olykor a legények. Ijesztgetik vele a lányokat. Meg-
próbálják az egeret a lány kebelébe ejteni, dobni. A játékos ijeszt-
getések e válfaja mást is céloz. Segíthet közelebb férközni a kiszem-
elt leányhoz. Ugyanis a tüvel ellátott egeret a legény igyekszik

Egérnyomtató forma. Korond.
Fotó: Németh Csaba

Taplóegér és -labda. Korond.
Fotó: Kakas Zoltán

¹ István 1994.

² Lásd pl. Ferenczi 1961., Gáspár 1944., István 1991., Moinet 1997., Radványi 1912., Szőcs 1997., Zsigmond 1999.

kiemelni, kisegíteni onnan, ahova juttatta, a kebel, a szív közeléből. Lassan, tapintatosan, hogy meg ne sértse a lányt, de azért foglalkozhasson vele minél tovább. Ha a leány az egeret a színlelt vagy valódi ijedtséget meg a derülést követően mellére tűzi, az már egyféle sikernek számít, jele annak, hogy nem zárkózik el a játékból ijesztgető legény közeledésétől, folytatódhat az ismerkedés.

Nem csupán háziipari eszközös ügyességi játék, kézműves játék a *toplóegerrel való ördögölés* – ahogy Korondon mondják, így hallottam például a jelenleg 90 éves Máthé Vince toplázmestertől –, hanem egyféle párválasztó társasjáték, tréfás játszadozás is egyben.³ Érdekes lenne megtudni, hogy a szolnoki múzeumba került tobozegeret használták-e a toplóeger-készítéshez hasonlóan.⁴

Az egérkészítés a toplász számára többnyire játszi munkát jelent. Áruként nem sokat adnak érte, de azért elég sok egeret szoktak készíteni. Lehetőség nyílik így a toplóhulladék hasznos felhasználására, érvényesülhet a törekvés, hogy semmi ne menjen kárba.

Máthé Vince (Korond rangidős toplásza) és leánya, Julianna magyarázták el az egérkészítés főbb csínját-bínját. Az egér testének külső fele maradék kidolgozott toplóból készül, a belső fele pedig a patakmederből hozott agyagból, *palából*. Ez ki van égetve. Van forma, kinyomják az egeret palából, s *toplót* húznak reá. Kecskeszőrből vagy emberi hajból készítik a bajuszt. Ennyvel ragasztják rá. A megszáritott palát a sütőben, *a lerben* égetik ki. Mintegy két-három napig tart a kiégetés. A forma gipszből készül ugyancsak Korondon. Gumiból, autógumiból meg a farkok. Megvasalt sárga rongyot vagy toplót tesznek, ragasztanak az egér alsó részére. Míg nyers a pala, beleszúrják a gombostűt. Mikor készen van teljesen az egér, akkor hajlítják meg a *tőt*. Vékony, hegyezett gyufaszálra kent *dukó* festékekkel pontozzák a szemeket, így történik a *leszemezés*. Az enyvet házilag liszttel, vízzel szaporítják.

Ugyancsak bükkfataplóból fabrikált játékszer a *toplólabda*. Ez az égertől eltérően csak gombából készül, illetve inkább készült. Jó ideje nem készít egyik toplász sem toplólabdát eladásra. Anyagpocékolásnak tartják, nem kifizetendő.

³ Lásd még: Dankó 1990. 51.; Gazda 1980. 465. stb.

⁴ Gulyás 1990. 103.

Egy zágoni asszony beszélt nekem arról 1992-ben, hogy nagyapja egyszer taplólabdát ajándékozott neki. Korondon több toplászt megkérdeztem, készítenek-e, készítettek-e ilyen labdát. A válasz általában nemleges volt. A legöregebb toplász, Máthé Vince bácsi viszont emlékezett még arra, hogy valamikor, még a rongylabda idején, igenis készült Korondon *toplólabda*, de azóta sem. Azaz kivételesen igen, számomra ugyanis „gyártott” néhányat Molnos András mester. Ki is próbáltattam unokáival. Jól el lehet játszani a rokonszenves gombalabdával, ugrik is, fogása pedig kimondottan kellemes. Ideje mégis lejárt, mert abból az anyagból, amelyből labda készülhetne, inkább mást faragnak, a gumilabdák, műanyag- s bőrlabdák kiszorították a jobb híján egykor még használt rongylabdához hasonlóan a taplólabdát is.

Napjainkban érdekes ritkaság, múzeumi tárgy csupán e gombából készült, bársonyos tapintású játékszer.⁵

Irodalom

DANKÓ Imre

1996 Kézműves játékok és modellálás. In: *Vesszőparipáink*. A Magyar Játéktársaság Közleményei 3. Játék + Rend + Szerek. Kecskemét–Budapest, 50–60.

FERENCZI Géza

1961 Taplófeldolgozás Korondon. *Ethnographia* LXXII. évf. 1. sz. 100–111.

GÁSPÁR Gyula

1944 A korondi taplósok. *Búvár* X., 2. sz. 61–65.

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest.

GULYÁS Éva

1996 A folklorizmus és a népi gyermekjátékok. In: *Vesszőparipáink*. A Magyar Játéktársaság Közleményei 3. Játék + Rend + Szerek. Kecskemét–Budapest, 96–111.

ISTVÁN Lajos

1991 A korondi toplászok mestersége. *Honismeret* 1. sz. 75–79.

1994 *Korondi gyermekhangszerek*. Kecskemét.

⁵ Zsigmond 1994. 29.; Zsigmond 2001.

MOINET, Marie-Laure

1997 Les découvertes d'un ethnomycologue. *Science & Vie* nr. 957. Juin, 34.

RADVÁNYI Antal

1912 A székelyföldi taplóipar. A „toplászat” monográfiája. *Erdészeti Lapok* LI. évf. 17. füzet, 700–710.

SZŐCS Lajos

1997 Taplómunkák az árcsói fazekasvásárokon. In: *A korondi fazekasvásárok*. Árcsó, 1978–1997. Korond, 40–52.

TÓFALVI Zoltán

1993 Taplófeldolgozás a Sóvidéken. *Hazanéző* 1. sz. 26–30.

ZSIGMOND Győző

1994 A gomba helye népi kultúránkban. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve*. Kolozsvár, 22–58.

1999 „Csak Korondon csinálják”. A taplógomba-feldolgozás mesterségéről és művészetéről. *Mesterség és Művészet*, VI. évf. 4. sz. 13–15.

2001 Special Transylvanian Toys and Games. In: *Play and Toys Today*. 22nd World Play Conference 06. 06. – 08. 06. 2001. University of Erfurt, Germany, Erfurt (CD).

Adatközlők

Demeter Márta (1917)

István Lajos (1920)

Lőrincz Sándor (1955)

Máthé Árpád (1942)

Máthé Árpádné Veres Magdolna (1946)

Molnos András (1933)

Molnos Juliánna (1945)

Máthé Béla (1952)

Máthé Béláné

Máthé Vince (1910)

Tófalvi Ferenc (1927)

Márton Béla

Sóvidéki hangzó gyermekjátékok

Már 38 éve múlt, hogy Szovátán élek és kezdettől járom a közeli tizenegy települést, gyűjtöm az itteni nyelvjárási, valamint néprajzi anyagot. Rövid időn belül felfigyeltem a játékok sokféleségére, a hangkeltő eszközök, gyermekhangszerek gazdag sorára. Mindig érdekelt ez a témakör, az évek folyamán magam is elkészítettem néhány érdekes játékot. 2001 januárjában határoztam el, hogy gyűjtésem eredményeit, továbbá saját kísérleteim tapasztalatait dolgozatban foglalom össze.

A *Játék és kultúra* konferenciára hónapokon át készültem. Legtöbb időt a hangszerkísérleteimre fordítottam. Már korábban megismertem István Lajos néprajzkutató kollegánk *Korondi gyermekhangszerek* (Kecskemét 1994) c. könyvecskéjét, amelyben a cserépből való gyermekhangszereket részletesen bemutatta. Emiatt én ezeket most nem tárgyalom. Már 30 éve foglalkozom díszítő faragással is. Úgy láttam, hogy ez esetben inkább a fából és szaruból készült játékokat kell vizsgálnom, és ha már csak emléük él, akkor néhányat újra kell teremtenem a hagyományok szerint. Olyan hangszervariánsokat is készítettem, amelyek kissé túllépnek a hagyományos kereten, viszont a gyerekek, iskolások máris megkedvelték, és ezek az új formák elindultak hódító útjukra.

A. Hangforrás: rezgő fa, fém, üveg

Kolomp. Már 1965-ben feltűnt nekem, hogy Sóvidéken *lant*-nak nevezik. A nyelvi tény okai a középkori kétféle használatában rejtőzhetnek. Hangkeltő eszközként napjainkban is jelentős szerepet kap. Szovátán és Szakadáton jelenleg 4 marhacsorda legel. A negyvenes létszámú csordában 7–8 tehénnek „lant” szól a nyakán. Szovátán több cigánykovácsot ismerek, akik jó hangú lantot tudnak készíteni.

1982 márciusában Gábor József Vadász utca 1. sz. alatti bádogos kovácsműhelyében aprólékosan lejegyeztem a lantkészítés mozzanatait. Az erről szóló tanulmányom megjelent a *Hazanézó* 1991/2-es számában, ezért most csak a legfontosabb mozzanatok-

ra utalok. Gábor vallomása szerint kétféle anyagból készítik: 1. hajló bádoglemezből, ill. 2. acéllapból, szerintük „páncéllemezből”. Ez utóbbit ócska körfűrészből vagy harcsafűrészből szabják ki. Utána tűzben felmelegítik, majd „kibombázzák”, azaz kalapáccsal kiöblösítik a lemezt. A két végét összehajlítják, és egymáshoz illesztik a széleit. A füle átnyúlik a vízszintes gerincen, hogy felül szíjat lehessen áthúzni alatta, a kolompon belül pedig hozzá lehessen fogni a nyelvet. A belsejét rezezni szokták, hogy a hangja csengőbb legyen. A nagykolomponak itt „vezérlant” a neve, mert legelés, járás közben ahhoz igazodnak az állatok.

A hang minőségéről 2001 nyarán szakértelemmel beszélt Szikszai Mihály szovátszakadati aktív pásztor. Családjában 1870 tájáról mindig voltak pásztorok, így megfigyeléseik gazdagok és hitelesek.

A kolompok zenei értékéről terjedelmes tanulmányt olvastam dr. Lükő Gábor néprajzkutatótól, amelyből kicseng, hogy a magyar pásztorok sajátos szókapcsolatokkal nevezik meg a kisebb-nagyobb kolompok hangjának a minőségét. Ilyen például: *jeges* hang (a legvastagabb hangú), *buffogó* hang (a nagy gulyaharangé), ennek a kisebb *aláver*, *szép a kolomp muzsikája*, *alsó hang*, *felső hang*, *vékony hang*, *vastag hang*.

Hangzó gyermekjátéknak főleg a pásztorcsaládok gyermekei, földművelő családok gyermekei használják, összekapcsolva a bújócskával. De van példa rá, hogy a csoport tagjainak meg kell fejteni, hogy az udvar hátsó sarkából jövő kolomphang milyen kedélyállapotban levő tehéntől ered: nyugodt-e, zaklatott-e, vagy elkalandozott a csordától.

Szovátán ma is használják a rézzel való forrasztás technikáját, és kérésre sokféle nagyságú és minőségű lantot, csengőt tudnak készíteni. Sztojka Gábor Máté (szül. 1970) bádogos 2001 nyarán kérésemre kellemes hangú kis rézkolompot készített. A borjú vagy berbécs nyakára illő kis kolompot csoportos játékokban a gyermekek is használják egész Sóvidéken. 1982-ben rábukkantam Gábor Péter felsősófalvi bádogos kovácsra, aki 33 éves koráig már háromszáznál több rézcsengőt öntött (l. Hazanézó, 1991/2.). Vallomásából tudom, hogy 2–3 mm-es rézlapocskákat olvaszt meg, majd gipszformába önti. A nyelvébe kemény vasmagot önt. Nem-

csak a közeli vásárokon árúsította őket, hanem Csíkszeredában és Temesváron is. Juhok és lovak nyakára egyaránt alkalmazták őket. Gyermekjátékként fiúk, lányok összehasonlították a különböző nagyságú csengők hangját, és megbeszélték egymással észrevételeiket. Megjegyzem, hogy a sófalvi kovácsok is egyenes, sima, alul szélesedő köpenyű rézcsengőket készítettek.

Keményfa csattogtató. Az általunk látott példány eperfából készült. Olyan felnőtt készítette gyermekének vagy unokájának, aki valahol látta/hallotta a spanyol táncosok ügyes ritmusjátékát a jobb kézben tartott castagnettával. Az ezermester vette az eperfalapot és levékonyította 12 mm-re. A belsejének szánt oldalára vas-karikával rárajzolt mind a két lapra egy-egy 38 mm-es átmérőjű kört. A körön belül kanalas vésővel menedékesen 8 mm-es öblös mélyedést alakított ki. Utána ezt a pár játékszert kívül legömbölyítette bogárhátúra. A csattogtatónak kialakította a 2 cm hosszú nyúlványát. Ennek végétől egy cm-re egy pár 3 mm átmérőjű lyukat fűrt a kettőt összekapcsoló zsinag számára. Mielőtt azt befűzte volna, a nyúlványt bicskával menedékesen leszedte, hogy nyílni, billenni tudjon. A befűzött zsinagot be kell állítani a jobb kéz középső ujjá szerint és csak utána szabad összekötni a két végét. Az ilyen csattogtató jó ritmusképző, fiúk és lányok egyaránt fejleszthetik rajta a kez ügyességüket. Készülhet bükkfából, somfából, vadkörte- és vadalmafából. A szovátai gyerekek már 1960–70 között ilyen castagnetta-félét ismerhettek meg Kusztoz Piroška énekkar-vezetőtől.

Csengettyű (bordás kereplő). A sóvidéki idős földművelők arról tájékoztattak, hogy régen, 1962 előtt a csengettyűt a búzatablák érett magjainak a megvédésére használták. Sóvárádon a hegyoldalon szőlőt is műveltek. Ősszel, érés idején a seregélyeket és rigókat is csengettyűvel riasztották a szőlőtől, máskor a cseresznyéből. Ha a családban növendék fiú volt, akkor rábízták az őrzést, a csengettyű gyakori forgatását. Így a fiúgyermek jól ismerték e riasztó eszköz hangját és szerkezetét. Tetszett nekik a hangkeltés ilyen lehetősége, néha az őszi pásztorkodásban, a határ felszabadulása után egymás kezébe adták, játszadoztak pattogó hangjával. Azt is mondták: „Úgy csinál, mint mikor a horokály kopogtatja a reves fa oldalát.”

A madárijesztő kereplő mérete 40 x 28 cm körül mozgott.

Gyermekhang-keltő eszközként, játékként Szovátafürdő piacán és Korondon napjainkban is árusítják, de kisebb méretben. Tetszetőssége érdekében pirosra vagy más színűre pácolják, festik. Szerkezeti elemei: keményfából esztergályozott bordás tengely, két hosszanti oldalléc csapházzal (keményfa), két rövidebb keresztléc a rugalmas nyelv rögzítésére, a bordás tengelyt érintő rugalmas nyelv bükkfából vagy kőrisfából, faszegek a szerkezet összeerősítéséhez.

A kereplőt a legtöbb gazda el tudta készíteni magának. A 12–17 év közötti fiúgyermekek nagy odaadással figyelték a készítés módját, és nemsokára ők is hasonlót készítettek. Így egészen jogosultnak érezték magukat, hogy játszásra is használják.

Gólyacsőr. 1995-ben indult útjára. Jómagam egy pár hibátlan, szépen faragható jávorfa-lapocskából készítettem az elsőt hosszas, gondos munkával. Emlékemben ott élt a fészkére visszatérő gólya boldogságtól áthatott kelepelő hangja és ugyanakkor az 1993-as nemzetközi százhalombattai táncfesztivál spanyol táncosainak ritmusképzése. E kettő hatására a jávorfából kiszabtam egy pár stilizált gólyacsőrt. A belsejüket ívelő vonal szerint öblösítettem, mélyítettem többféle kanál alakú vésővel. A habfehér, egyenes szálú jávorfa kitűnően viselkedett. Legalább egynapi munkámba került, amíg belül és kívül kialakítottam a szép hajlatait. A gólyacsőr két billenője hasonló a csattogtatóéhoz. Az összekötő zsineg furatai 4 mm átmérőjűek. A befűzött zsinéget felhúztam a jobb kezem középső ujjára. Kissé feszesre állítva, kétszeresen megbogoztam az erős zsinórt. A próba kedvező hangot eredményezett. A 12,4 x 3,4 cm x 15 mm terjedelmű ritmuskeltő játék hangja olyan erős, mint a gólyáé. A nagy kultúrházakat is betölti a hangja. A jávorfa fokozza a zenei hangot, elsőrendű rezonáló fa.

B. Hangforrás: rezgő hártya

Nejlonduda. Hangforrása a rezgő hártya. A birtokomban levő példányt 1995-ben gyűjtöttem be egy 13 éves fiútól Szováta-Szakadátan. Szerkezete és méretei a következők: A két PVC-cső hossza 17,5 cm. A külső cső átmérője 40 mm, a belsőé 31 mm. A

két csövet a gyerek apja egymásba helyezte, majd utána a belső cső jobb oldali végét láng fölött melegítette, hogy hajoljon kifele a szélső csőig. A külső csőre a bal oldali végtől 7 cm-re egy 7 mm-es lyukat fűrt befűvő nyílásnak. Ezután az esetleges kis réseket jó minőségű ragasztóval betömte. Ez a ragasztó a száradás közben egymáshoz erősítette a két cső jobb oldali végét, és a kettő közötti 1,5 + 1,5 mm-es üreget légmentesen lezárta. A nejlontasakból vágott 12 cm átmérőjű lapot kifeszítette a duda bal oldali végére, majd erős zsineggel a játék oldalához háromszori csavarással légmentesen rögzítette. Közepes erejű fűvástól a duda megszólal. Hangja a kos hangjára, a borjúbógésre emlékeztet. Csak néhány egyszerű hangváltozat hozható létre vele. Gyerekeknek egy kis újdonságot jelent, hogy ilyen hangot is létre tudnak hozni. Ha csoportosan játszanak, mindegyik ki akarja próbálni. István Lajos *Korondi gyermekhangszerek* című könyvecskéjéből tudjuk, hogy a nejlonduda új keletű játékként ott is előfordul. A népi hangszerek szakirodalma szerint régen bodzafacsóból, bürökszárbból, hártya-ként pedig ökörhólyagból készítettek ilyen dudát.

C. Hangforrás: rezgő levegő. Ezen belül

1. Szabad aerofon hangszerek

Ostor. Az elmúlt évszázadok folyamán sokféle szerepe volt. Az egyiptomi fáraók kezében a hatalmat jelképezte. A római császárok kelléktárában a büntetés jelképe. Ugyanazon századokban a harci játékokban a harci kocsik, fogatok lovainak riasztója. A magyar puszták gulyásainak, csikósainak a legfontosabb terelőeszköze több száz éven át. Nem csak a csípős, sújtó végétől szaladt a ló, fordult a gulya, de a csattogó-pattogó hangja is terelő hatású volt. Ilyen szerepére utal Petőfi is *Kinn a ménes, kinn a pusztán* c. versében: „Fáradt a nap, már alatt jár,/ Egyre nyargal még a betyár,/ És előtte a paripák,/ Csattog-pattog a karikás.” A sóvidéki tehénpásztorok kezében napjainkban is egyik fontos terelőeszköz. A birtokomban levő, nyolcágú szíjostort Demeter József (1959–1999) szakadáti lovas gazda fonta. A díszes nyelet magam készítettem hozzá.

A pásztorok gyermekei és azok barátai szívesen játszanak vele. Számukra sikerélmény, ha erősen szól az ostor. Ahogy nő a fiúgyermek, úgy sikerül egyre jobban sorozatot csattogtatnia. A siker növeli az önbizalmat, közelebb érzi magát a legénykorhoz.

Anyaga lehet kender, lencsál, rafia vagy nyers szíj. Az itteni ostor ötféle technikával készült. A karikától nyolc ággal indul. Hetven centivel lennebb átvált hat ágra, 28 cm hosszúságban. A szíjgyűrűből négy ággal folytatja 40 cm hosszban. Ebből nyúlik lefele a 12 mm széles, egyetlen erős, de jól hajló nyersszíj. A legalsó kétágú, körmönfont bogban és bojtban végződik. Egyre kevesebb az olyan földművelő, aki 12 vagy 8 ágú ostort tud fonni.

Búgattyú. Kovács András és Fülöp József 13 éves fiúk maguknak készítettek búgattyút. Egyikük a csűrben száradó sárga lécszerúséget talált. Egy kézbe való éles faragófejszéval a kis hasáb félgömbölyű oldalát leszedte. A befejező fázisban munkapadba rögzítve a lapot kézvonó késsel 5 mm-esre vékonyította. Utána az egyik végétől 25 mm-re spirálfúróval 6 mm-es lyukat fúrt a zsineg befűzésére. A száraz lapot 25 cm hosszúra és 45 mm szélesre alakította. Bicskával a két végét kissé lesarkította. Három mm vastagságú, 90 cm hosszú erős zsineret fűzött a lap furatába, majd jól odakötözte. A zsineg másik végére önmagából egy 8 cm-es karikát képezett, ezt a méretet kétszeres bogozással rögzítette. A játékot a jobb karja mellett erőteljesen forgatni kezdte. Ennek hatására a lapocska a saját tengelye körül is pörögni kezdett, és a nagy madarak (holló, gólya) szárnyának suhogásához hasonló surrogó hangot adott.

Zergő. Már az első világháború előtt elterjedt volt egész Sóvidéken a „zergős guzsaly”. 1962-ig, a kollektivizálásig a lányok és asszonyok többsége kézzel fonta a kendert és a gyapjút. A fonás ősztől tavaszig főként este zajlott, éjfélig. A zergőnek kettős szerepe volt: egyrészt díszítette a guzsalyt, másrészt a guzsaly felső negyedében csüngő, fából levő harangocskák hanggal jeleztek, ha az asszony elálmosodott, ugyanis a szundikálás közben a guzsaly ide-oda dőlt. Ezt nem kívánta egy asszony sem, mert miatta élcelődtek vele. Ilyen zergős guzsaly jelenleg is látható a parajdi és a szovátai múzeum gyűjteményében, de fényképeztem ilyent Atyhában, a két Sófalván és Korondon is.

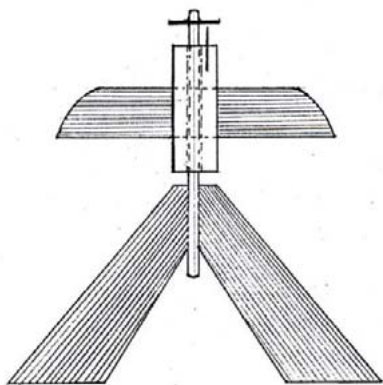
A *zergős súlykoló* néhány példányát Sóváradon láttam Sánta Gedeon és Sánta Sándor faragványai között. Újabban Király Csaba fafaragó is készített hasonlót. Technikai ügyesség kellett hozzá, ugyanis semmi nyoma nem látszik annak, hogy miként kerültek a súlykoló belsejébe a kis kövek. A titkot ma már tudjuk: az elkészített súlykolóba az első, távoli végébe belefűrtak a tengely vonalán egy 15–16 mm-es fúróval. Utána beletettek 6–8 kövecskét, majd jól záró fadugót enyveztek a furat külső végébe.

A *zergő* mai formája és felhasználása a hagyományokból nőtt ki. Ez a gyerekek táncos-zenés műsorának egyik ritmuskeltő hangszere. Bocskay Eszter szovátai tanítónő több ízben alkalmazta színpadi szerepléskor. Elkészítése gondos munkát kíván. Hossza 23,5 cm, vastagsága 42 mm, szélessége 46 mm. Száraz bodzafából készül a törzsrész kettéhasításával, majd teknőszerű kikotrásával. 10–12 golyócska behelyezése után az iparos a két felet hideg enyvvvel összeragasztja. Fiúk és lányok egyaránt kedvelik.

Üvegharangok. Szabad aerofon háztáji hangszerek, melyek csak szélben hallatják hangjukat. A Kopactanyán (Szováta határában) lakó Miklós Gergely háza mellett láttam ilyeneket. A mesterkedő öreg székely levágta a literes üveg fenekét. További kellékek: 45–50 cm hosszú hajlékony drót, 4 cm x 8 mm-es farudacska, 3–4 cm hosszú és 6–7 mm vastag szegdarab.

A vékony drót felső végétől kb. 20 cm-re keresztbe erősítette a farudacsát, hogy a rögtönzött harangnyelv ne tudjon felfele szaladni. Utána felbecsülte, hogy hova kell kerülnie a nyelvnek. Az üvegben lefele húzva a drótot, kint a szabadban a megjelölt ponthoz kötözte a vastag szeget. Az üvegben felfele húzva a helyére került minden. Négy hasonló üvegharangot kötött fel a háza melletti meggyfára. Szellőben és szélben a gyerekek és felnőttek szívesen hallgatták, dicsérték a finom hangjukat.

Repülő csicsergő madár. Fiúk és lányok egyaránt játszottak vele. Az 1960-as és 1970-es években kb. 25 évig Péter György szovátai ember készítette és a nyári fűrdőszezonban árusította. Szerkezete és készítési módja a következő: a madár teste 5–6 cm hosszú, 20 x 26 mm vastag fenyő- vagy bükkfa rudacska. Ezt hosszában kifúrta egy 6 mm-es fúróval. A vízszintes keményfategy fejére 22–26 mm átmérőjű kör alakú vékony, de kemény bá-

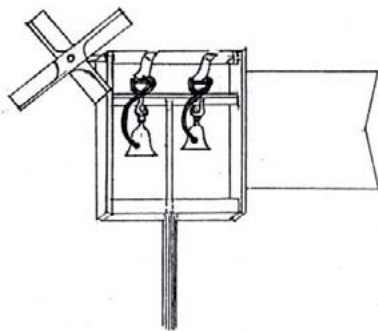
Repülő, csicsergő madárka

egy 40–50 cm-es kemény vesszőhöz erősítette. Ha a madarat vállunk mellett közepes erővel forgatjuk, a légszavár a súrlódástól forogni kezd, a tú karcolja a fémtárcsát és a madár csicsergő hangot ad. A játék vonzza a gyerekeket, mert egyszerre forog-repül és „csicsereg”. Más üdülőhelyen vagy városban nem láttam ilyen játékot.

Kétszengős szélmalom. A vadriasztó szélkereplőt, a halk hangú szélmalmot már a múlt században ismerték a sóvidéki falvakban. A kétszengős szélmalom technikailag figyelemre méltóbb eredmény. Sóváradon bukantam rá először 2001 tavaszán, Tóth Károly udvarán (Főút 164. szám), ma is működik. Második kiszállásom alkalmával (2001. szeptember 15-én) közelebről is megfigyelhettem, részletrajzokat készíthettem róla.

A lécváz 28 x 28 cm kiterjedésű. A 20 x 30 mm-es lécek tölgyfából készültek. A rajzon látható, hogy a felső, vízszintes léc a tetejénél 7 cm-rel lennebb van, és erről csüng le-

doglemezt enyvezett. Száradás után előlről beillesztette a törzsbe. A test első részéből 10–12 mm-re előrenyúlik a hegyes acéltű. A tengely beillesztése után a törzs végétől számított 1 cm-nyire enyvvel a tengelyhez ragasztotta a villás farkot, amely egyben légszavarként is szolgál. Ez készülhet kemény kartonból vagy rugalmas bádogból. A madár hátára enyvvel 25 x 5 x 4 mm-es trapéz alakú lécecskét ragasztott. Száradás után ehhez kötötte a forgató zsinetet. Ezt

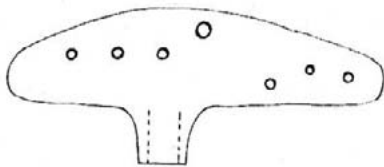
Sóváradai kétszengős szélmalom

fele a két rézcsengő. A keretléc felső lapjához, épp a két csengő fölé van szegezve egy-egy U alakú, tetején erős huzalátlnós vaslemez. Az átlókhöz hozzáerősítettek egy-egy házilag készített ütőkart 3 mm-es rugalmas huzalból. A két ütőkar alja lenyúlik, oda ível a két csengő külső oldalához. Az ütőkar felgömbítésével egy-egy kis csavaranyát szorított a nyelvomb aljához. Az ütőkar az U alakú vastól kb. 4 cm-re nyúlik lefele a tengelybütyök fele, és 13–15 cm-t lefele a csengő külsejéhez. A tengely fából készült, az első vége golyóscsapágyon, a hátsó sima, zsírozott csapágyon forog. A mozgó levegő hatására a két kar megemelkedik, és amikor a tengely tovább fordul, eléri a bütyköt. Ekkor a két nyelvomb ráüt a két csengő külső oldalára. A nagyobbik csengő eredetére a felirata (PARIS) utal. A 7,5 cm magas csengő hangja kellemes, legalább 100 m-re elhallatszik. A fölötte levő bütyök kétvállas, ennek következtében minden tengelyfordulatkor egymás után két hangot ad. A kis csengő különálló karja-gombja révén finom hangot hallat. Együttesen érdekes csengőjátékot eredményez.

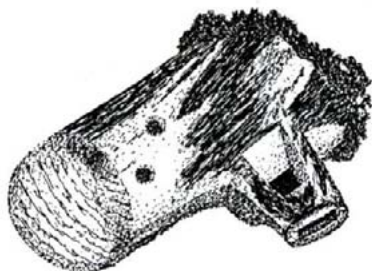
Szélben könnyedén forog a légszavár, a ház előtt elhaladó emberek, gyerekek szívesen megállnak és hallgatják a hangjátékot. Tóth gazdától megtudtam, hogy nem ő készítette a szerkezetet, hanem Mezei Imre, a Vágás utcai ügyes asztalos és ezermester. Két éve elmúlt, hogy föl van szerelve. Összegzésként elmondhatom, hogy ez a legötletesebb szélmalom a Sóvidéken.

2. *Ajaksípok (harántfurulyák, fuvolák, süvítő, hasas furulyák stb.)*

Okarina. E népi hangszerral először 1979-ben találkoztam Sárosi Bálint *Magyar népi hangszerek* c. könyvében. Ott olvastam utalásokat olasz eredetűre vonatkozóan, és láthattam a hangszer rajzát is mellette. Másodszor a Magyar Értelmező Kéziszótárban bukkantam rövid jellemzésére és rajzára. A harmadik forrás az István Lajos munkája volt, ott olvastam arról, hogy Korondon hárman is készítettek palából okarinát. Ezt kö-

Jávorfá okarina. Márton Béla munkája. Méretei 19×8×4 cm

Agancs-okarina. 2+1 hangképző
nyílással (10×8,4×3,8 cm).

Németh Zoltán rajza

amelyből minden eddiginél többet tudhattam meg az okarinafélék koráról, készítőiről, elterjedéséről. A szerző arról is beszámol, hogy a madár alakú sípok ritkán fából is készültek. Csajághy György a magyar olvasók, érdeklődők számára értékes történeti adatokkal szolgál. Tanulmányában az alábbiakat olvashatjuk: „Az ásatásokból előkerült ókori kínai leletek ugyanis felmutatnak egy Shang-dinasztia (Kr. e. 16–17. sz.) korából származó gömbölyded formájú, csontból készült okarinát. Az ősi Kínában előkerült hangszeren egy befúvó nyílást és négy hangnyílást (rést) alakított ki hajdani készítője. Felületén valamely totem-maszk található.” A kutatás másik jelentős eredményére is ráirányítja figyelmünket, amikor ezt írja: „Ugyanakkor tény az is, hogy a cserépsíp-okarinát Közép-Ázsiában is ismerik, pl. Kazahsztánban ma is használt népi hangszere. Ez egy kisebb ökölnyi, körte formájára emlékeztető, tojásdad-ovális cserépsíp...” Csajághy meggyőződéssel vallja, hogy: „A Donati által létrehozott okarina lényegében a kínai és a közép-ázsiai típusoknak egy európai (19. századi) igényeknek megfelelő változata, mely valószínűleg keleti eredetre vezethető vissza.”

Ennek hatására úgy döntöttem, hogy harmincéves díszítő-faragás után én is megpróbálok nemes fából okarinát és más gyermekhangszert készíteni.

Az első példányt 10 cm hosszú agancstörzsből készítettem, mert ennek oldalán egy olyan természetes kinövés volt, amelyből kialakítható a befúvó nyílás és a szélhasító. A vastagabb végét az

vetően István Lajos a lányomnak ajándékozott két működő, saját készítésű, 10 hangnyílású okarinát. Nagy hatással volt rám ez a korondi okarina. Az István Lajos könyvéből megtudtam, hogy e gyermekhangszer megszólaltatása, behangolása nehéz feladat.

Később kezembe került Csajághy György pécsi zenetudós *A „táltossíptól” a „körtemuzsikáig”* c. tanulmánya,

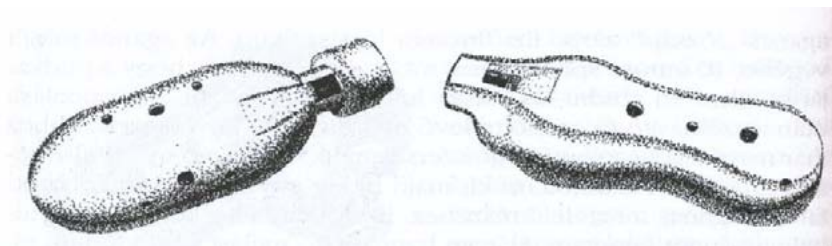
agancs „rózsája” zárja. Ezt finomra lecsiszoltam. Az agancs másik végébe, 10 mm-es spirálfúróval többször befúrtunk, hogy a pudváját ki lehessen szedni, és üreget lehessen létrehozni. A kipucolása után a szélhasító és az előtte levő nyílás vésése következett. Ehhez már megvoltak a csontfaragó szerszámaim. A befúvó nyílás alsó részét juharfából alakítottam ki, majd hideg enyvvvel hozzáragasztottam az agancs megfelelő részéhez. Ezek után a keskeny részére alkalmas dugót faragtam. Három hangképző nyílást (2+1) fúrtam rá. Szólt, de a hangok nem voltak tiszták, teljesekek. A furatokon módosítottam, és a három nyílást megnagyobbítottam 7 mm-esre. A hangok tiszták lettek, lehetővé vált néhány hangjáték megszólaltatása.

A második okarina kis méretű (11 x 6 cm), körtefából készült, két félből. A fa száliránya a befúvó nyílással párhuzamosan halad. A szélhasítóból így is lepattant 1,5 mm, ezt agancslappal helyettesítettem. A hangnyílások beosztását és átmérőjét magyarországi zenész-hangszerkészítő példánya szerint alakítottam. Szól, néhány madárhangot utánozni tudok vele. Más lehetőség kiaknázása zeneszre vár.

A harmadik okarinát teljes mértékben jávorfából készítettem, 7 hangképző nyílással. A legnagyobb hossza 19,2 cm. A befúvó nyílásnál a legnagyobb szélessége 7,8 cm. A fa száliránya a befúvó nyílással párhuzamosan halad. A két fél belsejének a kivésését, a befúvó nyílást és a szélhasítót kivételes gonddal, több napra beosztva végeztem el. A próba jó eredményt mutatott, mindegyik hangnyíláson tiszta zenei hang képezhető.

A kísérletemet sikeresnek érzem. Ez a gyermekhangszer a felnőttek igényeit is kielégíti. A jávorfa a legjobb hangszerfáink élvonalában áll, tiszta és kellemes zenei hangokat hozhatunk létre vele.

Tobozmuzsika. Kitűnő hangszerfából (jávorfá) esztergályozva, majd belül öblösítve készült gyermekhangszer. Mérete 13 x 5 cm. Az esztergályozást Márton Levente végezte, a belső öblösítést jómagam. A belső üreg kialakítását csak kettéhasítás után, faragó módszerrel végezhettem el. Hónapokon át kísérleteztem, alakítottam rajta, amíg jó lett a hangja. A jávorfában a rezgő levegő kellemes, lágy hangon szól. Kuti Áron és Kuti Botond szavátai ifjak trillákat, hangjátékokat produkáltak a hangszerrel. A kakukk és a kakas hangja is utánozható vele.

Tobozmuzsika (13×5 cm)

Pogácsamuzsika (16,6×4,6×3,6 cm).
Németh Zoltán rajzai

Pogácsamuzsika. Rezonáló juharfából, faragó módszerekkel és szerszámokkal készített 4+1 nyílású gyermekhangszer. A nevét onnan kapta, hogy alakja a híres tordai pogácsára emlékeztet, és egy kicsit a hegedűre is. 2001 tavaszán kísérleteztem ki. Mérete 17 cm hosszú, 46 mm széles, 38 mm vastag. Az öblösítést két juharlapon végeztem el, a muzsika fala 5 mm. Nagyon munkaigényes. A belső üreg kialakítása, vésése, a szélhasító kifaragása után a két darabot enyvvel összeragasztottam. Száradás után faragókéssel, ráspolyokkal, csiszolópapírokkal hosszas, gondos munkával kialakítottam a kecses pogácsaformát.

A dugó kialakítása után már az első próbálkozásra kellemes zenei hangot adott. A hangképző nyílások távolságát, átmérőjét népzenei tanulmányok ismeretében határoztam meg. Számos hangjátékot és trillát sikerült rajta lejátszani. Egyszerű gyermekdalok mellett bonyolultabb dallamok is lejátszhatók vele. Kuti Bontond szovátai ifjú eljátszotta rajta a *Dédapám* kezdetű, Kuti Áron pedig az *Elmegyek, elmegyek...*, és a *Dicsőség a mennyben az Istennek* kezdetű dalokat.

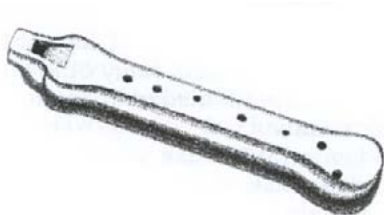
Ez a kísérleti hangszerem szerezte számomra a legtöbb örömet. Eddig VI. és VII. osztályos tanulóknak mutattam be. Nagy érdeklődéssel próbálták ki. Meghívást kaptam négy iskolába, hogy bemutassam a Szovátán készített gyermekhangszereket.

Harántkürtök vagy gyermekfuvolák. Kísérleteim idején azt olvastam Sárosi Bálint *Hangszerek a magyar néphagyományban* c. könyvében, hogy: „Szarukürtfélét Európa-szerte és Európán kívül is a világon szinte mindenhol ismernek. Nemcsak olyant, ami

a végéről szólaltatható meg, hanem harántkürtöket is (afrikai népek az antilop szarvának oldalára vágják a megszólaltató nyílást.”¹

Mivelhogy akkor a birtokban volt 12 tehénszarv, és naponta megnézhettem az ébenfa fuvola szerkezetét, elhatároztam, hogy a legszebb formájából megpróbálok gyermekfuvolát készíteni. A szaru nyílt végét vasvágó fűrészszel egyenesre vágtam, majd hibátlan juharlapból egylépcsős dugót alakítottam rája. Amikor már elég jól zárt, a dugó belső lapjára vékony bőrlapot ragasztottam, mert így rövid űrben is zenei hang képződik. Utána a dugót hideg enyvvel beragasztottam és száradni hagytam. Egy nap múlva a szaru széles végétől 4 cm-re spirálfúróval befúrtam, majd ezt a nyílást jó faragókéssel 16 x 12 mm-re nagyobbítottam. Kellemesen meglepett, hogy könnyedén és jól szólt. Számomra sikerélmény volt. Heteken át szoktattam magam az oldalfúváshoz. Annyira szép volt a szaru formája, valamint fehér-fekete színe, hogy sokáig nem mertem hangképző nyílást vágni rá, nehogy az addigi eredményem kárba vesszen. Ezt elkerülendő, kiválasztottam egy sötét színű, de szép formájú tehénszarvat azzal a szándékkal, hogy majd arra már legalább 3 hangképző nyílást fúrok. Többnap munkát követően így jött létre a *négynyílású gyermekfuvola*. Ennek hossza 24 cm, legnagyobb külső átmérője 46 mm. A dugó belsejéből a befúvó nyílásig csak 20 mm-t hagytam, hogy maradjon hely a hangképző nyílások fúrására. Ezek átmérője 6 mm, a köztük levő távolság egyenként 23 mm. Nem vagyok zenész, így nem törekedtem egyébre, mint ismert madarak sajátos hangjának utánzására. Elég könnyen imitálható a kakukk, a kakas, a bíbic.

Gyermekfuvola bika szarvából. Készítési módja egyezett a fent leírt fuvoláéval. A dugó belsejétől 26 mm-re kezdődik a befúvó

Öblös furulya (32×4,7×3,6 cm.),
a fala 5 mm vastag).
Németh Zoltán rajza

¹ Sárosi 1998. 122.

nyílás (16 x 12 mm). A három hangképző nyílás közötti távolság egyenként 28 mm. Nagy öble miatt sok levegőt kíván. Ha folyamatosan akarunk madárhangokat utánozni vele, gyakran kell lélegzetet venni.

A szarufuvolák vastag falúak, szívósak, tartós használat során is eltartanak legalább 50 évet.

Gyermekfuvola mogyorófaból. Új keletű síp a Sóvidéken, a 10–18 év közötti gyermekek érdeklődnek iránta. A 12 település közül talán azért készült Szovátán, mert a fürdővárosban több faszterga és fémeszterga van, amelyekkel kialakítható a fokozatosan elkeskenyedő (kónuszos) alak.

A fuvola vastagabbik végének furata 20 mm, a vékony végénél pedig 10 mm. A belső csőnyílás egyenletesen keskenyedő és lehetőleg teljesen sima kell legyen. Falának vastagsága 5,5 mm. A fuvola hossza 46 cm. A vastag végébe 4 cm hosszú légmentesen záró mogyorófadugó került. Attól 18 mm-re található a 11 x 12 mm-es enyhén ovális befúvó nyílás. A hangképző nyílások távolságai az alábbiak:

A legtávolabbi a fuvola vékony végétől 77 mm-re van.

Ettől számítva a következőig a távolság 27 mm.

Az utána, fölötte levő 28 mm.

A harmadik és negyedik között 38 mm.

Még fennebb a kettő közötti távolság 31 mm.

Míg az ötödik és hatodik között 29 mm. Mindegyik furat 7 mm átmérőjű.

Ez a gyermekhangszer lassan honosodik meg, mert a megszólaltatása nehezebb a furulyáénál. Valószínű, hogy az esztergályosok gyerekei és azok barátai próbálgatják leggyakrabban.

Bodzafasíp. A tél vége fele a gyerekek mezsgyéken, patakparton bodzafa ágakat vágnak le. Vastagabb acéldróttal még aznap kinyomják belőle a laza pudváját (belét). Egy-két heti száradás után különböző belméretű és hosszúságú tartós sípot készítenek belőle. Elég hozzá egy éles bicska meg egy 6–7 mm széles kis véső. A bemutatásra került a szerint készítettem, amilyent Fülöp József és Kovács András kezében láttam.

A befúvó végen 6 mm-es vésővel és késsel kialakítottam a „szélcsatornát”. A dugó hossza 15 mm. Ennek egyik oldalából le-

szedtem 1 mm-t a szélzsilip kialakítására. Utána a dugó belső végénél beróttam a bodzafacsövet, majd oldalról közeledve kialakítottam a „szélhasítót”. Előtte 6 x 6 mm-es négyszögletű nyílást készítettem. A távoli végébe közelíthető–távolítható záródugót készítettem száraz juharfából. A síp hangja éles, a záródugó bennebb nyomásával a hang még élesebbé válik. Hasonló sípokát bármikor lehet készíteni a filctoll csöves részéből. A hangjuk a cső belmérete szerint élesebb vagy tompább.

Pacsirtasíp kis vizes edénnyel. Maga a síp úgy készül, mint a bodzafából levő. Ha kis teknőbe, edénybe vizet teszünk, és abba belenyújtjuk a síp nyitott végét, akkor a befűjt levegő a víz alatt buborékokat képez. A hólyagok felpattanásakor olyan éles hangsor keletkezik, amely a madarak csicsergésére emlékeztet. Azért, hogy a víz miatt a síp ne repedjen meg, leginkább alumínium- vagy műanyagcsőből készítik. A gyerekek nagyon élvezik, és ha pacsirtahangra emlékeztető hangjátékot sikerül elérniük, akkor különösen boldogok.

Fütyülés 1–10 újjal. A növendék fiúk, pásztorokó gyerekek maguktól rájönnek vagy egymástól látják, hogy az ajkak formálásával a tüdőből kiáramló levegő éles hangot ad. A kiáramló levegő a két ajak között rezeg, és éles hang képződik. Ennek egyik válfaja az ujjakkal való fütyülés. Nagy András (szül. 1975) Kopactanyán lakó tanítványom az ujjakkal történő fütyülésnek tízféle változatát ismerte. Sorra véve ujjait, egy ujjtól indulva bezárólag tíz ujjal is kedve szerinti hangerővel tudott fütyölni. Ez az átlagon felüli teljesítmény megragadta Barabás László néprajzkutató kollegánk figyelmét, és szép tanulmányt írt a 12 éves tanuló fütyös hangjátékáról, amely megjelent az *Előre-naptár* 1989-es kiadásában.

Irodalom

BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly

1937 *A magyarság néprajza*. I. Budapest.

CSAJÁGHY György

1999–2000 A „táltossiptól” a „körtemuzsikáig”. *Turán*, új évf. 6. sz.

ISTVÁN Lajos

1994 *Korondi gyermekhangszerek*. Kecskemét.

KÓS Károly

1968 *Mihez kezdünk a természetben?* Bukarest.

1972 *Népelet és néphagyomány.* Bukarest.

LÜKŐ Gábor

1970 *A zenei szimbólumok akusztikai és pszichikai alapjai.* Kézirat.

Magyar Néprajzi Lexikon. II. és III. kötet, Budapest.

MALONYAI Dezső

1909 *A magyar nép művészete.* III. Budapest.

SÁROSI Bálint

1973 *Magyar népi hangszerek.* Budapest.

1998 *Hangszerek a magyar néphagyományban.* Budapest.

Gálné Kovács Irma

Egy gyermekjáték hatféle változata Gyergyóalfaluban

Harmincöt éves (1953–1988) pedagógusi tevékenységem során volt időm megfigyelni a játszadozó gyermeket. És figyeltem is keményen: az órák adta lehetőségeken, az órák közti szünetekben, szabad időben, csoportos vagy egyéni tevékenységek során, szerepléskor, kirándulásokon. Nemcsak azért, hogy közelebb kerülhessek az „élő anyaghoz”, amelynek formálása volt a hivatásom, hanem azért is, mert a „jövő embere” nyilvánult meg, mutatta milyenségét a játékba feledkező gyermek minden cselekedetében, egymáshoz való viszonyában, csalafintaságában, okoskodásaiban, ügyeskedéseiben, vitatkozásaiban, helytállásában. Ilyenkor olvastam a kipirult arcukból, csillogó szemeikből, akárcsak egy nyitott könyvből. Valósággal élém varázsolták a jövőt irányító, feladatát végző embert, aki ügyességével, felkészültségével, rátermettségével győzi le az élet akadályait. Találékonyságával a dolgok újabb és újabb változatait fedezve fel, az utak, módok tökéletesebb, egyszerűbb, érthetőbb, testhezállóbb formáit teremti meg, hogy az életét úgy rendezze be, ahogy neki a legmegfelelőbb, legkényelmesebb.

A játékban is mindig az ügyesek a példaadók, akárcsak az életben. A játékszabályok kialakítása, megformálása előrevetíti a jövő törvényhozó emberét, aki már gyermekkorban állást foglal a többségnek jó és helyes mellett. A fejlődés szempontjából az általa létrehozott életrend is tökéletesebb kell legyen, mint az elődeié, hisz magasabb rendű kultúra birtokában a technika és a tudomány vívmányait birtokolva teremt, alkot, irányít. A gyermek utánoz, a felnőtt hűséggel ragaszkodik a hagyományokhoz. Így fonódik össze a gyermeki képzelet, felnőtt tudatosság, játékszabály és értékrendi törvényszerűség.

A gyermeknél létszükséglet a játék, amely egyben a nevelés fontos tényezője. A logikus gondolkodásnak, a testi ügyességnek igen fontos formálója a *kockázás*. A szájhagyomány szerint a 19. század fordulójáig tudjuk visszavezetni ezt a játékot, de abból kiindulva, hogy a gyerekek mindig szerették az ugrándozást, hisz ezt

diktálja a testi fejlődésük, illetve tekintettel a játék széles körű elterjedésére, keletkezése régebbre tehető. Feltételezhetően az iskolai matematikai oktatás lehet az ötletadója, annál is inkább, mivel a kijelölt játéktér a négyzet, téglalap, kör a játékba való alkalmazásaként fogható fel. A kutatás azt bizonyítja, hogy a legrégebbi és legelterjedtebb változata, amely több országban fellelhető: a nyolcas. Ezt a változatot játszották dédszüleik, de sok filmfelvétel gyerekjátékai között is előfordul. A keletkezésére vonatkozó állításom azzal igazolom, hogy a négyes, ötös változatot az 1980–1984-ben I–IV. osztályos gyergyóalfalvi kislányok találták ki, pont az az évfolyam tanulói, akik tudatosan és sokat játszottak a síkidomokkal. Játsszói időszakát tekintve a tél kivételével a kislányok az év minden szakában játsszák, de súlypontja főleg tavaszra és őszi tévedik, azaz az iskolába járás időszakára, mivel ez egy csoportos játék. Minden nagyobb előkészület nélkül játsszák, hiszen az öt perc alatt megrajzolt kocka (játéktér) hetek, hónapok órákőzi szüneteinek játszótere lehet. A megrajzolt kockán kívül egy további kellék a „dobókő”, ami kitélik akár egy lapos tégladarabból. A 6–12 éves kislányok kedvenc játéka, de főleg a tízes, kilences változatának logikai lépései a VI–VII. osztályosokat is szórakoztatják. Logikus gondolkodást, testi ügyességet, kitartást, akaraterőt és küzdőképességet fejlesztő hatása az említett korban jótéteményként hat emellett, hogy figyelmet lekötő és szórakoztató. Sokszor voltam szemtanúja annak, hogy a tanítási órák alatt megfáradt kislányok hogyan frissülnek fel pár perc alatt, amint beállva a kockába, ugrádozva teljesítik a játékszabályt, harcolnak a győzelemért.

Általános kockázási játékszabályok, tilalmak

A gyergyóalfalvi gyermekek körében igen közkedvelt játék. Amint tavasszal és ősszel az iskola udvara fölszáradt, megjelennek a földön a kockázáshoz szükséges játszóterek rajzai. Különböző változatok születtek: tízes kocka, kilences kocka, nyolcas kocka, hatos kocka, ötös kocka, négyes kocka (*a.* és *b.* változata).

Tilalmak, szabályok

- Egy kijelölt játéktéren két, három, esetleg négy játékos játszik.
- A sorrendet is maguk között jelölik ki és betartják.
- Nem szabad ugrás közben vonalra lépni vagy elesni.
- Fél lábon ugrálva kell haladni.
- A játékos csak a saját házában állhat meg két lábon.
- A követ dobni, tenni vagy rúgni kell egyik kockából a másikba. Ez a játszótér változatainak megfelelően különbözik.
- A játékos „megbukása” után, amikor újból rá kerül a sor, mindig onnan kezd, ahol megbukott.
- Amikor *humott* (behuny) szemmel halad a játékos, kérdeznie kell: jól haladt-e? A társai válaszolnak neki.
- Házkészítési szabályok:
 - Háromszor lehet dobni, háttal állva a játszóhelynek. Ha első alkalommal sikerül, akkor tovább nem dob, hanem „másodikos” lesz. Jelt tesz a házába. A jelt kockakövel vagy fadarabbal húzzák meg. A jelbe névjegyüket is beleírják. A játékos mindig ugyanazt a jelt használja, s így kialakul a jelek személyre szabott dinamikus sztereotípiája.
 - A ház szerepe az, hogy benne a játékos két lábon pihenjen. Mindenki csak a saját házába léphet, a társáét át kell ugornia és el sem foglalhatja, ha már jel van benne.
 - Ha a kocka minden része házzá válik, a játék befejeződik.
 - Győztes az, akinek a legtöbb háza van.

A kockavariánsok és játszótereik modelljei

1. A tízes kocka. Menete: Meghatározzák a sorrendet, akképpen, hogy ki mondja ki hamarabb az általa választott sorszámot (első, második stb.). Egy játékosnak háromféle ugrási módot kell elvégeznie, amikor sorra kerül: páros lábbal, fél lábbal, keresztbe tett lábbal. Az ugrások iránya a számok sorrendjében történik. Ha a játékos elvégezte a három ugrásformát, úgy, hogy a tiltásnak sem vétett, következik a házkészítés. Ha pedig megbukott, akkor az utolsó vétést megismételve folytatja, amikor újra rá kerül a sor.

2. Kilences kocka. Menete:

a) Ugrás nyitott szemmel. Ugrás behunyt szemmel. Ugrás hátal. Miután a három ugrásmódot teljesítették, készítik a házat a tilások betartásával.

b) Ennél a fenti változatnál alkalmazott három ugrásmódot kiegészítik az összekulesolt lábakkal történő ugrással, de csak az egyenes vonalú soroknál. A nem egyenes vonalnál csak nyitott és behunyt szemmel haladnak.

3. Nyolcas kocka. Menete:

a) A játékos bedobja az első kockába a követ. Fél lábon beugrik az első, második, harmadik kockába. A negyedik, ötödik kockába terpeszugrás következik. A hatodiknál folytatódik a fél lábon való ugrás. A hetedik, nyolcadik kockánál megismétlődik a terpesz, majd teljes fordulat után hasonlóan folytatódik visszafele is az út. Amikor minden kockában végig járt a dobókő a megfelelő ugrások kíséretében, a házkészítésen a sor.

b) Ugrási módokkal bővítik, amelyek pl. megtalálhatók a kilences kockánál.

c) Gyergyóalfalvi változat:

– Feltartott fejjel, *humott* (behunyt) szemmel lépkednek végig az ábrán.

– A kockakövel a térdhajlatba beszorítva szökdelik végig a kockát.

– A kockakövet a homlokra téve lépdelnek, s közben kérdezik, jó-e? A lépéseknek megfelelően kapják a válaszokat.

– Házdobás: háromszor egymás után, mondván: tűz, víz, ház. Ha mind a három talált, a játékos kiválasztja a házhelyet. A kijelölés után megkérdezi: Ház folytatás áll-e? (Vagyis, hogy ő folytathatja a játékot, vagy másik játékos következik.)

Addig játsszák, amíg minden kockából ház lesz. Győztes, akinek legtöbb háza van.

„M megbukott” valaki, ha vonalra lépett, ha a dobókő vonalra esett, ha házdobáskor nem talált kockát, ha a játékos nem tartja be a sorrendet, ha nem tartja tiszteletben a másik játékos házat.

4. Hatos kocka. Menete: A játékos a dobókövet bedobja az első kockába. Kezdve a hatostól végigugrálja az ábrát. A harmadik, negyedik kockába beugorva mind a két lábát leteheti. Amikor az

elsőbe ér, a követ egyetlen mozdulattal ki kell rúgnia. Dob a másodikba, és kezdi az ugrálást a hatodiktól. Elérve a kőhöz, azt most az első kockába kell rúgnia, majd ki. Így folytatódik a játék a hatodik kockáig. Amikor a játékos végigugrálta a kockákat, következik a behunyt szemmel való lépkedés. Kezdi a hatodiknál, a válaszok után megnézheti a helyzetét. Behunyt szemmel vonalra lépkedve kell haladni, a válaszok után itt is felmérheti a helyzetét. Ha „kijárta a három iskolát”, következik a házkészítés.

5. Ötös kocka. Menete: A nyolcas kocka rövidített formája, menete teljesen megegyezik vele. Ugyanazokat a szabályokat kell betartani itt is.

6. Négyes kocka. Menete: Ehhez a változathoz kétféle ábrát is készítenek, de ugyanazon a módon játsszák. A játékos fél lábbal beugrik az első kockába, majd folytatja kisterpesszel a másodikban, harmadikban. A negyedik kockába újból fél lábon történik az ugrás. Itt megfordul, és hasonlóan teszi meg az utat visszafele. Ezután következik a két lábbal való ugrándozás, majd a keresztbe kulcsolt lábakkal, háttal fél lábon való ugrándozás, valamint háttal keresztbe tett lábakkal való ugrándozás. Megjegyzés: Ennél a változatnál a kockakövel való játék és a házkészítés elmarad, mivel itt nem a győzelem a cél, hanem az, hogy minél többet, gyorsabban és változatosabban ugrándozzanak az említett tilalmak betartásával.

Irodalom

ÁDÁM Péter, BALOGH László, MAJLÁTH Lászlóné, NÁDUDVARI Imréné

1977 *Általános pszichológia*. Budapest.

Polya György

1977 *A gondolkodás iskolája*. Budapest.

MAKARENKO, Anton

é. n. *Pedagógiai hősköltemény*. Uzsgorod – Budapest.

MÁLNÁSI Miklós

1978 *Pedagógia*. Budapest.

NAGY Sándor, HORVÁTH Lajos

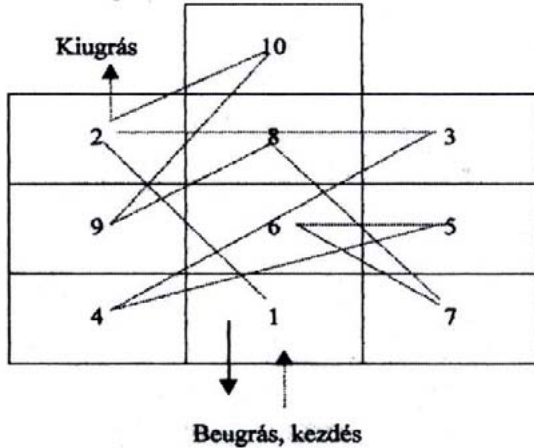
1978 *Neveléstudomány*. Budapest.

*** 1914 *Révai Nagy Lexikona*. X. kötet. Budapest, 813.

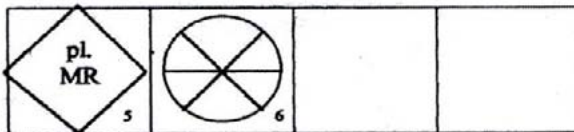
A játékterek modelljei

1. Tízes kocka

Ugrás a számok sorrendjében

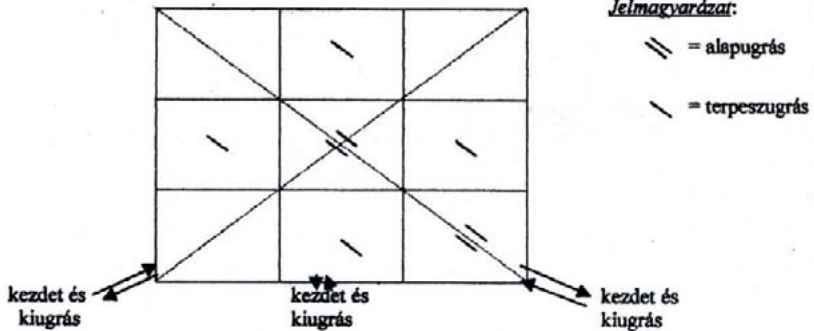

A házkészítés modellje:

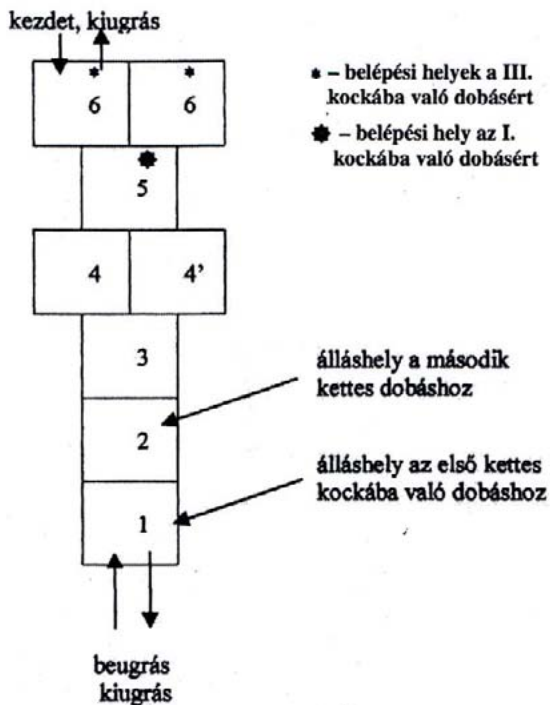

A ház jelzése: a játékos nevének kezdőbetűivel – jellel

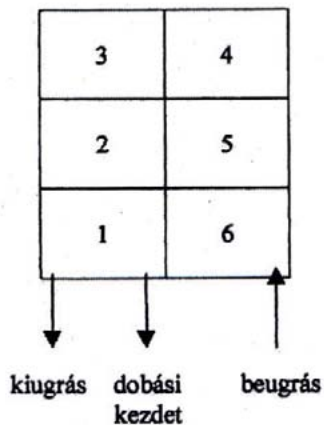
2. Kilences kocka

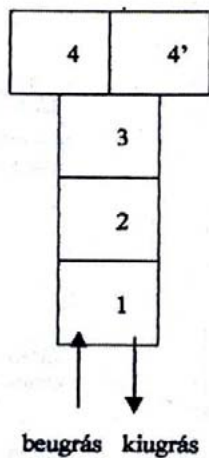
3. Nyolcas kocka

4. Hatos kocka

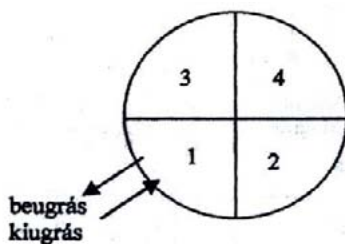

5. Ötös kocka

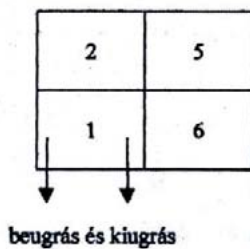

6. Négyes kocka

a. változat

b. változat

Kalmár Ágnes

Játékok Erdélyből

A kecskeméti Szórakaténusz Játékmúzeum és Műhely gyűjteményei

A Szórakaténusz Játékmúzeum és Műhely 1981. december 4-én nyílt meg, ekkor indult el a muzeális értékű játékok gyűjtése is, mégpedig azzal az alapító elképzeléssel, hogy létrejöjjön a magyar nyelvterület játékkultúráját őrző és bemutató tárgyak, dokumentumok együttese.

Napjainkra már több mint 15 000 muzeális értékű műtárgyat őriz a gyűjtemény, közöttük az ősi eredetű csigacsont-játékok, egyszerű népijáték-együttesek, mellettük a polgári világ műves kivitelű gyári játéka, a hazai iparművészet egyedi játékszerei, valamint a gyermekirodalom, a különböző játékgyűjtemények és a bűvészet valódi könyvritkaságai is megtalálhatóak. A sokféle anyagból készült tárgyak témaköre rendkívül gazdag, melyet különböző népek hagyományos játékszereinek sajátosságai színezenek. Az önálló darabok mellett e gyűjtemény a szomszédos országok, valamint a lengyel, észt, mordvin, mexikói és japán népi játék-kultúrájának jelentős együtteseit őrizi. A legrégebbi játék egy valódi műremek, francia mozaikrejtvény az 1760-as évekből, a legújabbak pedig napjaink egyedi iparművészeti tárgyai.¹

A gyűjtemény létrejötte és állandó gyarapodása sokoldalú gyűjtési tevékenységnek és megbecsült szakemberek folyamatos támogatásának köszönhető. Féltett kincseiket 100–150 éven keresztül őrző családok, a hagyományos játékkészítés titkaira és néhai emberi közösségek szokásaira élénken emlékező emberek helyezték el az intézményben mindazokat a tárgyakat, képes és írott dokumentumokat, melyek alapját képezik e közgyűjteménynek. Kultúrtörténetünk színes területe bontakozik ki általuk s válik napjainkat és jövőnket gazdagító értéké.

Népi játékkultúránk reánk maradt hagyományai, a már összegyűjtött és leírt tárgyi és szellemi kultúrtörténeti emlékek,

¹ Kalmár 2002.

mellettük pedig ez a rendkívül gazdag gyűjtemény lett az alapja a játékkészítő és kézműves műhely sokoldalú, kultúráközvetítő és -őrző tevékenységének.²

A Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely gyűjteményében és kiállításain előkelő helyet foglalnak el a romániai, közöttük az erdélyi, illetve a helyi vonatkozású játékok együttesei.

A romániai cserépsípok gyűjteménye közel kétszáz mázas és mázatlan agyagtárgyat tartalmaz, melyek mindegyike egy-egy tájegységhez, ma is élő vagy néhai fazekasközpontokhoz fűződik. E vásári vagy búcsús játékok vidékenként jól megkülönböztethetőek egymástól a felhasznált agyag minőségében, a tárgyak témájában, azok megformálásában és díszítésében. A főként állatokat formázó cseréptárgyak között megtalálhatóak a nagybányai Bagosi Sándor fekete vagy fehér mázas, madártestű, egyszerűen díszített sípjai, vagy a csikdánfalvi Antal Anna jellegzetesen hosszúkas, fekete és vörös egyszerű hangszerei.³

István Lajos korondi parasztember szűkebb hazája mindennapi életének önkéntes gyűjtője. Tárgyi gyűjteményünk fotókkal és feljegyzésekkel kísért különleges egységét köszönhetjük alapos és rendszerező tanulmányának, valamint dr. Kriston Vízi József és Szakál Aurél etnográfusok e feldolgozásra épülő gyűjtőmunkájának. A gazdag együttes bemutatja, hogy a korondi gyermek milyen tárgyakat használt hangszerként, hangkeltő eszközként, ismerteti e játékok készítési módját, s hogy miként szerezték be ezek anyagát. A nyers növényekből készült és kéznél levő száraz anyagból összeállított hangszerek sokasága mellett cseréphangszereket, a háznál található, hangot adó tárgyakat tartalmaz ez a gyűjtemény.⁴ A múzeum egyszerű, mázatlancserép-hangszereket őriz István Lajos munkáiból és szépen formált apró edényeket a szintén korondi Koszta Magdolna fazekasmestertől is.

A székelyvársági gyermekjátékok együttese Váczi Mária művelődésszervező és szociológus 1990-es évek közepén folytatott kutatói-gyűjtési tevékenységének köszönhető. Ezek legszine-

² Váczi 2001.

³ Iosif Herșea román népzenekutató gyűjtése 1965–1985.

⁴ István 1994.

sebb csoportját alkotják az egyszerű hangszerek, de vannak mellettük járművek, bábuk, bútorok, labdák és fegyverek.⁵

A szülőföldjüktől elszakadt, Egyházasközáron élő bukovinai székely asszonyok fokozottan emlékeznek gyermekkoruk játékaire és az ünnepeket kísérő szokásokra. Az intézmény életének húsz esztendejében számtalanszor ünnepeltük együtt a karácsony közeledtét, ilyenkor viseletbe öltözve idéztek fel népmeséket, játékokat és hagyományos szokásokat a műhelyfoglalkozások vendégeinek. A gyűjtemény több darabja kezük munkáját is őrzi, melyek közül kiemelkedik egy ünnepi viseletbe öltöztetett, rongyból készült babapár.

A magyarországi játékszerek történetének szép szakaszát jelenti a 19. század művészi háziiparának alakulása, melynek során az Erdélyrészi Iparfejlesztő Egylet az országban másodikként nyitotta meg fafaragászati tanműhelyét Bánffyahunyadon 1877-ben. Az egymást követve megnyíló szakiskolák a 19–20. század fordulóján már rendszeresen szerepeltek a hazai iparmű-kiállításokon és vásárokon. Ezekben az évtizedekben művészek és művészetelmélet-írók fogalmazták meg szerte Európában a gyermekek környezetének nagy jelentőségét és terveztek számukra bűtort, hazai ihletettséggű játékokat, gazdagon és szépen illusztrált mesekönyveket.⁶

A 20. század első évtizedeinek hazai iparművészetéről – tárgyi emlékek hiányában – elsősorban írott forrásokból értesülhetünk. Kivételes öröm és szerencse, hogy Grabowiczky Leon munkásságának tárgyi és írott emlékei fennmaradtak számunkra, melynek anyagából nem csupán egy műhely működését tudjuk rekonstruálni, hanem az azt megelőző eszmékről, gondolatokról is szülehetnek elképzeléseink. Amennyiben láttuk a korábbi iparművészek – Wessely Vilmos, Juhász Árpád, Undi Mariska – játékszereit, vagy mindezek hiányában a róluk készült fényképfelvételeket a korabeli Magyar Iparművészet közlönyben, emellett olvastunk a 19. század második felében alakult játékkészítő műhelyekről, azonnal szembeötlenek hasonló vonásaik.⁷ A játékok erős kötődése a népi

⁵ Váci Mária tanulmánykötete megjelenés alatt 2002.

⁶ *Házi Ipar Lapja* 1877. Pasteiner 1885.

⁷ *Művészi Ipar*. 1885–1897. és *Magyar Iparművészet*. 1897–1919.

kultúra tárgyi és szellemi hagyományaihoz, valamint a nép díszítőművészetéhez, természetesen a készítő művészek egyéniségén átszűrve, a párhuzamok ellenére is újat alkotva.

Grabowieccky Leon egykori fajtátékkészítő műhelyének fennmaradt dokumentumai páratlanul gazdag mintát hagytak az utókorra.⁸ Ezek festett, készre kivitelezett játékszerek, melyek minden részlete körültekintő és gondosan előkészített kézi munka. Mellettük csupasz, de már összeállított tárgyak, valamint faelemek, talpak, kerekék, melyek összecsavározására még nem került sor. Ezeken kívül a játékszereket ismertető kész tervrajzok, fekete grafitmunkák, vagy színes ceruzarajzok és áttetsző papírra felírt elemek, melyek a tárgyakat díszítő motívumok azonos témára készített számtalan variációi. Gyönyörűen kivitelezett részminták erős kartonpapírból, vaslemezről és a festés külön műveletére előkészített papírsablonok, melyek mindegyike csupán egy kicsiny részt foglal magába az egészből, éppen csak annyit, amennyit egyetlen tárgyra azonos színnel kellett festeni. A fennmaradt üvegnegatívok is igen értékesek, általuk a játékszerek egy teljesebb világába tekinthetünk be. E sablonok és minták egy olyan tehetségű és felkészültségű ember munkájáról beszélnek, aki hatalmas fantáziával, emellett mérnöki pontossággal készítette elő a játékok mintáit.

Grabowieccky Leon 1881. február 2-án született Budapesten, s itt hunyt el 1968-ban. Családjának élete, sorsa legendába illő, mint az a történet is, melynek során lengyel főhercegi származású édesapja Pestre került, aki később itt nősült meg, erdélyi magyar leányt vett el feleségül. Grabowieccky Leon tanulmányait Zilahon végezte, majd visszatért Budapestre, ahol a fővárosi Iparrajziskola növendéke volt. Ifjú tanárként a szamosújvári Állami Főgimnáziumban kezdte hivatását. Munkája mellett a Vöröskereszt Egyletbeli jótékonyági tevékenysége kapcsán különösen sok hadiárvát támogatott, melyről a korabeli Szamosújvári Napló rendszeresen beszámolt. A gyermekek számára egy valóságon kívüli tündérvilágot kívánt teremteni, mely gondolat szolgált alapjául a későbbi játékkervezői-készítői tevékenységének. Ekkor formálta meg az

⁸ A hagyatéék elsősorban Grabowieccky Leon unokája, Grabowieccky Edit tulajdonából került a múzeum gyűjteményébe. Tőle származnak az életrajzi adatok is.

első darabokat, puha nyárfából, melyeken finom túpettyek együttese alkot virágos ornamentikát. Ezek voltak a „szamosújvári eredetiek”, ahogyan egy nyilvánartásban megjelölte őket, könnyű, kézbe illő szép tárgyak, anyaguk, formájuk és díszítésük teljes egysége uralkodik rajtuk.

Kapcsolatok, párhuzamok után keresgélve, a játékok között kutatva, feltétlenül felmerül bennünk a falusi vásárok hangulata is, mozgalmas és élénk színességében, tarka forgatagában, ahol a festett fajtékok mellett a valaha jelképes formájú mézeskalács-bábok már olyan egyszerűen formált közérthető szimbólumként jelennek meg, mint a szív, a huszár, a baba és a különböző állatok figurái. A Grabóka-játékok első tervrajzai között szép emlékszíveket is találunk, fából kifaragva, mellettük más emléktárgyakat, melyek leány- és fiúalakokat, galambokat, szívből kinőtt koronát ábrázolnak oly módon, hogy a leányalak hajfürtjei, szemének, szájának körvonalai mind egy egységes ornamentika külön elemei, melyeket a szecesszió stílusában született épületek majolikadíszzeihez hasonlíthatunk. Színei zöld, lila, barna, kék, egy másik darabon pedig piros, kék, sárga és fekete.

Grabowiczky Leon 1919 novemberében költözött Budapestre, ahová családjával együtt menekült. A X. kerületi, kőbányai Szent László Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban tanított 1938-ig, nyugdíjba menetelének évéig.⁹ Szamosújváron igen csiinos összeget kaptak távozásukkor, a család ebből vagy ennek segítségével kívánt lakást vásárolni. Az összeg rendeltetése azonban mégis más lett, mikor azt Grabowiczky Leon maradéktalanul játékműhelyének megalapozására költötte. A műhely a gimnázium épületében működött.

Grabowiczky Leon első elképzelései játékaikról síkban, rajz formájában jelentek meg. Itt nincs helye a tárgyak térbeliségének, ezek szép rajzok, ahol az egyszerűsített ornamentika túlbujánzó jelenléte, díszítő szerepe a fontos, sok-sok magyaros ízű virágmotívum a szecesszió hajlékony vonaljátékával. Játékrajzai egyenként is elárulják, hogy teremtőjük képzeletében egy gazdag és teljes világ szüli őket, melyben együtt van a gyermek lelke, a népmesék

⁹ *A Szent László Magyar Királyi Állami Főgimnázium Évkönyvei. 1919–1938.*

világa és a népművészet motívumkincse. Mindennek varázsát Erdélyből hozta, erre utalnak a játékok választott témái és ennek megfelelően írnak róla a korabeli napilapok is.

A „Grabóka”-játékok 1920-ban kaptak törvényes védőjegyet, többségük 1920–1925 közötti években született. E fából készült tárgyakat felépítésük szerint két nagy csoportba oszthatjuk. Az egyik csoportba tartoznak az egyszerűbb, lapos figurák, melyek egyetlen, vékony falemezből vannak körülvágva, míg a játékok másik együttesét képezik azok a tárgyak, amelyek felépítésüknél fogva helyzetük változtatására képesek. Ezek általában három egymás melletti lemezzréteg összeillesztésével épülnek fel. A középső rész képezi a játéktárgy testét, melyre azután kétoldalt kicsiny csavarokkal vannak ráillesztve a vétagok. Az alakok így karmozdulatokat képesek végezni, sőt lépéseket is tehetnek. Az ilyen típusú játéktervek száma meghaladja a százat is. Legnagyobb részük állatok mesebeli alakjai, egyiknek-másiknak gyakran több változata is létezik. Így készült *Táncos nyúl*, *Ugró nyúl*, *Víg nyúl*, *Nagy futó nyúl*, *Kis futó nyúl*, *Tudós nyúl*. Az emberalakok száma nem nagy. Ismerünk magyar fiút és leányt, magyar és román parasztot, mosónőfigurát, vörös és fekete ördögöt, baktert, zsokét, bokszolót és tornászfiút. E munkásság során születtek oly tárgyegyüttesek is, melyek bizonyára ritka, ünnepi darabok lehettek, így díszes lovas kocsi befogott lóval, szintén ló lovasával, tojásos kocsi, melyet nyúl vagy kakas húz, medvetáncoltató medvéjével, hindu a tevéjével.

Az ember- és állatfigurák kivágott, festett falapokon állnak, melyek sokszor kicsiny kerekeken gurulnak. Némely játéktárgy igen gazdag színvariációk tervezésére ihlette készítőjét. Ilyen Szent Miklós alakja, melynek számos színterve született. A *Gót Mikulás*nak csupán nyolc változata létezik, a Magyar nagy és kis Mikulások újabb variánsokkal rendelkeznek. Leggyakoribb színei a sárga, vörös, kék, zöld, viola, narancs, ezüstszürke, barna és fehér, valamint ezek különböző árnyalatai. E játékszerek technikailag alkalmasak voltak a sokszorosított gyártásra, azok mégis mindig egyedi, művészi értékű darabjaiban, a kéz munkájának nyomában őrizték meg szépségüket.

A X. kerületi kőbányai Szent László Magyar Királyi Állami Főgimnázium 1937–1938. tanévről szóló értesítőjében búcsúzik tőle. „...Kiapadhatatlanul leleményes volt a magyaros elemek kieszelésében... A művészi szépet bevitte a gyermekjátékokba is: a játékkészítést iparművészetté emelte. Művészi értékű, magyaros díszítésű mozgatható játéakai révén a Grabowieczky név hazánk határain túl is ismertté lett. Szeretettel említik róla, hogy gyöngé, törekeny ember, mégis, ...ha a magyar felszabadulás gondolata szóba kerül, felejtí betegségét és mindenkit megszégyenítő lánglobogással lelkesedik az érte való harcra.”¹⁰

Grabowieczky Leon fennmaradt iratai, játéakai és képes dokumentumai 1981-től kezdődően, fokozatosan kerültek a Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely birtokába. Ahogyan évről évre rajzolódnak körül játékkultúránk eddig ismeretlen szakaszai, úgy növekszik ezen életmű jelentősége a gyűjteményben, de játéktörténetünk egészében is. Reméljük, hogy mindez egyszer fontos részévé válik a mai játéktervezés egyelőre még lassan alakuló képésének is.

IRODALOM

- HERICH Károly
1885 Háziipar. *1885-ös Országos Kiállítás*. Budapest.
- ISTVÁN Lajos
1994 *Korondi gyermekhangszerek*. Szerk.: dr. KRISTON VÍZI József és SZAKÁL Aurél. Kecskemét.
- KALMÁR Ágnes
2002 *A Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely gyűjteménye*. Kecskemét.
- NÁDAI Pál
1911 *A gyermek*. I–II. Budapest.
- PASTEINER Gyula
1885 *Művészi ipar az országos tárlaton*. Művészi Ipar. 137.
- VÁCZI Mária
2001 *A Szórákaténusz naplójából 1981–2000*. Kecskemét.

¹⁰ *A Szent László Magyar Királyi Állami Főgimnázium Évkönyve*. 1938.

VÍG Albert

1932 *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben*. Budapest.

*** A Szent László Magyar Királyi Állami Főgimnázium Évkönyvei. Budapest. 1919–1938.

Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás Általános Katalógusa. Budapest.

Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat jubiláris kiállítása. (katalógus) Budapest. 1925.

Különfélék. Házi Ipar Lapja. 1877.

Magyar Iparművészet. Budapest, 1897–1930.

Művészi Ipar. Budapest, 1885–1897.

Szepesi Andrea

A 20 éves kecskeméti Szórákaténusz Játékmúzeum játékkészítő és kézműves műhelye

1. A Szórákaténusz műhelyfoglalkozásainak kezdetei, a kezdeményezés irányelvei

A 70-es évek Magyarországon forradalmi hullámként terjedt el az azóta „táncház-mozgalomként” emlegetett kezdeményezés, mely során fiatal népművelők, pedagógusok, nép- és iparművészek segítségével több évtizedes „Csipkerózsika-álomból” éledtek fel a népművészet, a népi kismesterségek különböző területei. Művelődési házak, gyermek- és ifjúsági tábortok „játsszóházaiban” az érdeklődők maguk is kipróbálhatták ezeket a feledésnek ítélt tevékenységeket s ezzel kicsit új szemmel nézhetek arra az életformára, melyben az ember szoros közelségben élt a természettel és környezetének, hétköznapi életének minősége nagyban függött attól, hogy milyenné alakította saját magának. Ezek közül a lelkes tanítók közül egy házaspár – Nagy Mária és Vidák István – falujáró „tanulmányútjaik”, táboros-szakkörös tanító éveik után az éppen újonnan létrejött Szórákaténusz műhelyében kezdték meg a népi kismesterségeken alapuló játékkészítést, valamint – az országban elsőként – a nemezkészítés mesterségének meghonosítását.

Ezek a tevékenységek a mai napig nem csökkenő népszerűséggel szerepelnek foglalkozásaink sorában, hiszen a természetes anyagok ma is reneszánszukat élik hétköznapi életünkben.

A természeti környezetben való létezésünk ugyan meglehetősen megváltozott a civilizálódás következtében. A természethez fűződő viszony egészen más formákat ölt, mint annál az embernél, aki nap mint nap együtt élt a földdel, a növényekkel, állatokkal. Akinek kisgyermek van, vagy gyermekekkel foglalkozik, naponta tapasztalhatja, hogy egy-egy kavics, egy falevél, virág, vagy faág játékká válik kezükben. Barátaik az állatok. Igen, a gyermekeket az emberiség emlékezetének tekinthetjük. A foglalkozásokon, ha ko-

rábban nem is vettek kezükbe nádat, agyagot vagy gyapjút, nem tudatosan, de megélik azt a bizalmas viszonyt, ami valaha embert és természetet oly szorosan összekötötte. S miközben egy egyszerű játékot készítenek, s valamely mesterség fogásait próbálgatják, megtanulják, hogy környezetüket maguk is alakíthatják, s nem kell kiszolgáltatottá válniuk a készet, a sorozatban gyártott termékeket kínáló világtól. Munkánknak nem az egyetlen kritériuma, hogy az illető alapanyag természetben megtalálható legyen. Hiszen a természetes anyagokból napjainkban piacra készített termékeknél is észrevehető egyfajta konfekcionálódás, a minőségben és funkcióban is a végletek felé való eltolódás. Igyekszünk a gyermekeknek a tanított technikákkal lehetőséget adni a kezükbe, mely során képesek lesznek önállóan alkotni és próbáljuk megéreztetni velük, hogy nem kell a gyári termék tökéletességére törekedniük és jó, ha az anyag jellegzetességei, netán saját kezük nyoma is rajta marad tárgyaikon. Mert ettől válnak ezek a munkák egyedivé, s ettől válik a gyermekek számára is oly értékké. Nem tagadjuk, hogy ezek a gyermekmunkák sokszor nem időtállóak. (Bár ellentmondani látszik az a tény, hogy aki mélyebben megismerkedik egy-egy mesterség fortélyaisával, az megtanulhat sok olyan eljárást, amivel régen az adott körülmények között hosszú életűvé tehettek egy munkadarabot.) Legnagyobb örömet maga a tárgy elkészítése okozza annak a gyermeknek, aki mindeközben saját képességeinek határát tapogatja, és megszerzi azt a bizalmat, ami a következő alkalommal még jobban erősíti annak a tudatában, hogy ő is képes valamit létrehozni, alkotni. Mindezen elmondottakhoz hozzájárul az a többlet, hogy – hétvégéken és iskolai szünidőben – a gyermekek szüleikkel, nagyszüleikkel együtt szerezhetnek közös élményeket a foglalkozások során. Kiemelten fontos számunkra, hogy ilyen módon részesei lehetünk a gyermekeknek oly fontos érzelmi kapcsolatok minőségének javításában.

2. A múzeumi gyermekfoglalkozások rendje

A foglalkozások szervezésénél többféle szempontot veszünk alapul. Elsősorban azt, hogy honnan, illetve csoportosan vagy családosan érkeznek a látogatóink. Igyekszünk évről évre felmérni,

milyen céllal hozzák a szülők, pedagógusok a gyermekeket hozzánk. Tapasztalataink szerint leggyakrabban a szabadidő, vagy a kirándulás hasznos eltöltése áll szándékuk középpontjában. Így egy hétköznap délelőtti, délutáni – a májusi, júniusi kirándulási szezonban hétfő kivételével minden hétköznap –, illetve a hétvége áll rendelkezésére azon csoportok látogatására, amelyek egy alkalomra és az említett céllal hozzák a gyermekeket hozzánk. Szintén a hétvégék azok, melyek teret adnak a gyermekek szüleikkel, nagyszüleikkel való együttes játékára, munkálkodására. Egyik legnépszerűbb foglalkozás-sorozat ilyen téren az Aprók tánca, mely szinte a kezdetektől működik a Szórákaténuszban, és mely magában foglal több olyan tevékenységet, ami a kisgyermek életkori sajátosságainak, szükségleteinek megfelel, így a közös zenélést, mondókázást, táncot, egyszerű kézműveskedést is. Itt szeretném megemlíteni azt is, hogy a foglalkozások szervező elvei között szerepet játszanak az évkör ünnepei, jeles napjai. Leginkább az Aprók tánca az, amely leghübben követi nemcsak a naptári ünnepeket, hanem a régi paraszti életforma azon mozzanatait is, amelyek az évszakok változásával, az állatok tartásával, növények termesztésével kapcsolatosak.

3. Állandó csoportok, a műhelymunka újabb törekvései

A Szórákaténusz húsz éve során szakkörök, egyéb állandó csoportok tevékenykedtek a műhelyben. E kísérleti csoportok működését az a cél vezérelte, hogy kipróbáltassék minden olyan kezdeményezés, pedagógiai program, ami – minél szélesebben értelmezve a játék és a kreativitás fogalmát – a gyermek egész személyiségének fejlesztését tűzi ki célul.

A játékkészítő és kézműves foglalkozások számos pedagógusban felkeltették az érdeklődést az iránt, vajon az óvodai, iskolai nevelő-, oktatómunka milyen területeken érintkezhet azokkal a lehetőségekkel, amit egy kézművesműhellyel is rendelkező játékmúzeum nyújthat a gyermekeknek. E felismerésből született meg az a gondolat, hogy kísérletet tegyünk foglalkozásaink óvodás életbe, iskolai órarendbe való beépítésére. Ehhez találtunk partne-

reket azokban a pedagógus kollégákban, akik munkájuk során élni kívántak ezzel a lehetőséggel. Példának említeném azt a Zsolnay-program szerint tanuló osztályt, akik a technika órák tematikájába építették be a játékkészítő foglalkozásokat (vezetőjük Nagy Mária volt), vagy azokat a logopédiai csoportokat, amelyek pedagógusa a manuális tevékenységek és a beszédfejlődés kapcsolását tekintette fejlesztő munkája egyik színteréül. (E foglalkozásokat Homokiné Bibor Anna kollégánom és jómagam vezettük.) A közösségteremtés, a szűkebb-tágabb természeti és társadalmi tér felfedezését – a kultúra, a tudomány, az életmód területén – tűzte ki célul Váczi Mária és Homokiné Bibor Anna negyedik osztályos gyermekekkel folytatott foglalkozássorozatán.

Az utóbbi egy-két évben újragondoltuk a játékműhely további lehetőségeit az összes felmerült igény és eddigi tapasztalataink alapján. Világosan látjuk napjainkban azt az értékkeresést, ami az óvodák, iskolák oktató és nevelőmunkájában is érezhető, hiszen változóban van az oktatási rendszer, a pedagógusoknak sok új problémával kell megküzdeniük, sokan keresnek fogódzókat ahhoz a még mindig sok kötöttség mellett bontakozó szabadsághoz, ami érint oktatási módszert, témát, eszközt egyaránt. Igyekszünk továbbá képviselni azt a szemléletet, mely szerint mindennek, amit a gyermekkel megismertetünk, minden, amit a gyermek elé tárunk, alkalmazkodnia kell a gyermekek valós életkori sajátosságaihoz, igényeihez.

Úgy gondoljuk, nekünk, múzeumpedagógusoknak feladatunk, hogy a pedagógusokat érintetté próbáljuk tenni abban, hogy az általunk nyújtottakkal éljenek sajátos feladataik megvalósításában. S miután ma sok közművelődési intézmény is szervez kézműves foglalkozásokat, „játsszóházakat”, egyéb szabadidős gyermekprogramot, úgy érezzük, a jövő lehetősége számunkra abban áll, hogy ha foglalkozásainkat – a megkezdett úton járva – egyre inkább belső sajátosságainkra építve szervezzük, miszerint az intézmény múzeum és műhely együttese és közösen képvisel olyan értékeket, amelyeknek megjelenítése különböző formában – kiállítás, gyermekfoglalkozás – történik.

Ezek alapján kolléganőmmel, Homokiné Bibor Annával közösen négy témában foglalkozássorozatot dolgoztuk ki, melyek egy-egy téma köré rendezik a tervezett tevékenységeket. Ezeken a foglalkozásokon igyekszünk a lehetőségekhez képest beépíteni a múzeumi gyűjteménnyel való ismerkedést a témának megfelelően, ennek azonban súlyos korlátot szabnak a műtárgyvédelmi szempontok. (Megoldást jelenthet a későbbiekben duplumdarabok készíttetése, melynek megvalósítása azonban komoly anyagi igényeket támaszt.) A foglalkozások sorozatjellege egyfajta folytonosságot biztosít, 5–5 alkalomra szóló terjedelme pedig lehetőséget nyújt arra, hogy minél több csoport lehessen résztvevője.

Mindegyik sorozatnál legszélesebb értelemben a játékot, játszást tartjuk a legfontosabbnak, így az egyes témák a legkülönbébb játékfajtákban jelennek meg – ide sorolva a mozgásos, ügyességi, szellemi játékokat, valamint a játékkészítést is. A foglalkozások 1,5–2 órássak. Ez csak úgy bírható akár egy óvodásnak, akár egy iskolásnak, ha egy egészséges ritmus szerint megmozgatjuk a gyermeki személyiség testi, lelki, intellektuális szféráit egyaránt. Magyarul szólva, sosem ülünk két órán keresztül az asztal mellett, a tevékenységeket több érzékszervre hatóan tervezzük, kiváló segítők a társművészetek (zene, tánc, irodalom, képzőművészetek), melyekből mindig az adott témához illeszkedően merítünk.

Ismételten kiemelném a már korábban említett szempontot, miszerint az egyes témák megfogalmazása, feldolgozási módja erősen függ az adott csoport életkorától.

Röviden összefoglalnám e sorozatok négy témáját:

1. Játék a művészetekben

Régészeti leletek, képzőművészeti alkotások, múzeumi műtárgyak adják a foglalkozások „lelkét”, ezeket diákon, illetve élőben láthatják a gyermekek. Az öt alkalom folyamán sor kerül például Bruegel: *Gyermekjátékok* c. festményének feldolgozására, régészeti leletek alapján ókori játékok rekonstrukciójára, egyes képzőművészeti technikákkal való ismerkedésre, társasjáték-készítésre stb.

Ezek a foglalkozások a gyermekektől az időfogalom bizonyos mértékű fejlettségét igénylik, ezért 4. osztályosoknak, vagy ennél nagyobb iskolásoknak ajánljuk.

2. Agyagjátékok

Az agyaggal való bánás rendkívül sokrétűen alkalmazható az óvodai, illetve az iskolai oktatás-nevelés során, de beszerzése, használatának körülményei miatt a pedagógusok szívesebben folyamodnak „házon kívüli” lehetőségekhez. Az agyagozás során egy térbeli forma három dimenzióbeli, többszörös elmozdulása történik, a gyermekeknél hosszú időnek kell eltelnie, amíg a gyermekek eljutnak oda, hogy előre elképzelt alakot, tárgyat el tudjanak készíteni. Ha azt vesszük, hogy egy gyermek ezen az öt foglalkozáson találkozik az agyaggal, hiú ábránd azt a célt magunk elé tűzni, hogy megtanulhatja az agyagozás összes fortélyát. Sokkal fontosabb, hogy tapasztalatokat szerezzen az anyagról, az anyag alakíthatóságáról, maga jöjjön rá, hogyan tud ilyen vagy olyan formát, felületet kialakítani és lassan, lassan alakuljon egy olyan látásmód, mellyel a világot is szemlélni, ezáltal pedig megformálni is tudja.

A foglalkozásokon magát az agyagozást olyan játékok vezetik be, amelyek segítik a gyermekek eligazodását a térben, megtapasztalhatják általuk saját testi arányaikat, testfelépítésüket, viszonyukat a térhez, gyakoroltatják a térbeli kiterjedések, az irányok és az előbb felsoroltak fogalom- és kifejezésrendszerét. Óvodásoknak, iskolásoknak egyaránt ajánljuk e sorozatot.

3. Hang-játék

A foglalkozások során játszunk a környező világ hangjaival, a zenei hangokkal és elemeikkel (hangerő, hangszín, hangmagasság...). A gyermekek ismerkednek különböző hangszerekkel és maguk is készíthetnek egyszerű hangszereket, zajkeltő eszközöket. Óvodásoknak, iskolásoknak ajánljuk.

4. Nagyszüleink játéka

Elmúlt századok népi és polgári játékaival, a gyermekélet mindennapjairól kapnak ízelítőt a gyermekek. A kort idéző meséken,

énekeken, játékokon, valamint a játékmúzeum gazdag gyűjteményét képező korabeli játéktárgyak alapján készülő gyermeki alkotásokon keresztül mesélünk a régi időről. Óvodásoknak és iskolásoknak egyaránt ajánljuk.

Röviden szólnom kell arról, hogy – miután a műhelyprogramok leginkább az óvodás és a kisiskolás korosztály által a leglátogatottabbak – fontosnak tartanánk az idősebb korosztály bevonását is. Napjaink jellegzetessége, hogy a játékot, a játszást elsősorban a kisgyermekek „kortüneteként”, tehát egy bizonyos életkor múltó szélsőeként tekintik. Mindannyian, akik gyermekekkel foglalkozunk, sokat tehetünk annak érdekében, hogy a játék visszakapja méltó helyét az emberi életben, és tartozzon hozzá bárki hétköznapijához, ünnepeihez, függetlenül attól, hogy idős vagy fiatal. Távolsági célunk olyan foglalkozások, múzeumi órák megtervezése, ami az idősebb iskolás korosztályt, esetleg a középiskolásokat céloznák meg.

Évek óta tart a kapcsolatunk a Kecskeméti Tanítóképző Főiskolával és időnként változó formában, de bekapcsolódunk a hallgatók képzésébe játékkészítés, kézművesség témakörökkel. Úgy gondoljuk, a pedagógusképzésben nemcsak azért lehet szerepe ezeknek a területeknek, mert ezek azután továbbadhatók a gyermekeknek (persze már ennek is óriási a jelentősége), hanem mert magának a leendő pedagógusok személyiségfejlesztésében fontos feladatokat érinthetnek.

Igyekszünk segítséget nyújtani azoknak a pedagógusoknak is, akik szívesen alkalmaznák a nálunk tanultakat munkájukban, külön igény szerint így pedagóguscsoportokat is fogadunk. E területen említeném azt a 60 órás akkreditált Játszóház-vezetői tanfolyamot, amely a munkánkat segítő Szórákaténusz Európai Játékközpont Alapítvány szervezésében valósulhat meg évenként.

Szeretnénk folytatni azt az évekkel ezelőtt elkezdett „Szórákaténusz Baráti Köre” című sorozatot, melyben felnőtteknek szóló előadások, játékestek szerepelnek majd.

Terveink azonban túlnőtték a jelenlegi anyagi, munkaerőbeli, épületi körülményeket, így a fentebb felvázolt szakmai feladatokat más, a ház jövőjét illető kérdések megoldása egészíti ki.

Kriston Vízi József

Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjteményének erdélyi vonatkozásai*

A magyar játépedagógia és az akkor kibontakozó hazai néprajztudomány mai napig egyedülálló vállalkozása, a *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* pontosan 110 esztendővel ezelőtt jelent meg Budapesten, Hornyánszky Viktor uram könyvkereskedésének kiadásában. A mű – melynek a konferenciánk színhelye s a vendéglátók invitálása szerint számos erdélyi vonatkozása is van – még abban az esztendőben egy, az akkori pedagógus-zsebeknek is elérhető áron, valamint kisdedívók, illetve családok érdeklődésére is számítva feleannyi terjedelemben, tehát összesen három kiadást ért meg!

Kiss Áron 33 nyomdai ívet is meghaladó játékmonográfiájában az 1876-tól vármegyei státust kapott 15 erdélyi közigazgatási egység közül tíznek harmincöt településéről 79 játék szerepel – kizárólag helyi, ott működő vagy onnan származó gyűjtőtársai jóvoltából.¹ Az 1848-ig Bécs fennhatósága alá tartozó, majd a forradalom és szabadságharc idején jogilag, de ténylegesen csak 1867-től Magyarországhoz került történelmi Erdély mellett Kiss Áronék gyűjteményében a Partium megyéi is szép számmal szolgáltattak máig használható, értékes gyermek- és játékfolklór anyagot.²

¹ Az anyag a történeti Erdély alábbi vármegyéinek településeiről származik, a kötet eredeti település-névleírása szerint. *Alsófehér*: Maros-gecse, Maros-sülye, Ny.-Karácsonfalva – *Beszterce-Naszód*: Beszterce, Szálva, Borgó-Prund, Nagy-Ilva, Óradna – *Brassó*: Barcza-Újfalu – *Csik*: Csíkszenttamás, Gyergyóújfalu, Gyimesközéplek – *Háromszék*: Barátos, Étfalva, Léczfalva, S.-Aranyos, Böln – *Maros-Torda*: Hodos, Maroskeresztúr, Marosszentkirály – *Nagy-küküllő*: Sárpatak, Bürkös, Pipe – *Szolnok-Doboka*: Bálványos-Váralja – *Torda-Aranyos*: Gerendkeresztúr, Kövend, Mezőszengyel, Tordaszentlászló, Túr – *Udvarhely*: Bogárfalva, Fiátfalva, Gyen, Kobát-Demeterfalva, Nagy-Galambfalva, Vargyas.

² A magyarországi nagyközönség számára hadd álljon itt magyarázatul a következő: „A 17. század első felében... nyugat felé kitalták a határt Szilágy, Szatmár, Arad megye irányába, azzal az ígérettel, hogy ezeket a területeket majd visszacsatolják Magyarországhoz. Ezt a vidéket nevezték Partiumnak (=Részek)... I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem halála (1690) és Magyarország felszabadításának

Mielőtt a közölt, Erdélyből föllett játékkincset jellemeznénk s néhány érdekes típust és táji változatot bemutatnánk, szólunk a tudós szerkesztő életútjának meghatározó állomásairól, a játék- és játszáskultúra szempontjából döntő nézeteinek jellegzetességeiről, az erdélyi játékgyűjtés és -kutatás, közlés addigi számottevő eredményeiről.

1. Kiss Áron – e néven már a negyedik generáció tagjaként – 1845. június 21-én született a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéhez tartozó Porcsalmán.³ Elemi és alsós, kisgimnáziumi tanulmányait – nagyapja állandó figyelmétől kísérve – Szatmárnémetiben végezte, majd 13 éves korában került a nagyhírű sárospataki Református Kollégiumba. Érettségi vizsgát 1862-ben tett, majd hogy tanulmányaihoz biztos anyagi forrása legyen, középnevesi ifjak, fiatalabb diáktársak oktatását is vállalta. Tanult és tanított, miközben a pataki akadémián a filozófia, teológia és jog mellett nevelés- és oktatástant is hallgatott. 1867-ben egy esztendeig nagy hírű egyházszervező és kiváló retorikai képességekkel megáldott, élete vége felé a Tiszántúl kerületi püspökévé emelkedett apja (id. Kiss Áron 1815–1908) mellett segédlelkészként szolgált, majd jogi szigorlatok után Szatmár városában gyakornokoskodott. Még csak 25 esztendő, amikor a neves férfiú, Török Pál püspök ajánlására Trefort kultuszminiszter Nagykőrösre nevezi ki, hogy szervezze meg, önállósítsa az ottani református képzőt a helyi gimnáziumtól. „A neveléstudományok és egyháztörténelem rendes tanára, a váro-

megindulása után Erdélyt mint fejedelemséget közvetlenül Bécsből kormányozták, és bár 1848-ban kimondták a Magyarországgal történő egyesítését, ez véglegesen csak 1867-ben történt meg.” Balassa Iván 1989. 15. – Kiss Áron felhívására Arad megyét Topula, Bihar vármegyét Érmihályfalva, Élesd, Szatmár vármegyét Avas-Újváros, a mai Magyarország határszélére eső Bodpalát (helyesen: Bodpalád), Kölcse, (Csenger)Sima, (Tisza)Köröd és Nagysomkút, a ma Észak-Erdélyhez tartozó Szilágy megyét pedig Hadad és Kénes községek gyűjtői mutatták be. Nagyszalontáról Arany László jelentkezett az első számottevő játékleírással. – Lásd: Kiss Áron 1891. XIV–XVI.

³ Kiss Áron életútját, munkásságát különféle szempontból kutatták, elemezték vagy csak ismertették. Pl. Arpássy Gyula 1969.; Mészáros István 1990.; Margócsy József 1990.; Váczi Mária 1990. – A kézirat első változatának leadása óta pedig: Kriston Vízi József 2002a.

si reform iskolák tanítója, a helybeli felekezetenélküli tanítóegylet elnöke, egyházmegyei körlelkész, hites ügyvéd. Megújította a tanári kart, hozzálátott a tanulmányi rend korszerűsítéséhez; gyakorló iskolát hozott létre.”⁴ Nyaranként – mai fogalmainkkal élve: pályázat útján – külföldi tanulmányutakat tett Svájcba, Ausztriába s Németországba, ahol a haladó és személyiségközpontú képezdei nevelés és irányultság gyakorlatát szemlélhette. Szakmai önképzésére mi sem jellemzőbb, minthogy a még ifjú „tanítók tanítója” 1874-ben „filozófiai doktori oklevelet szerzett Kolozsvárt, mint a nagy hírű egyetem bölcsészeti karának »legelső szülőtte«”.⁵ Szakmai előmenetele igen szépen halad: harminc éves korában Budára kerül, ahol az akkor még közös igazgatású, elemi és polgári képzést egyaránt folytató Paedagogium tanára, majd két évtizedes oktatói szolgálat után (1907-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig) a szervezetileg már különvált polgári iskolai tanítóképző igazgatói teendőit vállalta el.

A nagyhírű előd, a kiváló neveléstörténész, pedagógiai és játékgyűjtemény szervező, szerkesztő, valamint a budai református gyülekezet újjászervezője 67 éves korában, 1908 októberében hunyt el Budán.

Életútjának részletes ismertetését s egyfajta elemzését adja a *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* millenniumi hasonmás kiadásának elő- és utószavában Kelemen Elemér neveléstörténész és Kriston Vízi József játékkutató etnográfus.⁶ Emlékét a budai hegyvidéken utca, s 1995 júniusától a Gálbory-villa falán tisztelgő tábla őrzi. A Kiss Áron s a 19. század második felének további kiemelkedő reformpedagógusait tömörítő „Budai Képző” utódintézménye ma: az ELTE Tanítóképző Kara, ahol közel egy évtizede elmélyült hon- és népismereti, valamint néprajzi képzés folyik a leendő tanárnemzedék számára.⁷ Ugyanott közel két évtizede a Felnőtt Játékosok Köre MELEDA néven rendszeres összejöveteleikkel ápolják és népszerűsítik a hazai s a nemzetközi játék- és ját-

⁴ Laczkóné Pálfi Alojzia 1990.

⁵ Gyulai Ágost 1909.

⁶ Kelemen Elemér 2000. és Kriston Vízi József 2000.

⁷ Karácsonyiné Molnár Erika – Kraiciné Szokoly Mária 1998.; Kriza Ildikó 2001.

száskultúra aktuális eredményeit.⁸ A néhány hónap híján 15 évvel ezelőtt, 1987 májusában Kecskemét székhellyel megalakult Magyar Játék Társaság természetesen vette föl s viseli Kiss Áron nevét; székhelye pár év óta Budapestre került. A nagy létszámú országos egyesület öt évvel ezelőtt díjat alapított, amellyel a közgyűlésekhez kapcsolódva alkalmanként 2–3, arra érdemes kiemelkedő személyiség tevékenységét ismerik el.⁹ A mai magyar–román határhoz közeli szülőfalu: Porcsalma közössége először 1988-ban szervezett emlékünnepeket (emlékülés és táblaavatás a helyi iskolában), majd példamutató fáradozás eredményeként 1995-ben szobrot avattak a püspök és fia, a tanár Kiss Áron tiszteletére; s ekkor adták át első ízben a kultusz méltó ápolói számára a névadók által szimbolizált emlékplaketteket is.¹⁰

2. Kiss Áron a gyermekközpontú játék és játszás filozófiáját, annak pedagógiai irányultságát legnyilvánvalóbban először az 1874-ben napvilágot látott, s igencsak nagy port kavart *A természetes fejlődés* című cikkében fogalmazta meg. Minden különösebb erőfeszítés nélkül megállapíthatjuk, milyen megdöbbentő aktualitása van alább citált téziseinek napjaink – gyakorta görcsösen EU-konformosítani igyekvő – át- meg átszervezett oktatási, nevelési, a mindennapok útvesztőjében kellő értékrendet nemigen találó szereplői, végső soron: mindannyiunk számára! „Oda jutottunk – fogalmaz Kiss Áron csaknem 130 év távolából – , hogy maholnap kénytelenek leszünk szánakozni a »boldog« gyermekkoron. Az iskolák elrabolják szegény apró emberkének vidámságát, zord kezekkel megsemmisítik éltök örömeit s csinálnak a gyermekből ifjút, az ifjúból férfiút. Sietünk élni... A gyermek megszűnt maga játszani, nemcsak csengettyű-szóra játszatják, hanem készen kapja mind, a miből játékközben alkotson valami maradandót, mind mit megkészi s újra szétszedhessen. Óratervek szabályozzák az »iskolát«, mert ezzé lett a gyermekkert (t.i. az óvoda!), dacára, hogy tagadják, hogy benne tanítanak... Anélkül, hogy megfigyelték volna, mivel játszik a magyar gyermek, mit dalol, mivel foglalkozik, egyszer-

⁸ Lukácsy András 1984.; Mitnyan György 2000.

⁹ Szentiványi Tibor 1996.; Györgyi Erzsébet 1999.

¹⁰ Kriston Vízi József 2000. 530–533.

re elkezdték kínozni azzal, a mi annak a német gyermeknek (Fröbel útmutatásai alapján), mely a spekulatív hajlamokat magával hozza a világra, jó volt, de a magyar éppen ellenkező vérmérékéhez éppen nem volna alkalmazható... Olvasókönyveink tele vannak olyan szavakkal, melyekhez a tanítónak is az akadémiai nagyszótárra szükséges. ...Gyűjtsük össze, éppen úgy, mint a népdalokat Székelyországtól kezdve a másik határig, a magyar gyermek játékeit, gyermekeink dalait s mindazon módokat, melyekkel magukat mulatni szokták, s megnyertük a valóban becses anyagokat. Tegyük még ehhez azt is, hogy a magyar gyermek azzal s azt szeret játszani, amivel s amit az apja vagy anyja dolgozik. Ekkor világos lesz előttünk, hogy mit kell azok helyett a tűzdelések, kimetszések, gyöngyfüzések helyett alkalmaznunk legkisebb kicsinyeinknél... Ha azt kívánjuk, hogy a gyermek a pedagógiához alkalmazkodjék, ez is alkalmazza magát a gyermek természetéhez.”¹¹

Kiss Áron már ezt megelőzően, valószínűleg már nagykőrösi évei elején nagy fontosságot tulajdonít a magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági irodalom addig megjelent valamennyi kötete összegyűjtésének, sok más mellett e témakörben publikál is.¹² Korra neves pedagógiai és szépirodalmi szerzőivel (Péterffy Sándor, Pósa Lajos stb.) közösen olvasó- és ábécéskönyvek mellett mesetárat is összeállít, amelynek különféle változatai 1914-ig számos kiadást értek meg.¹³

Kiss Áron az igen népszerű Néptanítók Lapjának hasábjain, annak 1880-as évfolyamában cikksorozatot szentel a témakörnek *A játékok pedagógiai szempontból* címen. Önálló fejezetben ad helyet a játék és annak története, az ókor és a középkor játéktörténeti emlékei taglalásának, a felvilágosodás és a filantropizmus játékeszményének, valamint az 1850–70-es évek divatos játékelméleteinek, gyakorlati megvalósításainak, sokszor elvetélt és elvadt kísérleteinek. Mivel Kiss Áron korában heves vita lángol föl a testgyakorlás, a torna és a játék emberformáló ereje, haszna s megnyilvánulási formái között, e kérdésben maga is állást foglal e so-

¹¹ Kiss Áron 1874.

¹² Kiss Áron 1877b.

¹³ Müllerné Seres Ágota 1984. 22–24.

rozat befejező részében, majd az ezt is részletesen kiveséző (*A magyar népiszkolai tanítás története* második, 1883-ban napvilágot látott) kötetében. „A testgyakorlásoknak két fő faja van, a játék és a torna. Játék alatt értjük a szabad, önkéntes, – torna alatt a vezényszóval járó, rendszeres testgyakorlatokat. A játék a gyermeki szellem produktuma, s mégpedig oly produkció, melyet a gyermek szabadon s minden kényszer nélkül teljesít... A torna úgy tűnik föl én előttem, mint az abszolút állam előiskolája... A torna tehát magában hitvány pótlék, s a játékot sohasem helyettesítheti, ám nincs oly könnyű játék, mely bizonyos nehézség legyőzésével ne járna!”¹⁴ Kiss Arontól alább több gondolatot is kiragadunk, s bárholnan is vesszük, látni fogjuk, hogy mindegyike egy egységes gondolati láncsor szerves és jellemző részét alkotja. „Menjünk először is a falusi iskolába, mentül távolabb a fővárostól. Vegyünk részt az ifjúság játékaiban, kisérjük el a fiatal legényeket s leányokat a »játszóra«. De ne restelljünk egy vasárnap délután elmenni a korcsmába is.” Ezt követően pedig kisebbfajta gyűjtési útmutatót ad arra, hogy a társas élet hagyományos és változó szokásait hol, hogyan érdemes megismerni, följegyezni, s mi az, ami abból továbbadásra korszerűen érdemes! Nem minden jogos aggódás és figyelmeztetés nélkül való, amit a későbbiekben mond: „Lassan levedlik rólunk ami a magyart magyarrá tette. A specialitások helyét bizonyos nivelláló európai máz foglalja el, s a nemzeti sajtóságok iránti érzék elvész... Vegyük elő most pedagógiai irodalmunk legjobban elhanyagolt ágát, azt, amelyik a játékokról szól. Lássuk, mi van s minek kellene ott lenni... szóval, írjunk a játék-ügy reformjáról, a pedagógia s a nemzeti élet tekintetbe vételével.”¹⁵ A cikksozrat utolsó fejezete *A magyar gyermekjátékok* címet viseli, amelyben a család, a kiseddóvó, az iskola és az iskolaköteles évek utáni kor jellemzőiről szól. *A Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* című korpusz létrehozásának itt lelhető fel közvetlenül is látható, első határozott tervei. „Vajha cikkemnek legalább annyi eredménye lenne, hogy ezután kiseddóvó intézet s iskola a játékokat (s meséket) jobban fölkarolná s a játékkönyvek másolása helyett maguk csinálnák a játékokat. Egy készülendő játékkönyv számára azon-

¹⁴ Kiss Áron–Péterffy Sándor–Pósa Lajos–Tihanyi Ágost 1899.

¹⁵ Kiss Áron 1880a. 381–382.

ban össze kellene gyűjteni azokat a játékokat is, melyek dalokkal összekötve nem lévén gyűjteményekbe föl nem vétethettek, de utána kellene járni annak is, hogy mint játszották azokat a játékokat, amelyeket (elődeinknél is) említve találunk.”¹⁶ Mint azt említettük, mindez csaknem változtatás nélkül megjelent 1883-ban, az önálló köteté formált magyar népiskolai tanítás történeti mű második kötetében, ahol a tanítási módszer történetét dolgozta föl a magyar népiskolák szempontjából.¹⁷

Az 1883. évi II. Országos Képviselői Tanítógyűlésen történekről szóló jegyzőkönyvi kivonat így szól: „(Augusztus 24-én) a délután 4 órakor folytatott közgyűlésnek tárgya a »gyermekjátékok« volt. Dr. Kiss Áron előadó találó képet adott beszédében a »mai gyermekekről«... Tegyük a játékot közügyggyé!, adjunk tanácsot a szülőknek, hogy az egészség többet ér mint a szép ruha vagy a nyelveken szólás... Játékkönyvünk ugyan még nincs, de a falusi élet bizonyosan sok ősi gyermekjátékot őrzött meg, amelyek összegyűjtése nemzeti érdek is. Erre következett a bizottsági javaslat felolvasása, amelyben előbb a játék fogalma van meghatározva, azután annak pedagógiai jelentősége s összehasonlítva a testgyakorlat másik fájával, a tornával. Aztán utasítás van adva, miként kell azt alkalmazni a szülői háznál, a népiskolában s az ifjúságnál. Szó van aztán a játék helyekről és indítvány van téve a játékok gyűjtésére.”¹⁸

Kiss Áron a játékgyűjtemény 1891-es teljes kiadásának előszavában megemlíti, hogy a lelkes játékkialtvány és ott elhangzott felajánlások ügye vagy másfél esztendeig nemigen jutott előrébb; ahhoz Trefort Ágost miniszter 1885. évi rendeletének kellett megszületni, hogy itt-ott már joggal apellálni is lehessen.¹⁹ Mindenesetre tanulságos, hogy az ezzel foglalkozó – persze nem minden sugallás nélkül való – rendelet milyen alaposággal szól tárgyaról: „A gyermeki játék ösztönszerű, s a szülői háznál szabadon, természetes módon nyilvánul. Annak gátat vetni nem szabad. Jó játzó gyermekből lesz a jó dolgos ember! A játék maga a cél, ját-

¹⁶ Kiss Áron 1883a. 450–468.

¹⁷ Kiss Áron 1883b. 581–583.

¹⁸ Vö.: Kiss Áron 2000. Utószó. 526.

¹⁹ Kiss Áron 1891. XI.

szik a gyermek, hogy játszó... Az ifjúságnál a tanító legyen figyelemmel e körülményre, hasson oda, hogy amint a régi görög világban volt, a játék tekintessék közügynek s a játékok sorrendjébe férfias, erő kifejtő s másrészt kellemes mulattató társas játékok kerüljenek... A gyűjtött játékok s játékdalok a gyűjtők által küldeszenek az egyúttal a közgyűlés kebeléből Dr. Kiss Áron előadó elnöklete alatt, a budapesti tagokból alakított központi bizottsághoz (...!? – KVJ), mely azokat pedagógiaileg rendszerezi, használatához utasítást szerkeszteni, s munkájának »Magyar játékkönyv« cím alatt való előállítására iránt a szükséges lépéseket meg fogja tenni.”²⁰

Az, hogy magában a rendelet – kellő szervezés, érintettség és érzékenység híján – a mégoly kedvelt játék/játszás témakörében sem jelentett egy csapásra lendítőerőt, nem csodálkozhatunk. A fővárosi bizottság (ma már neve sincs) tagjai közül egyedül a kezdeményező, Kiss Áron kezdett megmozgatni mindent; kiterjedt szakmai levelezőhálózata, s tanítványai jóvoltából, valamint a Néptanítók Lapjában csaknem hétről hétre (!) közölt beszámolót, adott útmutatót és tanácsot. 1886. december 29-én kelt évzáró írásában nagyfokú csalódottsággal szól arról, hogy addig mindössze 10 tanító küldött be játékanyagot; „labdázás, szerepjáték, ügyességi, körjáték, lánykérő, lánccjáték és társaik...” alkotják azokat. „A gyűjtési idő határát 1887 március hó első napjáig meghosszabbítjuk... A tanítóságon áll tehát a Magyar játékkönyv megalkotása.”²¹

3. Kiss Áron 1887 januárjában *A székelyföldi tanítókhöz* címen fordult az alábbi szöveggel: „A népiskolai és ifjúsági játékok gyűjtése érdekében kibocsátott felhívásunkra Magyarország húszezer tanítója közül körülbelül 25 tanítótársunk küldött be játékokat s némelyek játékgyűjteményeket. A siker tehát nincs arányban sem a tanítói kar nagy számával, sem a tárgy fontosságával. De ami a legszomorítóbb, különösen a székelyföldi tanítók méltatták eddig kevés figyelemre felhívásunkat, pedig tőlük vártunk legtöbbet, mert épen a magyarság lakta vidékeket s különösen a Székelyföldet hittük az ős magyar játékok klasszikus földjének. Most tehát

²⁰ A V.K.M. 1885. évi május hó 12-én 48 580. sz. alatt kiadott rendelete.

²¹ Kiss Áron 1886b. 825–826.

egyenesen a székelyföldi tanítókhöz fordulunk s őket kérjük fel, hogy az előttük ismeretes játékokat, a dalos játékokat, a ki teheti hangjegyezve, szíveskedjenek alulírotthoz beküldeni. Budapest, 1887. január 25.”²²

E cikk teljes beemelését azért tartjuk fontosnak, mert korábbi, majd az 1887-es esztendő folyamán közzétett cikkei közül egyikben sem szerepel a székelyföldin kívül más célzott megszólítás. Ehhez tartozik még az is, hogy más helyütt többször az erdélyi régió – általa ismert vagy csak feltételezett – „gazdag és mesés játék, monda és mesevilág”-jára céloz. Porzsol Lajos ugyan azt írja *Magyar labdajátékok könyve* (1885) című munkájában, hogy „jelen napjainkban a magyar labdajátékokat leghelyesebben játszsák a Heves-, Bihar-, Somogy-, Tolna- és Vas megye lakói, valamint Torda, Aranyos és Háromszék megyékben”²³, de ez még nem lehet érv arra, hogy a gyermekfolklór, s ezen belül és emellett a játék/játszás minden megnyilvánulása Erdély-, Székelyföld- meg Partium-szerte minden tekintetben oly gazdag lenne, pontosabban lett volna. (Szendrey Ákos, József Dezső, Kresz Mária, Gazda Klára, Faragó József s Fábíán Imre gyűjtései, valamint feldolgozásai viszont e téma Kiss Áronékat követő kutatása szempontjából igen kiemelkedőek, ám előadásunknak nem témái!)

Az Erdéllyel kapcsolatos, illetve Erdélyben folyó néprajzi kutatások első szakaszában – miként az történt más tájak, jellegzetes népcsoportok, dialektusok esetében is – főként a folklór, a népköltészet, népnyelv s a különféle szokások igen vegyes („elegyes”) gyűjteményeit produkálták. De egyúttal az is érdekes, hogy „A reformkorban bontakozó »székely kutatás« figyelmét az eredet, a szittyá múlt és Etele, a régi székely jogok kérdésköre kötötte le (Szabó József 1827 és Horváth István 1834), ...a székely népelet, gazdasági viszonyok és szokások leírására csak az 1840-es években történetek meg az első lépések... Erdélyben a modern szemléletű magyar táj- és népkutatás két-három évtizedes késéssel indult meg” – írja Paládi-Kovács Attila.²⁴

²² Kiss Áron 1887. 71.

²³ Porzsol Lajos 1885. 8. – Ezért Kiss Áron azokat ki is hagyja gyűjteményéből. Vö: Kiss Áron 1891. XII.

²⁴ Paládi-Kovács Attila 1985. 19.

Etédi Gedő János (1802–?) a Regelő Pesti Divatlap 1843-as évfolyamának második féléves kötetében *Székely szokások* címen nyári és téli játékok szerint csoportosítva adja közre „az ifjúság időtöltéseit tánccal és játékokkal”. Számos (külön-külön közölt) leány és fiús fonójáték, báli táncalkalom, mozgásos és eszközös játék (labdanemek és hintázások) szerepelnek csaknem kizárólag Udvarhelyszékből – de általában vett székelyföldi ismertségüket többszörösen is hangsúlyozva.²⁵

Tudjuk, a Kriza János mint szerkesztő nevével jelzett, immár legendás *Vadrózsák* című gyűjtemény első kötete (bár csak 1863-ban jelenhetett meg), pontosabban annak anyaga már 1844 táján együtt állt – erről Gyulai Pál egy levele, valamint Kriza Előszavának utalása a bizonyíték.²⁶ Egy ív terjedelmet sem kitevő *Gyermekjátékok és versikék* cím alá sorolt anyaga udvarhelyszékiként látott napvilágot. A Fejér-Nyikó mellékéről 20 mondóka, párcserelő, mozgásos, énekes-táncos játék szerepel, s ezek mindegyike helyet kapott Kiss Áronnál – ellentétben Etédi Gedőével.²⁷

Kiss Áron így ír a válogatás szempontjairól: „Az összekerült anyag világosítása és a mutatkozó hézagok pótlása végett összegyűjtöttem a nyomtatásban megjelent játékokat is. Felhasználtam... az Arany László és Gyulai Pál »Magyar népköltési gyűjteményét«, Erdélyi János, Kriza, Papp Gyula, Kálmány Lajos népköltési gyűjteményeit...”²⁸ Így már érthető, hogy a filológusnak is kiváló Kiss Áron gyűjteményében egyenrangú helyet kapott a Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának első köteteként napvilágot látott *Elegyes gyűjtések Magyarország s Erdély különböző részeiből* címűből az ott közölt 46 dajkarim, gyermekdal és játék. Ezek közül Arany Lászlónak köszönhetően a peremvidéki Nagyszalontáról 5, míg Kolozsvárról Gyulai Pál révén 6 darab gyermekfolklór szöveg szerepel.²⁹

²⁵ Paládi-Kovács Attila 1985. 331–332. Uo. 351–355.

²⁶ Kriza Ildikó 1987. IV.

²⁷ Kriza János 1863. 125–136. Vö még: Tátrai Zsuzsanna 1982.; Kriza János 1911. 158–159., 290–295.

²⁸ Kiss Áron 1891. XI.

²⁹ Arany László–Gyulai Pál 1872. 341–358.; Arany László Nagyszalontáról (36–40. sz.), Gyulai Pál Kolozsvárról (41–46.) ismertet délkelet-magyarországi játékokat.

Benedek Elek és Sebesi Jób összeállításában, az általuk gyűjtött anyag mellett a Kriza és Orbán Balázs gazdag népköltési gyűjtésének bevonásával 1882-ben jelent meg a *Székelyföldi gyűjtés*. A korokban nagy hírnévre szert tett folkloristák mellett *Gyermek- és játékdalok* anyagát kizárólag Benedek Elek és Sebesi jegyezte, összesen harminchármat, míg egy csokorra való falucsúfolót szintén gyermekektől gyűjtött, s ezért szerepelnek azok e csoportban.³⁰ Kiss Áron a gyűjtő-közlő neve nélkül, csupán az MNGY III.-ként hivatkozik gyűjteményének megfelelő játékcsoportjára, illetve variánsaik esetében e munkára.

Miként azt a bevezetőben említettük, Kiss Áron e korábban publikált munkákból merített akkor is, amikor egy-egy – általa eléggé elnagyoltan – nagy játékcsoport bemutatása során számos, igen érdekes variánst választott a történeti Erdély területéről, annak 10 vármegyéjéből. Érdeemes azonban azt is megjegyezni, hogy anyagában mégis szerepel olyan település (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy) és közigazgatási egység (Kisküküllő), amelyre egyébként igen alapos bevezetőjében nem tesz említést, máskor pedig (pl. Szatmár, Háromszék összefoglaló név alatt) nem tudni, mely okból „általánosan ismert” megjegyzés kíséri egy-egy játékot, itt inkább variánst. Lehet, ez már valóban a miénk, azaz az utókor csekély, a történeti távolság miatt fogyatékos ismeretünkől fakadó bizonytalansága, esetleg bizalmatlansága?

Mindenesetre ezek azok az évtizedek, amikor a vasút 1888-ban már Székelyudvarhelyig is eljut (előtte Arad, Nagyvárad–Bánffyuhnyad, Marosvásárhely, Kolozsvár, Brassó, Torda bekapcsolódott a vérkeringésbe); s a „klasszikus” Székelyföldön csak az 1800-as évek utolsó esztendeiben kerül kiépítésre.³¹ Ilyen szempontból nem volt indok nélküli Kiss Áron 1887-es fölhívása a székelyföldi tanítókhöz. Ám egyúttal ez az az időszak, amikor az irodalmi népiesség második-harmadik hulláma éppen az erdélyi, partiumi s nem sokkal később a székelyföldi témákkal termékenyül s egyúttal ködösödik is gyakran; a tárgykultúra népies vonulata pedig az 1870-es években Kalotaszeg, Kolozsvár, majd a Mezőség felől kap egyre erőteljesebb „nemzeti” jelleget. Játék vo-

³⁰ Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób 1882. 253–263.

³¹ Szász Zoltán 1986. 1508–09. sz. térkép.

natkozásban ennek a Gyarmathy Zsigmond által 1877/79 táján létrehozott Bánffyhungyadi Gyermekjátékszer-készítő műhelye, tevékenységének kisugárzása s késői hatása is adhatott késztetést a korabeli értelmiség jeleseire, s nem meglepő, ha ez így lenne Kiss Áron kapcsán is.³²

Mindenesetre, ha számos anyagi és szellemi kaland után is, de 1891 Szent György-napján az utolsó javítást is elvégezhetette Kiss Áron a *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* ívein. Anyagából ugyan – előre elhatározva, tehát tudatosan – kihagyta „az idegen ajkú honfitársak (németek, rutének, tótok) közt gyűjtött játékokat”.³³ Rá egy esztendőre viszont a Néprajzi Társaság folyóiratában, az Ethnographiában – Valent Aranka borgóprundi tanítónő feljegyzései alapján – Kiss Áron erdélyi német gyermekjátékokat közölt.³⁴ Talán nem kell sok időnek eltelnie ahhoz, hogy neves elődünk e mai napig ismeretlen helyen lappangó anyaga szintén előkerüljön!? Ám lássuk be, a 19. század húszas éveitől az 1880-as évek közepéig terjedő időszakból származó erdélyi és partiumi játéktanyag egy része a ma olvasója, pedagógusa s kutatója számára is bőven nyújt újra felfedezni valót!

Irodalom

ARANY László –GYULAI PÁL (szerk.)

1872 Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Új folyam I. Pest.

ÁRPÁSSY Gyula

1969 Kiss Áron (1845–1908). In: *A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve*. Budapest, 176–210.

BALASSA Iván

1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest.

BELICZA József

1889 *Törvények és rendeletek gyűjteménye*. Budapest.

ETÉDI GEDŐ János

1985 Székely szokások. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest, 344–361.

³² Sebestyén Kálmán 1998. 100–103.; Tészabó Júlia 1999a. 351. és Uő. 1999b.

³³ Kiss Áron 1891. XII.

³⁴ Kiss Áron 1892 38–39.; Wliscoczki Henrik 1892. 24–28.

FEHÉR Erzsébet

1995 Praeceptorok és tanítók. In: *Tanulmányok a tanítóképzés történetéből*. Budapest.

GYÖRGYI Erzsébet

1990 Kiss Áron halálának évfordulójára. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Kiss Áron emlékezete*. Kecskemét–Budapest, 14–16.

1999 Áron Kiss Ungarische Gesellschaft für Spiele- und Spielfzeugorschung. *Acta Ethnographica Hungarica* 44 (1–2.), 261–264.

GYULAI Ágost

1909 Kiss Áron emlékezete. *Magyar Paedagogia* 3–4. sz. Klny. Budapest.

KARÁCSONYNÉ MOLNÁR Erika – KRAICINÉ SZOKOLY Mária (szerk.)

1998 Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató és nevelőmunkában. *Tanítóképző Főiskolai Füzetek* 5. Budapest.

KELEMEN Elemér

1994 Kiss Áron. In: *Ezer éves a magyar iskola. Lapok a nevelés történetéből*. 121–126. Budapest.

1997 Kiss Áron. In: *Új Pedagógiai Lexikon*. II. 241. Budapest.

2000 Bevezetés. In: KISS Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. 1891.(Hasonmás) V–VII. Budapest.

KISS Áron

1874 A természetes fejlődés. *Egyházi Szemle* 4. (11) 320–323.

1877 A népiskolai tankönyvek s az ifjúsági iratok irodalom-története érdekében. *Néptanítók Lapja*, 101–105.

1880a A játék pedagógiai szempontból. 1. *Néptanítók Lapja*, 381–383.

1880b A játék történetéről. 1. *Néptanítók Lapja*, 413–415.

1880c A játékok történetéről. 2. *Néptanítók Lapja*, 447–450.

1880d Testgyakorlás. Játék és torna. *Néptanítók Lapja*, 512–516.

1880e A magyar gyermekjátékok. *Néptanítók Lapja*, 570–576.

1883a *A magyar népiskolai tanítás története*. 2. füzet. Budapest.

1883b A II. Országos Képviseleti Tanítógyűlésről. *Néptanítók Lapja*, 581–583.

1886a A népiskolai és ifjúsági játékok gyűjtése. *Néptanítók Lapja*, 825–826.

1886b Játék. In: VERÉDY Károly (szerk.): *Paedagogiai Encyklopaedia*. Budapest, 481–484.

1887a A székelyföldi tanítókhöz. *Néptanítók Lapja* 71.

1887b Mit gyűjtsünk? *Néptanítók Lapja* 79.

- 1887c A játékgyűjtés geographiája. *Néptanítók Lapja*, 103.
- 1887d A játékgyűjtés és a kritika. *Néptanítók Lapja*, 119.
- 1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest. Hasonmásai: 1984. és 2000. Budapest.
- 1892 Erdélyi német gyermekjátékok. *Ethnographia* III. 38–39.
- KISS Áron – PÉTERFFY Sándor – PÓSA Lajos – TIHANYI Ágost
1899 *Mesés-könyv*. Budapest.
- KRESZ Mária
1948 *A magyar gyermekjáték-kutatás*. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest.
- KRISTON VÍZI József
1990 Tematikus kutatások Kiss Áron játékgyűjteménye alapján. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Kiss Áron emlékezete. Vesszőparipáink*. I. Kecskemét–Budapest. 21–27.
- 1996 Méta, csürök, karika. Emléksorok a magyar népi sportjátékok kutatóiról. In: SIKLÓDI Csilla (szerk.): *Tradicionális sportok, népi játékok*. Budapest, 53–60.
- 1996 Forráskutatás népi játékaink oktatásához. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*. Kecskemét, 119–132.
- 2000 Utószó. In: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Hasonmás. Budapest, 519–533.
- 2002a *Kiss Áron. Tudós tanárok – Tanár tudósok*. Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum sorozata. Budapest.
- 2002b A magyarországi játékkultúra állami támogatása a 19. század második felében. In: *Homo Ludens. Győri Tanulmányok*. Győr, 67–74.
- KRIZA Ildikó
1987 Előszó az 1987. évi kiadáshoz. In: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvár 1863. Az Akadémiai Kiadó Reprint sorozata. I–XIV. Budapest.
- 2001 A néprajztanítás gondjairól. *Iskolakultúra* XI. 6–7. sz. 45–53.
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvár.
- 1911 *Vadrózsák*. I–II. Budapest.
- KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób
1882 Székelyföldi gyűjtés. *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. III.
- LACZKÓNÉ Pálfi Alojzia
1990 A „Kiss-testvérek”. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Vesszőparipáink*. I. Kecskemét–Budapest, 17–20.

LÁZÁR Katalin

1996 *Magyar népi játékok*. Budapest.

LUKÁCSY András

1984 *Elmés játékok, játékos elmék*. Budapest.

MARGÓCSY József

1990 Kiss Áronék családja és Szabolcs-Szatmár. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Vesszőparipáink*. I. Kecskemét–Budapest, 9–13.

MÉSZÁROS István

1990 Kiss Áron, egy hajdani nagy magyar pedagógus. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Vesszőparipáink*. I. Kecskemét–Budapest, 5–8.

MITNYAN GYÖRGY

2000 Beköszöntő. In: KISS Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Hasonmás. III–IV. Holnap Kiadó, Budapest.

MÜLLERNÉ SERES Ágota

1984 Kis Áron tankönyvíró munkássága. In: BALOGH László (szerk.): *Neveléstörténeti Füzetek* I. Budapest, 11–25.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1985 Táj- és népismeret a reformkorban. In: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest, 5–26.

SEBESTYÉN Kálmán

2001 Gyarmathy Zsigmond és a kalotaszegi fafaragó háziipar. In: *Néprajzi Értesítő* LXXX. 97–116.

SZÁSZ Zoltán

1986 *Erdély története*. III. Budapest.

SZENTIVÁNYI Tibor

1996 Kiss Áron Magyar Játék Társaság. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Vesszőparipáink*. III. Kecskemét–Budapest, 181–193.

SZTRINKÓ István

1985 Kiss Áron: Magyarországi gyermekjáték-gyűjtemény. *Forrás* 10. sz. 91.

TÁTRAI Zsuzsanna

1982 A szokásköltészet Kriza János gyűjteményében. In: KRIZA Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszméaramlatok*. Budapest, 91–116.

TÉSZABÓ Júlia

1999a Játékgár a századfordulón. *A Békés megyei Múzeumok Közleményei* 20. Békéscsaba, 347–363.

1999b *Gyermekjáték készítő kézműves iskolák a századfordulón*. Kézirat, 24.

UJVÁRY Zoltán

1995 A gyermekjáték-kutatásról. In: T. BERECZKY Ibolya (szerk.): *Gyermekvilág a régi magyar falun*. I. Szolnok, 7–14.

VÁCZI Mária

1990 Ajánló bibliográfia Kiss Áron önálló és gyűjteményes munkáiról, valamint a róla szóló irodalomról. In: KRISTON VÍZI József (szerk.): *Vesszőparipáink*. I. Kecskemét–Budapest, 30–35.

Kürti László

Szexualitás és csujogatózás Kalotaszegen

A lakodalom szokásának mind a mai napig kevésbé elemzett része a nemiség és a szexualitás megjelenítésének lehetősége. Ennélfogva a lakodalmi játék, tánc, költészet és szerepek legkevésbé kutatott produktuma a szexualitás nyíltságát magába foglaló lakodalmi kurjantás. Az 1990-es évek lakodalmainak kutatásakor a kalotaszegi Alszeg, pontosabban az Almás-völgyének egyik jellegzetes kistalujában, Zsobokon (Jebuc) sikerült egy jelentős mennyiségű csujogatózást felgyűjteni, amelyek elemzése több fontos tényre hívja fel figyelmünket.¹ Az itt közölt kurjantások, helyi szóhasználattal csujogatózások sajátosságát az adja, hogy míg 1992-ben 15-öt és 1995-ben mintegy nyolcat lehetett a lakodalmi menetben feljegyezni, addig 1998-ban már csak két csujogatózás hangzott el. 1998 után igen ritkán vagy egyáltalán nem használták már funkcionálisan a csujogatózásokat a település lakói. A szokás kihalásának és hirtelen megszűnésének okai között a legfontosabb, hogy többen maradinak, öregesnek és elavultnak tartják. Drasztikus megszűnésének másik, igen fontos oka abban rejlik, hogy a református lakosság követi az egyház tanításait és felhagynak a nemkívánatosnak minősített szokásokkal. A csujogatózás és a templomozás utáni tánc ennek a felsőbb utasításnak esett áldozatul. Az 1998-as Református Naptár egy röpirata, *Rend a lelke mindennek* címmel, így utasította a református gyülekezetet: „Házasságkötés esetén ne kíséreljék a templomba az esküt letenni kész ifjú párt se csujogatózással, se borostüveggel, se cigányzenével. Még inkább óvakodjunk attól, hogy a cinterem és a templomkapu az istentisztelet után a menyasszonyra várakozó násznép táncterévé válják.”²

A református Zsobok lakossága valamikori hagyományos lakodalmi és közösségi rítusai nagyban megegyeztek a környék, a szűkebb Alszeg falvaiban ismert szokásanyaggal (Jankó 1993. Vass–Salamon 1986.). Bár kisebb eltérések léteztek, ezek elemzése

¹ Kalotaszegi kutatásaimat már több helyen bemutattam (pl. Kürti 1996, 2000, 2001.).

² Lásd, „Rend a lelke mindennek. Néhány fontosabb tudnivaló a református gyülekezet életrendjéből.” Erdélyi Református Naptár, Kolozsvár, 1998. 28.

kívül esik a jelenlegi adatközlés határain. A mostani leírásban csak egy-két sajátosságra tudok kitérni, amelyek a lakodalom és a nemi szerepek élesen elválasztott erkölcsrendszerét illusztrálják. Mint a hagyományos rituális szerepekben általában, a legények és lányok, valamint a házas emberek és asszonyok más és más feladatkört kell hogy teljesítsenek. Csak azok az emberek kapnak különleges szerepeket, akik a közelebbi rokonsághoz tartoznak, illetve rituális célirányos tevékenységet végeznek (násznagy, vőfély, szakácsok stb.). A tér és időbeosztás egyben a nemi szerepek elválasztásának egyik funkcióját is behatárolja.

Zsobokon a lakodalom többnapos, mint általában a kalotaszegi lakodalmak bármelyike. Az 1992 és 1998 között megfigyelt lakodalmakban még éltek a sajátos mozzanatok és kalotaszegies jellegzetességek: a termőfa készítése, a menyasszonyfán lévő kendő levétele, a kibúcsúzások elolvasása, az álmenyasszony megjelentetése, és a fiatalok „ünnepe”, a siratóest. A készülődés, az ajándékok vivése-átadása jellegzetesen közösségi és nagycsaládi alkalom volt, amelynek első alaposabb leírása, már amennyire a 19. század közepén lejegyzett bemutatást annak lehet nevezni, Részó Ensel Sándor gyűjteményében található (1867). Bár nem árt megjegyezni, hogy ez a leírás megtalálható az 1853-as *Magyarország és Erdély Képekben* és a Vasárnapi Újság 1856-os cikkeiben is. Az ez után lejegyzett lakodalmak Jankó János (1892) és Gyarmathy Zsigáné (1896) nevéhez fűződik, sajnálatos azonban, hogy egyik úttörő munka sem közöl lakodalmi csujogatózásokat. Ezek funkcionális feljegyzésére majd csak Nagy Jenő 1937-es nyárszai (Nagy 1984) és Gönyey Sándor 1942-es kalotaszentkirályi gyűjtésekor (1942) kerül sor. A három 19. századi leírás mindenesetre jó alapmodelljét adja annak, hogy a későbbi kalotaszegi lakodalmak sajátosságait és eltéréseit egy adott közösségen belül megvizsgálhassuk.

Zsobokon ma már csak az idősebb adatközlők emlékezetében él a jegyváltáskor hordozott lámpás szokása. A két násznagy közrefogta a vőlegényt, az egyik külső kezébe vitte a lámpást. A lámpással együtt zászlót is vittek. Ez utóbbi egy rúdra felszerelt faráma volt, melyre kifeszítve szörkendőt tűztek. A zászló tetejét egy „háromágú tollú” is díszítette. A háromágú jelentést több (férfi)adatközlő úgy magyarázta, hogy a „vőlegény is háromágú”. Amint a

csujogatások elemzéséből kiderül, a hármasszám-misztika gyakran megjelenik és a hagyományosnak mondható számszimbólum körébe tartozik.³ Az így feldíszített sereg ment a menyasszonyos házhoz. A lámpagyújtásnak másnap reggel is volt funkciója, „hogy ne aludjon el a vőlegény”. Ennek a „megvilágosításnak” a magyarázata több férfi adatközlő szerint az volt, hogy az ifjú pár lássa, „hogy mit csinál a nászéjszakán”. Nyilvánvaló, hogy itt a burkolt szexuális aktrusról van szó. Ma már sem a lámpás, sem pedig a zászlós-tollas díszmenet nem ismert. Csak a falusias hangulat, zenészek, násznagyok és vőfélyek kísérik a kis csapatot a menyasszony szüleinek házához és onnan az esküvőre, a templomba. A templomozás után az ifjú pár tiszteletét teszi a papnál, majd a menyasszony hazaszökötése után az egész sereg a lányos házhoz megy a menyasszonyt kikérni. A kiadatás után az egész lakodalmas menet a helyi kultúrházba megy, ahonnan majd csak a hajnali órákban széled szét.

Az esküvő napja előtti jegyadás szokása viszont még igen elevenen él. A huszadik század elejére visszaemlékező idősebbek szerint a vőlegény szörkendőt és selyembojtot adott jegybe. Mindkettőt úgy vették, de az utóbbit rendelésre készítették Bánffyhunyadon. A leány csak bokrétát adott a jegyben, de az 1930-as évektől divatba jött, hogy faragott kis dobozban már pénzt is adtak. A siratóestén a jegyet visszaváltották, azaz visszaadták egymásnak a jegyeket, az ajándékokat.

A lakodalom előkészületeiben a jegyváltás már az ünnepi hangulatot jelentette, de a legtöbb munkát ekkor már a bútorszállítás, a ház feldíszítése, az állatok levágása, a csigacsinálás, a sütés és főzés jelenti. A bútorok vitelét a szokásrend szerint mindig az ágygal kezdték, hogy „legyen min aludniuk”. Az ágyat azonban csak „felvetve”, tehát megágyazva volt szabad vinni. Érdekes, hogy ebben a munkában csak asszonyok és lányok vesznek részt. A férfiak csak a szállítás felügyeletét kapják, amelyet ma már kocsival, vagy traktorral oldanak meg. A kosarakat a „nyoszoróleányok” viszik. Ebben vannak az edénykészletek, sütő-főző eszközök, de a nehezebb asztalokat és a székeket a vőfélyek viszik. Az új házások szobáját, vagy lakását a keresztanya, a menyasszony nagynénjei

³ Kérdéses, hogy az aranyvessző vagy a termőág szimbólummal milyen összefüggésben van (lásd pl. Bernáth 1986. 315–317.).

díszítik fel, és ők vetik be az ágyat is. A vőlegény rokonai hozzák a bútorokat. A lakodalom ezen sajátos mozzanatai még igen élénken éltek az 1990-es években megfigyelt mintegy 10 helyi lakodalomkor.

A zsoboki és a kalotaszegi lakodalmak nevezetes kelléke a perec, amely fontosságát és kultikus szerepét a csujogatózásokban is megfigyelhetjük. Az 1950-es évektől elterjedt hétvégi lakodalmi időbeosztásban az asszonyok már csütörtökön elkezdik a perec sütését. A férfiak feladata – majdnem egyidejűleg – a sátor és a tűzhely, az asztalok felállítása a falu közepén lévő kultúrházban. Pénteken vágják a disznókat, az elmúlt száz évnek megfelelően mindig a falun kívül. Ha van, akkor borjút is vágnak, amelyet két-három fiatal férfi nyúz meg és darabol fel. A disznóvágásban azonban az asszonyok is segítenek. A húsételeket adó borjú és disznó nem szerepel a csujogatózásokban, melyek szimbolikájában igen sok más állatfajt megtalálunk.

A sütés-főzés egyik mind a mai napig ismert s elfogadott része, a perecsütésen kívül, a termőágkészítés, mely az asszonyok és lányok feladata. A pereceket igen nagy számban sütik és a hagyományos ajándékadás rendszere szerint minél közelebbi a rokonság, annál több peracet illik készíteni. Ezen kívül a megjelent vendégeknek is illik adni peracet. Ami viszont már nem él a lakodalmas menetben: az az ökrös szekér és gazdája a béres. Az ökrös szekér feldíszítése is az asszonyok feladata volt. A zsoboki lakodalmas menetben mindig az első pár ökör szarvára tették a peracet. Ettől csak akkor tértek el, ha nagyon gazdagnak nem mutatta magát a család, amikor ezt tartották előkelőnek és csak ajándékként adták a peracet a béresnek és segítőjének, a kisbéresnek. Az ökör szarván díszelgő perec egyébként mindig a bérest illette.⁴ A béres feladata a szekér és az ökrök felkészítése volt. Emlékezetes

⁴ A zsoboki fonott lakodalmi kalács–perec párhuzamait megtaláljuk a tirpák bokortanyák szlovák lakosságánál. Ez utóbbiakat „radosá”-nak, azaz örömkalácsnak nevezték, és felszalagozva az asszonyok vagy a karjukra húzták, vagy pedig egy rúdon vitték magukkal. Ez a szokás annyira elharapózott, hogy az 1780-as években az egyházi törvények szorgalmazták a rodosnikok elhagyását (Márkus 1943. 191–192.). A kenyér, kalács és az étkezés kultúrájának összehasonlító vizsgálatairól lásd Counihan and Van Esterik (1997) és Mesnil (1992) munkásságát.

lakodalmakban, két-három pár ökrös szekeret is használtak a násznép és a hozomány szállítására. A hatökrös szekér már a leggazdagabb lakodalmakat jellemezte. Az ökrös szekér a menyasszonyt Zsobok mindhárom utcáján végighordozta. Az elmondások szerint az ökrös szekérral a násznép egy része a templomot kerülte. Az egész körbejárást a templomi esküvő ideje alatt a béres ostopattintgatása kísérte. A kerülés mindig az óramutató járásával ellentétesen történt. Ez volt az egyházi, szakrális rítus profán ellentétje, amely igen gyakran kivívta az egyházfők ellenszenvét. A béresek és ökrös szekerek az 1950-es években szerepeltek utoljára a zsoboki lakodalmakban. Az 1950-es években a tévesztés azonban egy csapásra megszüntette az ökörtartást és ezzel a hagyományos lakodalom egyik fontos kelléke és szereplője tűnt el örökre.

A perec mellet még egy kultikus tárgy jellemezte a zsoboki lakodalmat, a termőág, amelyet a rokonsághoz tartozó asszonyok készítettek el. Egyben az ő feladatuk volt a termőág fejen való vivése is. Már Réső Ensel gyűjteményéből tudunk egy 1853-as adatról, amelyben szerepel a „lakodalmi fa” fejen hordása a nyoszolyóleány által (1867. 172.). Míg korai fényképeken valóban látszik ennek a szokásnak a hiteles rögzítése, ki kell jelenteni, hogy az 1990-es évek termőágai sokkal nagyobbak és nehezebbnek voltak annál, mintsem azt fejen lehetett volna vinni. A zsoboki nők szerint lehetetlen lenne ekkora súlyt a fejen hosszabb ideig hordozni. Már az 1950-es évek végén készült fényképeken is a legtöbb lakodalmi termőágot ketten viszik.⁵

Az 1990-es évek jellegzetes, főleg a fiatalok szórakozását jelentő mozzanat a péntek esti sirató, amelyet a menyasszonyos háznál rendeztek a fiatalok. Régebben mindenki hivatalos volt, de ma már jobbára csak a legjobb barátok, közeli rokon fiatalok, és iskola-társak vesznek részt. Közvetlen az esti templomozás után kezdik a sirató estét és erre az alkalomra a lányok teljes díszes ruhában („falusiasan”), pártával mennek a templomba, hogy „elkísérjék utoljára a menyasszonyt”. A templomozás után közösen mennek a lányos házhoz, és vacsorához ülnek. A vacsorára ma már inkább húst sütenek, de az elmondások szerint régebben a jellegzetes „sa-

⁵ Az Ipoly menti palóc lakodalmakban a vőfély díszített (gyertyával!) örömkalácsot vitt a fején (Csáky 1993. 127.).

vanyú leves” járta. Ha lehetett ribizli, vagy meggy leves, de mindig hússal főzve. Ekkor adja vissza a vőlegény mindenki előtt a jegyajándékot a menyasszonynak. A siratózás korábban a fiatalok közös nagy mulatsága volt. A lányok és a legények énekeltek, játszottak és volt, amikor közösen csujogattak is. Némely elmondás szerint régen igen vaskos és obszcén csujogatózásokkal felelgettek a legények és lányok egymásnak. Az elhangzott és megkedvelt csujogatózásokat legtöbbször füzetekbe lejegyezték, és onnan másolták át egymásnak az alkalomhoz illően.

A pénteki nap folyamán a fiatal barátnők és rokon lányok megszabott tervek alapján feladatokat hajtanak végre. A zsoboki lakodalom egyik jellegzetes mozzanata a „háromágú fa” készítése volt, amelyet mindig a nyoszolyólányok kötöttek, és amely szintén kultikus szerepet tölthetett be. Ez egy háromágú gally (som, kőris, csetenye) volt, amelynek tetejébe, középre, libatollból szintén egy hármass bokrétát kötöttek. Ezt a díszet az ökrös szekér jármára tették fel. A lakodalom elmúltával annak a háznak az oromzatára szegelték fel, amelybe vitték a menyasszonyt. Erre a szokásra ma már csak az 50 éven felüli korosztály egyes tagjai emlékeznek, hasonlóan a zászlós temetkezésekre. A háromágú fa kapcsolata a háromágú vasvillával (67-es példa) talán figyelmet érdemel, ám jelenlegi adatok nem elegendők ennek eldöntésére.

A lányok feladatához tartozik még a vőfélypálca készítése. Zsobokon ez egy színes selyemszalagokkal feldíszített fából faragott fokos. A Nádas mentére oly jellemző gyöngyözött, madaras vőfélypálcát itt, de az egész Alszegezen és Almás mentén nem használták. A fokosokat megtartják, és csak egy-két év múlva díszítik fel újabb szalagokkal. A lakodalom napjára, főleg a tavaszi és nyári időszakban, virágot, főleg szegfűt kötöznek rá.⁶

Érdekes, hogy a lakodalmi szokásanyagban csak egyetlen egy rituálisnak mondható ének került elő, amely a menyasszony kibúcsúzásakor és a szülői háztól való elköszönése után hangzott el, „mikor felült a szekérre” – emlékezett vissza Gál Máté Kata. Ekkor a következő nótát énekeltek:

⁶ Nem érdemtelen megjegyezni, hogy a balta alakú vőfélybot a palóc vidékeken csak Nógrád megyében dívik, míg a pálca és a buzogány ettől nyugatabbra volt használatos (Bakó 1987. 34.).

*Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom,
S nem söpör ki többé az én gyenge karom,
Sepertem eleget, seperjen már más is,
S öleltem a babám, ölelje már más is.*

*S két út van előttem, melyikre induljak,
S két szeretőm vagyon, melyiktől búcsúzzak,
Szőkétől búcsúzó, a barna haragszik,
Így hát az én szívem soha meg nem nyugszik.*

(az utolsó két sor változata:

*Szőkétől búcsúzó piros pünkösdi napján,
Barnától búcsúzó halálom óráján.)*

A zsoboki lakodalom elszürkült ének- és dalkincsével szemben igen gazdagnak tűnik a rituális és kultikus tónusú, a termékenység és az óvó-védő funkciójú csujogatók rendszere. A csujogatók tartama a lakodalmi menetre és a templom előtti táncra korlátozódott, tehát mindig a publikus térre. A csujogatókban a lakodalom főbb szereplői jelennek meg, de legtöbbször a szexualitással átítatott kicsujogatóban a szöveg profán és sokszor igen obszcén tartalmú. Ezeket „csúfos” csujogatóként emlegették.⁷ Az ilyen jellegű csujogatókat általánosnak vehetjük az egész magyar nyelvterületen és nagy kár, hogy a kutatók elálltak közlésüktől.⁸ Zsigmond József szerint Magyarán is éltek a lakodalmi rikoltozások között a „zsirosak”, amelyet (szerinte) „nem bír meg a nyomdafesték” és ezért kihagyta gyűjteményéből (Zsigmond 1995. 182.). A Gyimes völgyében az „erotika felfokozását szolgáló ’csúnya’ szavakat” hujjintanak a fiatal menyecskék, amiből Bosnyák közöl jó néhányat (Bosnyák 1987. 177.). Sajnálatos, hogy a kutatók nagy többsége nem vállalkozott közlésükre, mert sem a szexualitással kapcsolatos szövegek összehasonlítását,

⁷ A magyarózdai születésű költő-író Horváth István ezt „gúnyolódó” csujogatósnak nevezte (Horváth 1971. 309.).

⁸ Gönyey Sándor volt az, aki talán elsőként figyelt fel Kalotaszegen (Inaktelke, Kalotaszentkirály) a lakodalmi csujogatók „csúfos” voltára, amelyekből többet le is jegyzett (Gönyey 1942.).

sem pedig a szexualitás körüli gondolkodást nem áll így módunkban megismerni és összehasonlítani.⁹ Teljesen más lenne a jelenleg bemutatott közösség – vagy bármely, ha azt vesszük – szóbeli hagyománya és lakodalmi költészete, ha a csúfos csujogatók kima radnának.

A lakodalmas menetben az aktív szerep a fiatal férfiaké, de a csujogató inkább 'demokratizáló', kiegyenlítő, hiszen nők és férfiak egyaránt gyakorolhatták. Sőt fiatal asszonyok csoportja igencsak kivette részét az erotikus töltetű „csúfos” szövegek kiabálásából. A csujogató és a tánc így egybefonódva létezik, mint egy archaikusan egyszerű és őszinte művészeti nemi kifejezési forma. A táncolás és a csujogató tehát nemi szerepek elválasztását is szolgálta. A férfiakra az aktív táncolás, a nőkre pedig az aktív csujogató várt. Az idősebb férfiakkal szemben a lakodalmas menetben főleg a fiatal legények táncoltak. A felszegi lakodalmas menetekben a zenészekkel szemben a férfiak hátrafelé (curükkolva) mentek, sokszor négyen hatan is összefogózva és így lejtettek furcsa táncot.¹⁰ Zsobokon csak a fiatalok és inkább egy-egy vőfély táncolt. A vőfélyek ott, ahol lakodalmas hívogató volt, megálltak és egy táncot rendeltek. Ismert és jó táncos vőfélyek ilyen házak előtt eljártak egy-egy figurát is. Ezekkel az egyéni, főleg bemutató jellegű táncokkal szemben a templomi tánc már páros, csoportos táncolási forma volt. A templom harangjai még zúgtak, amikor a zenészek már elkezdték a táncot. Az idősebbek elmondása szerint Zsobokon a templom előtt mindig „nagy tánc” volt, és amíg a fiatal pár a paplakba tartózkodott, addig a lakodalmas gyülekezet folyamatosan táncolt. Általánosan csak a csárdást táncolták, de ismert volt a körscárdás is, de hogy ezt paptáncnak nevezték volna, mint

⁹ A többi publikáció sem mentes ettől a visszafogott és prűd magatartástól. Sajnos Kisiratos (Kovács 1958.), a Mezőség (Kallós 1973.) és a Székelyföld szexuális magatartását sem ismerhetjük meg.

¹⁰ Ez a furcsa mozgás és testkultúra teljesen ellentétben van a hagyományosan ismert és elfogadott táncolástól, bár ezt is táncnak nevezik. Itt azonban a duhajkodás, hangoskodás, és a férfias, de ugyanakkor nem szokványos, kihívó viselkedés volt a jellemző. Hasonló szokás jelen volt a palóc lakodalmakban is. Bakó Ferenc leírása szerint Felsőtárkányon „A legények, lányok, de sokszor idősebbek is menet közben sajátágosan táncoltak, »ugráltak« (1955. 378.).

sok helyütt (Baranyában például, lásd Berze 1940. 243.), arra már nem emlékeztek. A mozgással együtt járt, hogy szabatosságuknak is hangot adjanak és mind a nők, mind a férfiak a tánc közben kihívó csujogatásnak adtak hangot.

A zsoboki, és általában a megfigyelt kalotaszegi lakodalmakban (Inaktelke, Ketesd, Körösfő, Kispetri) a lakodalmas menetben való mozgás mindig más, mint egyéb alkalmakkor táncolt táncoknál. A lakodalmas menetben a férfiak és nők elkülönülve vonulnak és a férfiak, ahogyan azt Gyarmathy Zsigáné is leírta, zajoskodtak, főleg tapsoltak. Nyilván a ritmusos zajkeltés volt a funkció, de a menetben való mozgások, hajlongások, kéz- és karlendítések, meghajlások, aprócska figurázások, ujjpattintások, füttyülés általános volt a lakodalmas menetben, mint ahogyan a részeg emberek obszcén vagy botorkáló mozgása is.

A másik hagyományos félig-meddig kötött rituális tánc a menyasszonytánc volt, de ekkor a csujogatást nem gyakorolta senki sem. Az egyik helyi adatközlő elmondása szerint. „ekkor nem illet csujogatni”. Aki táncolt a menyasszonnyal köteles volt fizetni, illetve ő adta át a család által meghatározott ajándékösszeget az ifjú pár részére. A zenészek rövid ideig muzsikáltak, és csak a csárdást, hogy mindenkire sor kerüljön. A menyasszony pénz felét a muzsikusok, másik felét az új pár kapta. Az 1990-es évek elején a menyasszonytánc kezdett elmaradni és sokan már csak a szóláskor adták az ajándékokat, vagy inkább a megbeszélt összeget az ifjú pár részére. 1990-es évek közepén már nem volt ritka, hogy több millió lej gyűlt össze a szóláskor.

A kalotaszegi lakodalmakban a fára mászás, a kútba eresztés és a hérész mozzanatait szokás kiemelni, mint jellegzetességeket.¹¹ Az 1990-es évek végéig a fára mászás rítusát csak két alkalommal volt lehetőség megfigyelni, de a kútba eresztést már egyszer sem. Legtöbben csak azt hangsúlyozták, hogy régen az ifjú párt levitték a patkra megmosdatni. Zsobokon a hérész már elavult dolog so-

¹¹ Jung Károly cikkében a magyar és délszláv szokásokat vetette össze (1983). Réső Ensel leírása szerint (1867. 173.) a völgegynt kútba eresztik, ahonnan a menyasszony kikéri és „uram ökemének” nevezi.

kek szerint.¹² De vasárnap még összegyűltek a kultúrházba és a fiatalokat is meglátogatták, amelyet héréssznek neveztek, bár tudták, hogy ez már nem azonos a valamikor hérésszel.

A lakodalom szokásrendjébe a csujogatózás szervesen illeszkedett, mivel nem mindenki csujogathatózott, nem mindent és nem mindenhol. Voltak egyes csujogatózások, amelyeket csak bizonyos résztvevőkre és szereplőkre lehetett kiáltani. A csujogatózás egyik csoportja a menyasszonyoknak szólt, amelyek közül a következőket ismerték az adatközlők.¹³

1. *Azért vagyunk olyan víg,
A menyasszony olyan szíp.*

Ez általánosan ismert csujogatózás Kalotaszegen (Olosz–Almásai 1969. 304.; Vasas–Salamon 1986. 376.). Máshol, például Csákánydoroszlón így ismerték: „Azér vagyok olyan víg, A koszorúm virágzik” (Csaba–Kolmon 1958. 76.).

2. *Fogadjunk egy liter (icce) borba,
A menyasszony ki van fúrva,
Fogadjuk vagy háromba,
Meg is van már jól baszva.*

Kalotaszegen ismert az első két sora (Vasas–Salamon 1986. 374, 398.). Balázs Lajos szintén közli az első két sort a csíkszentdomokosi lakodalomból (1994. 343.), Györgyi Erzsébet pedig bukovinai székely lakodalmi csujogatózásként jegyezte le (1962. 82.). Bakó szerint a palóc lakodalmakban így volt használatos: „Fogadjunk egy liter borba, Baba van a menyasszonyba” (1987. 122.); Somogyban azonban már így: „Három szekér széna murva, A menyasszony ki van fúrva” (Együd 1975. 232.).

¹² Részó Ensel a 19. század közepén arról tanúskodik, hogy a „heris” a lakodalom negyedik napján (pénteken) hat ökrös szekérral folyt, amikor az egész faluban ajándékokat gyűjtöttek (1867. 173.).

¹³ A mintegy 127 csujogatózást hat nő és négy férfi adatközlőtől gyűjtöttem 1992 és 1998 között. Közülük többen csak keveset tudtak már elmondani. Hárman azonban több tucat csujogatózást ismertek. A csujogatózások mintegy egy negyede lakodalmas menetekben hangoztak el.

3. *Ez az utca itt de széles, (v. Ez az utca tekervényes,
A menyasszony nagyon kényes, Itt a leány nagyon kényes...)
Úgy fekszik a legény alá,
Mint a nyúl a bokor alá.*

Az első két sor változata megtalálható általánosan (Részó Ensel 1867. 44.). Kallós (1973. 108.) a Mezőségről, Szendrey Vas megyéből (1929. 5.) közli változatát. Az Ipoly mentéről, „Ez az utca petrezselymes, Menyasszonyunk talpig selymes” (Csáky 1993. 104.), és a bukovinai székelyeknél ugyanez (Györgyi 1962. 82.) volt ismert. Az utca kigúnyolása ismert más csujogatásokból is (Bakó 1987. 123.). Változatát ismerjük Hajdúhadházán: „Ez az utca kacskaringós, a menyasszony kacsingatós” (Enyedi 1988. 167.). Az „ez az utca” jellegű csujogatások kapcsolódnak a rosszak-gonoszak típushoz és az „úgy, mint” kötőszós formula a ráolvasások szerkezeti sémáját idézik elő (Szendrey 1938. 398.).

A csujogatások másik nagy csoportját a vőlegényes, illetve a menyasszonyos háznál lehetett csak kiáltani.

4. *Rácsos kapu kinyitódik,
Szalai Laci házasodik.*
5. *Ne támaszkodj a kapunak,
Támaszkodjál egy nagy fasznak.*

A kapu sokszor és sokféleképpen szerepel a lakodalmas nótákban és a csujogatásokban is; például Bakó Ferenc által közölt felsőtárkányi lakodalmasban (1955. 381.). Az első két sor változata Kiskanizsán: „Rozmaringunk ágasodik, Makár Feri párosodik” (Markó 1981. 15.), vagy pedig csúfosabb változata: „Tökös veréb tollasodik, Makár Feri házasodik” (Markó 1981. 253.).

6. *Megkérjük a házigazdát,
Adjon egy kis alamizsnát,
Hogyha nem ad kezeivel,
Ne lásson a szemeivel.*
7. *A vőlegény gondolatlan,
A nadrágja gombolatlan.*

Általános kalotaszegi csujogató, de sokszor a vőlegény és a násznagyuram felcserélve szerepel (Olosz–Almási 1969. 221.; Vasas–Salamon 1986. 376.).

8. *Érik a megy, pirosodik,
Péter Laci házasodik,
Hiába van sok irigye,
Mégis lesz szép felesége,
Aki ezt elrontja,
Szakadjon le a nyaka.*

Ezt Ambrus Péter Laci lakodalmán 1998-ban Kispál Erzsébet, a vőlegény nagyanyja csujogatta. Rövidített változatát ismerjük Nyárszóról (Nagy 1984. 114.). A csujogató első sorának változata előfordul népdalainkban is, mint például az „Érik a som, piroslik” népdalban (Éndródi 1905. 239.), de az utolsó két sor változata Baranyában is ismert volt (Berze 1940. 756.). A második sor Kalotaszegen ismert csujogató (Vasas–Salamon 1986. 373.), sőt az utolsó két sor változata él a bukovinai székely lakodalmakban is (Györgyi 1962. 82.). A teljes nevek említése nem jellemző, de ahol van, ott archaikus a csujogató ezen óvó-védő, bajelhárító használata, bár a nevek természetszerűleg cserélődnek (Szendrey 1929. 16.). Hasonló bajelhárító, s ezzel együtt termékenységvarázsló formula ismeretes a Drávaszögből is (Katona–Lábadi 1986. 196.).

9. *Anyámasszony jöjjön ki,
A kapuját nyissa ki,
Hoztunk kendnek segítséget,
A fiának feleséget.*

Általánosan ismert Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 388.), Lőrincrévén (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 359.), Csíkszentdomoson (Balázs 1994. 340.) és Gyimesben (Kallós–Martin 1973. 118.); moldvai változatát Seres (1994. 109.) publikálta gyűjteményében és Kallós mezősegi nyolcsoros változatát (Kallós 1973. 118.).

10. *Nyisd ki kapud, mit bezártál,
Hoztunk, akit régen vártál.*

Jól ismert csujogatus az egész Kalotaszegen, de a zsoboki csak töredék (Olosz–Almási 1969. 223.; Vasas–Salamon 1986. 389.). Göcsejben ismert kétsorosként, de négysoros csujogatus utolsó két soraként is (Gönczi 1900. 135.; Szendrey 1929. 18.). Moldvában archaikus népdalszövegként lett felgyűjtve (Domokos–Rajeczky 1956. I. 154.).

A völegényes ház csujogatusaitól élesen megkülönböztetik a menyasszonyos háznál kiáltottakat.

11. *Édes kedves anyámasszony, (v. Ne búsuljon anyámasszony)
Lesz már, aki mosogasson,
Ki a házát kisöpörje,
Ki a tűzhelyt megdörzsölje (vagy: Ki a hátát megdöngölje).*

Ezt akkor kiáltották „amikor a menyasszonyt hazahozták”, jegezte meg egy zsoboki adatközlő. Közismert az egész Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 388.). Nyárszón (Nagy 1984. 115.) és Magyargyerőmonostoron (Olosz–Almási 1969. 222.) is feljegyezték, de több inaktelki lakodalomban is elhangzottak változatai. Ismeretes még a Mezőségen (Kallós 1973. 118.).

12. *Fehér galamb szállt a házra,
Édesanyám Isten áldja,
Köszönöm a nevelését,
Hozzám való szívességét.*

„Ezt akkor kezdték el csujogatni, amikor vitték már kifelé a menyasszonyt.” Közismert csujogatus, amelynek közeli lakodalmas változatai élnek. Kalotaszegen általánosan elterjedt (Vasas–Salamon 1986. 373.), mint ahogyan Galgamácsán is ismeretes volt (Ortutay–Katona 1970. 666.). Magyargyerőmonostoron csak az első két sor hasonló, a harmadik és negyedik már eltér (Olasz–Almási 1969. 321.). Lőrincrévén is ismerték az első két sorát (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 360.); Palócföldön (Csókás 1988b. 185.), Nagyszalontán (Szendrey 1924. 124.), Kiskanizsán (Markó

1981. 94.), a Dunántúlon Gelsén (Simon 1884. 575.), Csákánydoroszlón (Csaba – Kolmon 1958. 73.) és Göcsejben (Gönczi 1900. 133, 135–136.) ismert változatai éltek. A fehér galamb az elválást, a búcsúzást szimbolizálja, amelyre már Móricz Zsigmond népdalgyűjteményében is találunk példát (1991. II. 125.). Göcsejben azonban a fehér szín a vőfély és a nyoszolyólány negatív tulajdonságait jelenti (Gönczi 1900. 134.). A csujogatók népdalváltozata a korai katonadalokban és katonabúcsúzóknak is felbukkan (Lajtha 1954. 134.).

Az ifjú párt is (ki)csujogatók: „Ezeket már csak akkor csujogattuk, mikor együtt volt a nép”, idézték fel az adatközlők.

13. *A menyasszony lába közt,
Három pátya, guzsaly szösz,
A vőlegény puskája,* (v. *A vőlegény orsója,
Vizet locsol reája.* *Elkopik míg lefonja.*)

Egy adatközlő emlékezetében úgy maradt meg, hogy valamikor Bálint Ferencné is csujogatta Kolozsváron Csucsuja tanító lakodalman. A helyi hagyomány ellenére, erotikus csujogatóként ismerjük Kalotaszeg más falvaiban is (Vasas–Salamon 1986. 397.). Az első két sor változata a gyimesi csángóknál (Kallós–Martin 1970. 207.), távoli változata Bakó Ferenc palóc gyűjteményében (1987. 124.) található. Szatmárban az a házasságkötéssel kapcsolatos hit járta, hogy „ha a leány nagyon felköti a szöszt a guzsalyra, akkor messzire megy férjhez. Ha leköti, akkor közelre” (Kósa 1942. 213.).

14. *A menyasszony aranybárány,
Aranybetű van a vállán,
A vőlegény olvasgatja,
Pici száját csókolgatja.*

Nyilvánvalóan a bárányszimbólum, az Agnus Dei népiesített változata, de ez az átvétel még további alapos elemzésre szorul. A magyar nyelvterületen általános ismert formula az „Aranybárány, aranykos, Esküvőre megyünk most” (Ortutay–Katona 1970. 667.)

csujogatas. Az itt közölt variáns általánosan előfordul az egész Kalotaszegen (Olosz–Almási 1969. 291.; Vasas–Salamon 1986. 376.), de a távolabbi dunántúli verziói a Göcsejben is ismeretesek voltak (Gönczi 1900. 135.). A „menyasszony aranybárány” kép megjelenik a lakodalmi énekekben (lásd Bartók–Kodály–Kiss 1955. 477–483.) és az ezekkel való kapcsolat nyilvánvaló. A szerzők azonban megjegyzik, hogy ez a fajta lakodalmi ének valószínűleg a 17. vagy a 18. századi ponyvanyomtatványokból kerülhetett be a lakodalom szertartásmenetébe. Erre még Dégh Linda is felhívta a figyelmet az *Egy székely lakodalmi ének eredetének kérdése* című, az Ethnographiában publikált (1950. 57.) cikkében. A menyasszony, mint aranybárány, a vőlegény, mint aranykos megjelent már Réső Ensel gyűjteményében, mint az alföldi lakodalmak csujogatása (1867. 43.). Ismeretes a motívum még a Kiskunságban (Kóró é. n. 40.), Dunaszekcső lakodalmaiból, a bukovinai székelyeknél (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 356.; Ortutay–Katona 1970. I. 667, 668.), Baranyában (Berze 1940. I. 755.), valamint a palóc (Csókás 1988b. 184.; Bakó 1987. 121.; Manga 1942. 190.), hajdúhadházi (Enyedi 1988. 166.) és dunántúli anyagból is (Szendrey 1929. 18.). Az itt közölt kalotaszegi változat majdnem megegyezik a Kapuváron (Ortutay–Katona 1970. I. 670.) és a Kiskunságban feljegyzett lakodalmi csujogatással (Kóró é. n. 40.). A palóc Kolony lakodalmas énekeinek egyike majdnem teljesen azonos az itt közölt változattal (Putz 1943. 102.). A zsoboki csujogatas változata élt még a délvidéki Horgoson (Bori 1971. 125.), Galgamácsán (Vankóné 1976. 190.), és Csákánydoroszlón is (Csaba–Kolmon 1958. 71.).¹⁴

15. *Azér vagyunk ilyen vig,
Mer a menyasszonyunk szíp,
A vőlegény se csúnya,
Olyan, mint a bokréta.*

¹⁴ Korai népdalváltozatát Péter Dénes közli Kiskunhalasról, ahol egy csárdabeli táncos fehérnépről maradt fenn a következő nóta:

*Búra Panna kerek fara, Kukoricza pattog rajta,
A ki asztat főkapkoggya, Azé lössz a Búra Panna.
Búra Panna aranybárány, Aran bötü van a vállán,
A ki asztat elővassa, Búra Panna megcsókójja (1879. 87–88.).*

Ezt pontosan így Nagy Jenő gyűjtötte fel Nyárszón 1937-ben (1984. 114.), ahogyan a két násznép egymást kicsujogatta. Magyar-gerőmonostoron is ismeretes (Olosz–Almási 1969. 304.).

16. *Mér jöttetek, mit kerestek,
Nekünk bizony nem kellett. (v. Innen bizony elmehettek).*

A menyasszony házánał csujogatták ezt a „kérőknek valót”. Általános elterjedt csujogatók Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 376.), melyet a menyasszonyos háznál illett csak csujogatóni. A palóc lakodalmakban a lagzisok a hérésszeseket fogadják a következő énekkal: „Mér gyüttetek, vidékiek?” (Bakó 1987. 178.)

17. *A menyasszonyt nem adjuk,
Apácának megtartjuk.*

Az adatközlők megjegyzése szerint: „Nem adták ki könnyen a menyasszonyt.” A két csujogatók sokszor kérdés–felelet formában volt ismeretes. Ez a vetélkedő, élcelődő csujogatók, vagy éneklés szokása ismert volt a a Kárpát-medence területein, de Kalotaszegen általánosnak tűnik (Vasas–Salamon 1986. 376.).

18. *Ide jöttetek leányért,
Nem hoztatok pénzt a pináért,
Se levelet, se cédulát,
A vőlegény kemény faszát.*

A csúfos csujogatók egyike, amelyet a menyasszony házánał lehetett csak kiáltani: „Ezt a menyasszony részéről mondták.” A menyasszony nemi szervének emlegetését több helyen, így a kiskanizsai csujogatók között is megtaláljuk (Markó 1981. 162.).

19. *Tik jöttetek, tik hittatok,
Basszon meg a ti kutyátok,
Mer a miénk jól megbaszott,
Semmi hasznot nem is hagyott.*

Az adatközlő hozzáfűzte: „Ezt meg a vőlegény népe csujogatta vissza.” A kutya emlegetése ebben a profán kontextusban megta-

lálható a moldvai (Seres 1994. 109.), a kiskanizsai (Markó 1981. 13, 86.), a göcseji csujogatásokban (Gönczi 1900. 134.), de felbukkan a menyasszony vitelekor eljátszott szójátékban Kocson is (Fél 1941. 98.).

20. *Ti felszegi sok csúf népek,
Kaptunk köztük vagy egy szépet.*

„Ezt akkor mondták, amikor már hozták a menyasszonyt Felszegről.” Kalotaszegen közismert csujogatásról van szó, amikor az Alszeg vagy Felszeg a helyzetnek megfelelően cserélhető (Vasas–Salamon (1986. 373.). Ennek megfelelően a zsoboki három falurészt természetesen változtatják „Ti alszegi,” vagy „Egellői sok csúf népek”.

21. *Málélisztet kavartatok, (v. habartatok)
Leány nélkül maradtatok.*

„Ezt már a kiadatás után csujogatták.” Nagy Jenő 1937-ben gyűjtötte fel változatát Nyárszón (1984. 113.); közismert volt még Magyargyerőmonostoron is (Olosz–Almási 1969. 219.). Balázs Lajos közli csíkszentdomokosi (1994. 339.), Seres András pedig barcasági változatát (1984. 443.). Hajdúhadházon és Püspökladányban is ismertek csujogatást a málé szimbólummal (Enyedi 1988. 168.; Dorogi 1958. 235.).

A menyasszonyos háznál csujogatott csúfosok két példája a következő volt:

22. *Kinek gyermek az ölibe,
Egy nagy lófász a seggibe.*

23. *Köszönöm édesanyám,
Megőrizte a pinám,
Már ezután ne őrizze,
Mert a fasz lett a testvére.*

A nemi szervek megjelenése együtt járt a testi funkciókkal és a vizelet-széklet emlegetésével.

24. *Álljanak meg a hídon,
Pisiljen a menyasszony.*

„Amikor elérték a hídhöz a menyasszonnyal, akkor mondták ezt.” Zsobokon valóban van ilyen hely, mint ahogyan a legtöbb kalotaszegi faluban találunk ilyen pontot.

A lakodalmi csujogatók egyik legelterjedtebb típusa a násznagyot vette célba. Úgy tűnik, hogy ő az egyik lakodalmi szereplő, akinek viselnie kell a kicsujogatók legnagyobb terhét (Vasas–Salamon 1986. 400.; Kallós 1973. 111.). Egyes csujogatókban (pl. Kiskanizsa) a násznagy a menyasszonnyal van hírbe hozva: „A menyasszony meg a nász, Még az éjjel összemász” (Markó 1981. 188.). Zsobokon így élcelődtek vele:

25. *Násznagy uram álljon elő,
Ceruzáját vegye elő,
Ceruzája olyat ír,
Kilenc hónap múlva sír.*

Változata él Magyarón (Zsigmond 1995. 177.). A kilenc szám, a három mellett, sokat szerepel más csujogatóban, például a máramarosi román *strigaturá*ban is (Kligman 1985. 337.). A kilenc más kapcsolatban ugyan, de szerepel Hajdúhadházon is „Kilenc fazék, meg egy tál, engem ugyan ne sajnálj” (Enyedi 1988. 168.); Nagyszalotán „Fodros szoknyám kilenc szél, vőfély uram de kevély” (Szendrey 1929. 8.). A férfi nemi szervének írószerként való említése megjelenik már a 17–18. században lejegyzett pajkos diákegyesekben is. „Az én farkam írődeák, Nem kell annak gyertyavilág” (Stoll 1984. 120.). Ennek egyik helyi változata:

26. *Násznagy uram ceruzája,
A nadrágba bé van zárva,
Násznagyuram előveszi,
A lányokat ijesztgeti.*

A kiskanizsai változat kissé más: „Menyasszonynak kökén szemé, Nadrágzsebbe van a keze” (Markó 1981. 149.).

27. *A násznagynak nincs pucája,
Levágta a nagymamája,
Bépakolta papírsákba,
Nesze kutya, násznagy puca.*

Bár szövegében nem, tartalmában hasonló a Kalotaszent-királyon gyűjtött csujogatóssal: „Násznagyuram nagytökű, Elmaradt a többitű, Vágjátok le a tökit, Érje utól a többit” (Gönyey 1942.).

28. *A násznagyúr azt mondja,
Egy kis pina de jó volna,
A násznagyúr olyan vót,
A pináért majd meg hótt.* (v. *Szépasszonyért majd meg hótt.*)

Ismeretes Kalotaszeg több falujában (Vasas–Salamon 1986. 387, 400.), de nem négy sorosként, mint Zsobokon. Kalotaszent-királyon például az utolsó két sor szerepel csak (Gönyey 1942.). Szadán egy hasonló élcelődés a nagyvőfélyről szól (Cziberéné 1987. 166.).

29. *Násznagyuram, így meg úgy,
A gatyája tiszta húgy.
Násznagyuram szemöldöke,
Olyan, mint a tököm szőre.*

A csujogatóss a nemi szerepeket is meghatározta, mivel ugyanezt nő is csujogathatta a következő változtatással az utolsó sorban: *Olyan mint a pinám szőre*. Változatai általánosan ismertek a magyar nyelvterületen. Az utolsó két sor népdalszöveg-változatát, „Kedves babám szemöldöke, Többet ér, mint Somogy megye” Járdányi (1961. I. 145.) és Kriza is közölte (1911. 69.). A szexuális szimbolikában a szem (szemöldök) és a (nemi)szőrzet sokszor összekapcsolódik (Kallós 1964. 247.).

30. *Násznagyuram arra kérem,
Ugarolja fel a rétem,
Terem benne káposztája,
Nem lesz benne semmi kára.*

Egy másik változatban szintén a násznagy szerepel, de már a csúfos csujogató kontextusban:

31. *Násznagyuram arra kérem,
Kaszálja le a rétetet,
Ha nem vág a kaszájával, (v. Ha nem tudja lekaszálni,
Vágja le a nagyfaszával. Fogával kell kicibálni).*

A következő csujogató is a násznagyot csúfolja ki:

32. *Násznagyuram horgas lába,
Lajtorjával mász az ágyba,
Úgy ül fel az asszonyára,
Mint a huszár a lovára.*

Ez az általánosan ismert csujogató az ágyvitelkor volt használatos az egész Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 363.). A létrán való ágyba mászás motívuma megtalálható a somogyi táncszókban a vőlegényre vonatkoztatva (Együd 1975. 240.). Változata Baranyában énekelt dalként található (Berze 1940. I. 634.). A huszár említése előfordul Kriza háromszéki csujogatói között is (1911. 440.), az ágyramászás motívuma pedig a magyarói táncszók között (Zsigmond 1995. 173.).

33. *Násznagyuram olyan buta,
Azt se tudja, hol a pina,
Mégkérdezte az anyjától,
Elől tegye bé, vagy hátul.*

A násznagy mellett a násznagyasszony is meg lett szólítva:

34. *Násznagyasszony pinája, (v. Násznagyasszony pinája,
Olyan, mint a ló mája, A te faszod tanájja...)
Vicsorgassa a fogát,
Várja a násznagy faszát.*

Erről írja Bernáth, hogy szexuális szimbólum az egész kurjantás és vele együtt a népdalszöveg is (1986. 319.).

Bár ezt a csujogatóst nem találtam más közlésekben, tartalmában és erotikus szimbólumában sok párhuzama létezik. A *vagina dentata* általános erotikus példa, a menyasszony fogatlanságával együtt (Gönczi 1900. 134.), amelynek ecsegi (Nógrád megye) változatát Sztrinkó közölte (1983. 376.). A fog vicsorításának motívuma megtalálható a kolonyi lakodalom egyik énekében is (Putz 1943. 91.). A menyasszony májának emlegetése a kéméndi lakodalmi kalács szimbólumaként jelenik meg (Csókás 1988a. 114.). Ugyanez Csákánydoroszlón galambtojással van összekapcsolva (Csaba–Kolmon 1958. 74.). A vese és epe emlegetését a Vas megyei Szarvaskendről ismerjük (Szendrey 1929. 7.).¹⁵

35. *Násznagyasszony kötőjébe,
Felmászott a háztetőre,
Keresztbe vetette a lábát,
Nézegeti a pináját.*

A háztető ritkán, de megjelenik. Kalotaszeg más településein finomabb változata ismert (Olosz–Almási 1969. 218.; Vasas–Salomon 1986. 374.). Az Ipoly mentén így: „Madár száll a fatetőre, Most megyünk az esküvőre” (Csáky 1993. 104.; cf. Manga 1942. 190.); hasonlóan Hajdúhadházon (Enyedi 1988. 168.), Nagyszalon-tán (Szendrey 1924. 124.), Csákánydoroszlón (Csaba–Kolmon 1958. 71.) és Göcsejben (Gönczi 1900. 132.).

36. *Násznagyasszony olyan bús, (v. Komámasszony olyan bús...)
Nem kapott az éjjel húst.
Násznagyasszony, szedte-vette,
Meggívánja minden este.*

A hús szexuális szimbóluma általánosan ismert. Az első két sor Kalotaszentkirályon (Gönyey 1942.), az utolsó két sor variánsa pedig mezősegi csujogatóstokban fordul elő. (Kallós 1973. 114.):

¹⁵ A fog és a vicsorítás motívumát ismerjük Pozsony megyéből így:
*Hát az öreg él-é még?
A fogai jók-é még?
Rág-é, rág-é, rág-é még?
Rád-é vicsorit-é még?* (Alszegehy 1881. 96).

37. *Násznagyasszony örömébe,
Takarjon a pendelyébe.*

Kevés csujogatózás maradt fenn a béresről, vagy segítőtjéről, a kisbéresről, annak ellenére, hogy a béreseknek, vagy béresekről szóló nóták szép számmal vannak (pl. Berze 1940. I. 368.; Petánovics 1991. 165–168). Az ökrök emlegetése sok kalotaszegi lakodalmas dalban megtalálható (Mirza 1978. 395.):

38. *Hajtsad béres az ökröt,
Szakadjon le a tököd.*

Kalotaszegen általánosan ismert a ruhavitelkor és a lakodalmas menetben (Vasas–Salamon 1986. 387.). Az ökrök lakodalmas szerepéről már Réső Ensel is megemlékezik (1867. 172–174.).¹⁶

39. *Habé Bodor, Csá Rendes,
A szarvodon nincs perec.*

40. *Ez a fájin lakodalom,
Nincsen perec a szarvodon.*

Mindkét csujogatózás az ökrök szarvaira helyezett rituális peracet hiányolja. „Mielőtt az ökör szarvára tették fel a peracet, akkor csujogatták a népek,” világosított fel egy zsoboki adatközlő. Érdekesnek tartom Kriza János közölte Nyikó melléki *Júlia szép leány* balladát, amelyben a „fodor fejér bárány” így jelenik meg. „Két szép arany perecz, aj! a két szarvába” (1911. 176–177.). A lakodalmasok kérte perec csujogatózása létezik még a Nyugat-Dunántúlon, „Ha nem attak peracet, Törgyön ki a kerekék” (Csaba–Kolmon 1958. 72.), amelynek változatát korábban már Gönczi is közölte (1900. 133.). Ökrökkel kapcsolatos csujogatózást közöl Kriza (1911. I. 450.) a Székelyföldről (1911. I. 450.). A következő csujogatózás is a béresrel kapcsolatos:

¹⁶ A Jankovich-féle korai énekgyűjtemény egyik nótájában ez áll: „Bimbó ökrünk, nagy szarva, Nem fért az istállóba” (Stoll 1984. 88.).

41. *Ne taszigálj, ne döfölj,
Nem vagy te béres, ökör.*

A pap kicsúfolása és egyben kicsujogatása ismert az egész magyar nyelvterületen (lásd Damó 1886. 231.; Gönczi 1900. 131, 133.; Kiss 1982. 198.; Nagy 1984. 115.; Endrődi 1905. 224.; Kallós 1973. 118.; Vasas–Salamon 1986. 400.).¹⁷ Morvay Péter közöl egy érdekes adatot Túrkevéből, ekkor egy 1804-es verbuválási verekedés aktaiból derül ki, az egyik férfitanú vallomása alapján, hogy a perbe fogott katona a katolikus templom előtt csujogatott: „Ritka Pápista Templom a’, Kibe a Barát ne” (Morvay 1957. 219.). A pontozott részből és a rímből kikövetkeztethetjük a csúfos rigmus befejezését. A másik szemtanú azonban már a csujogatás nyomtatható változatára emlékezett: „Ritka bizony oly Kápolna, Melybe Barát ne patkolna, a’ vagy papolna” (Morvay 1957. 220.). A patkolás nyilvánvaló finomabb megfogalmazása a nemi közöszlésznek. Nem kétséges, a papság profán nyelvezete miatt is tiltotta a csujogatás szokását, amellyel az egyház hatalmát, a pap erkölcsösségét, igaz szimbolikusan ugyan, de támadhatták. Bakó közlése szerint a felsőtárkányi lakodalmasoknak külön nótájuk is volt a papra, „Verd meg Isten azt a papot, Aki minket összeadott” (1955. 383.). Baranyában is ismert volt a pap hasonló kigúnyolása (Berze Nagy 1940. I. 639–640.). Tehát a pap szidalmazása, kifigurázása nemcsak a csujogatás sajátja, mint ahogyan a kisiratosi „Szereti a pap a kávé” című nóta is bizonyítja (Kovács 1958. 141.). A csujogatások nagy többségében a pap negatív szereplőként van megörökítve, pl. Kiskunság (Kóro é. n. 42.). Udvarhelyszéken pedig így: „Tánczol a pap, jégeső lesz, S a szép búzám mind oda vesz” (Krizsa 1911. 449.). A pappal kapcsolatos pozitív csujogatások is ismertek voltak, mint például Göcsejben. „Ald meg Isten azt a papot, aki minket összeadott” (Szendrey 1929. 15.). Hasonló mondás ismeretes volt a Bács-Kiskun megyei Lajosmizsén, de már nem lakodalmi csujogatásként, hanem falvédőre hímezve.

A zsoboki csujogatások jellemzője, tehát hogy a pap, kántor és a (kántor)tanító nem jelenik meg pozitív megvilágításban:

¹⁷ A papról lásd Bernáth Béla (1986) könyvében a XX. fejezetet.

42. *Templomra süttött a nap,
Lator a zsoboki pap,
Hát a kántor, hogy ne vóna, (v. Hát a népe, hogy ne vóna)
Mikor a paptól tanulta.*

„A paplagnál mindig ezt csujogatták, de volt, aki nagyon haragudott érte.” Hasonló a Magyargyerőmonostoron ismert csujogítás (Olosz–Almási 1969. 300.), de a zsoboki csujogítás érdekessége, hogy első két sora hét, az utolsó kettő pedig nyolc szótagú. A magyargyerőmonostori végig nyolc szótagos.

43. *A tanító meg a pap, (v. A katona meg a pap,
Oda megyen, ahol kap. Oda megyen, ahol kap.)*

Hasonlóan kritikus hangvételű a következő is:

44. *Laskanyújtó lapító,
Baszhatnak a tanító.*

A tanító, bár elég keveset szerepel, a kicsujogatásnak a célpontja, hasonlóan a katonához. Még ilyen formában szerepel Kalotaszegen. „Laskanyújtó lapító, Szerelmes a tanító” (Olosz–Almási 1969. 218.; Vasas–Salamon 1986. 375.). Mindenképpen fontos a párhuzamok szempontjából, hogy a Jászságban közmondásként is felgyűjtötték. „Kántor, pap, odamegy ahun kap” (Molnár 1993. 306.).

45. *Atya, Fiú, Szentlélek,
Én a paptól nem félek,
Mert a pap is hibázik,
A sötétbe pinázik. (v. cicázik).*

Közeli változata ismeretes a Mezőségről (Kallós 1973. 118.).

46. *Három liter alakor,
A mi papunk nagy lator.*

„Ezzel nagyon tudták bosszantani a papot”, emlékezett 1993-ban egy hetvenéves férfi Zsobokon.

A hérészbe menet is adott alkalmat egy-két csujogatra:

47. *Eresszenek bé bennünket,
Vagy hozzanak ide széket.* (v. *Vagy basszák meg a seggünket*).

Az első sor használatos más változatokban is (Vasas–Salamon 1986. 389.). Az utolsó sor variánsa Lőrincrévén is használatban volt (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 359.). Ahogyan azt már korábban is megjegyeztem (Kürti 1996. 158.), kevés olyan szöveg van, mint a közölt, amelyben utalást találunk a homoszexualitásra.

48. *Adja Isten egy esztendőre,
Jöjjünk a keresztelőre.*

„Ezt akkor csujogatták, mikor mentek a hérészből hazafelé.” A lakodalomvégi jókívánságoknak természetesen mindenütt volt di-
vatja. Komárom megyében Kocson (Fél 1942. 98.) és általánosan a Kiskunságban (Kóró é. n. 43.). Bihar megyéből Nagyaszalontáról ismeretesek hasonló csujogatások kisebb-nagyobb eltérésekkel: „Ilyentájba esztendőre, Jöväünk a keresztelőre” (Ortutay–Katona 1970 I. 671.). Moldvában a somoskai csángó lakodalmakban gyűjtötte változatát Seres András (1994. 97.), de Szendrey Zsigmond korai gyűjtésében is megtalálhatóak a hasonló termékenység-
varázsló jókívánságokat kifejező csujogatások (1924. 124.).

49. *Ez a fájin lakodalom,
Nincsen semmi az asztalon.*

„Ezt akkor kiáltották, mikor mentek a hérészbe. Aki csujogatta, az elé raktak mindent.” A bőség és a jókívánságokat kifejező csujogatról van szó.

Már Kriza János is megjegyezte Székelyföldön élő zenészeknek szóló csujogatásokat (1911. I. Seres András barcasági gyűjtésében is van a muzsikusnak szóló csujogatus (1984. 442.); de ismeretes az Endródi által közölt „Húzzad cigány disznót adok, ha megeszed, másat adok” egész Erdély-szerte (1905. 225.). Ez szintén élt Hajdúhadházon (Enyedi 1988. 167.), és Réső Ensel korai gyűjtésében az Alföldön és Borsodban is (1867. 49, 69.); lásd például korai publikálását (Ruehietl 1875. 379.; Chiovini 1877. 185.)

a Palócvidéken. Göcsejben és a Kiskunságban is ismeretesek a cigányzenészeknek szóló csujogatók (Gönczi 1900. 131.; Kóró é. n. 40–43.).

50. *Húzzad édes gordonosom,
Néked adom a borzosom.*

A „húzzad édes muzsikásom” kezdettel sok általános csujogató ismeretes. Csíkszentdomokoson (Balázs 1994. 348.) és a Mezőségen is ismertek hasonló, a cigányzenészekhez intézett, erotikus háttérű csujogatót (Kallós 1973. 108.). A borzos, mint tyúk is előfordul (uo. 116.). Csákánydoroszlón kevésbé erotikus változata élt (Csaba–Kolmon 1958. 75.). Göcsejben viszont így: „Húzzátok meg hegedísek, Én leszek a felesíttek; Nem húzzátok hegedísek, nem leszek a felesíttek” (Gönczi 1900. 137.).

51. *Húzzad cigány hegedűs,
A te kezed nem ezüst,
Se nem ezüst, se nem réz,
Csak egy rongyos cigány kéz.*

„Ezt a muzsikusnak mondták a jókedvű asszonyok, de még az emberek is.” Ismeretes a Vasas–Salamon gyűjteményben közölt kalotaszegi csujogatók között (1986. 399.). Kalotaszentkirályon így: „Húzzad cigány hegedűs, Fehér vagy te, mint az üst” (Gönyey 1942.). Változata megtalálható az udvarhelyszéki Olaszteleken (Veres 1881. 236.), Csíkszentdomokoson (Balázs 1994. 361.) és a baranyai csujogatókban (Berze 1940. I. 749.). Réthei Prikkel Márián is közölte egy sajátos háromsoros változatát (1924. 250.). Népdalváltozata Kidén volt ismeretes (Járdányi 1943. 104.).

Az általános csujogatók legtöbbje az utcán való meneteléskor és a lakodalmas násznap összeszedésekor hangzott el.

52. *Jaj de szépen néznek minket,
Áldja meg az Isten őket.*

„Csujogatták a népeknek.” Az egyik legismertebb lakodalmi csujogató Kalotaszegen (Nagy Jenő 1984. 115.; Kresz 1960. 132.;

Olosz–Almási 1969. 216.; Vasas–Salamon 1986. 388.), valamint Kovács Ferenc kisiratosi (1958. 195.) gyűjtésében. Bács-Bodrog Ada nevű helységében is ismert volt (Szendrey 1929. 9.).

53. *Ez a leány kereksfarú,
Hozzájár az egész falu.*

A leány és a menyasszony alsó testrésze (főleg a fara és a nemi szerve) sok csujogásban megjelenik nem csak Erdélyben (lásd Nagy 1984. 119.), de a palócvidéken (Csókás 1988b. 185.), Hajdúhadházon (Enyedi 1988. 166.), a Nyírségben (Ratkó 1996. 143.), Püspökladányban (Dorogi 1958. 235.), és a Beszterce-Naszód megyei Magyar Nemeyén is (Bereczki 1941–42. 173.). A fara-dereka kapcsolat megvan egy Kriza közölte székely népdalszövegben is (1911. 231.).

54. *Aki énrám haragszik,
Egyen békát tavaszig,
Tavasz után egeret,
Még a szeme kimered.*

„Ezt a rosszak ellen mondták”, jegyezte meg az egyik zsoboki idős adatközlő. A csujogítás Kalotaszegen általánosan ismert (Olosz–Almási 1969. 286.; Vasas–Salamon 1986. 376.), de kisebb-nagyobb eltérésekkel. A Moldvában közölt csujogítás majdnem megegyezik az itt közölt zsobokival, de az előbbiben a béka helyett „dög” szerepel (Seres 1994. 102.), ugyanúgy, mint a bukovinai székelyeknél (Györgyi 1962. 82.), és Magyarózdton (Horváth 1971. 308). A hétfalusi Bácsfaluban a következő korai változata élt. „Aki énrám haragszik, Egye fene tavaszig, Tavasz első napjáig, Míg a kökény virágozik” (Borcsa 1874. 429.). Az Endródi gyűjteményben, bár nincs megjelölve a lelőhelye, szerepel az általánosan ismert „A ki engem nem szeret, Egye meg az egeret” (1905. 223.). Vas megyében Csákánydoroszlón (Csaba–Kolmon 1958. 75.) és a Göcsejben (Gönczi 1900. 135.) hasonlóan. Bakó szerint a palóc lakodalmaik csujogításaként is ismert (1987. 123.). Változata élt Hajdúhadházon (Enyedi 1988. 166.) és Galgamácsán (Vankóné 1976. 190.). Réső Ensel gyűjteményében a máramarosi Visken így:

„Aki kinéz az ablakán, Tájog nőjjő a homlokán” (1867. 333.). Változata élt Göcsejben is (Gönczi 1900. 133.). Egy hasonló gyimesi csángó lakodalmi „ujjogató”-ban is központi témát foglal el a harag (Kallós–Martin 1970. 20.). Kapcsolatai megtalálhatók Sorkitőtfaluban, Vas megyében, ahol a boszorkány megnyomásával kapcsolatos csujogatósal mutat rokonságot (Szendrey 1929. 14.). Egy általános, és nem ennyire babonás háttérű csujogató Hosszúhetényből való: „Béka terem a tóba, Nem a boros hordóba” (Ortutay–Katona 1970. 665.). A béka és az egér ilyen használata mindenképpen figyelemre méltó, mivel csak a káromkodó, rontó vagy igéző szövegekkel hozhatjuk kapcsolatban őket.¹⁸ Az, hogy a csujogatóban ez megtalálható, jelzi mind a csujogató viszonyát a néphittel, mind pedig a néphit közeli kapcsolatát a lakodalmi szokások egyes mozzanataival.

55. *Arany pohár, méreg benne,
Igyál irigyem belőle,
Törjön a nyavalya tőle.*

„Ha haragos, irigye van, akkor annak a háza előtt csujogatták.”
A ritka háromsoros csujogatók egyike.

56. *Ez a legény kalapos,
Ha nem iszik haragos.*

„Vót ennek a csúfosa”:

57. *Ez a Pista kalapos,
Ha nem baszik haragos.*

A közösség által ismert pártában maradt lány háza előtti csujogató:

58. *Elmúlt a tél, el a tavasz,
A szép leány csak itt maradt,*

¹⁸ Bernáth természetesen csak szexuális kontextusban értelmezi a békát és az egeret (1986. 249–260.).

*Szép a neved, szép a híred,
A szép pártát viselheted.*

„Az szégyen volt, ha valaki a pártát sokáig viselte. Annak csujogatták a népek.” A zsoboki párta viselésével ellentétben, annak a letevése él más kalotaszegi településeken (Vasas–Salamon 1986. 373.). A szép halmozása mágikus üzenetre utal. Az évszakok jelennek meg meg az ismert csákánydoroszlói csujogatásban: „Szép a tavasz, szép a nyár, szép aki a párgyával jár” (Csaba–Kolmon 1958. 74.). Kiskapuson ismert volt a hosszú pártaviselés kicsujogatása Rácz Katával kapcsolatban: „A kert alatt, tova le, Van egy leány vínülve, Már kilenc esztendeje, Hogy a pártát feltötte, Mos se mondja senki se, Hogy a pártát tegye le” (Faragó–Nagy–Vámszer 1977. 194.). A virágból font párta viselését megörökítik a máramarosi román strigaturák is (Kligman 1985. 333.).

Kiderült az is, hogy léteztek csujogatások, melyeket csak bizonyos házak előtt kiáltottak a lakodalmi menet résztvevői:

*59. Légy boldog az Isten előtt,
Mint a nyúl a kopó előtt,
Tegyen Isten oly boldoggá,
Mint a szederindát földön futóvá.*

Az itt közölt csujogatásnak nem ismerem más változatait, viszont érdekes, hogy tematikájában az átkozódó énekekre hasonlít. A nyúl szerepe azonban más csujogatásokból jól ismert (Katona–Lábadi 1986. 198.).

A legtöbb csujogatás a nyílt erotikára utal:

*60. A kománé kakasa,
Felmászott a kapura,
Mindig azt kukorékolja,
A kománé nagy kurva.*

A kakas – és a tyúk is – általános szerelmi szimbólumként ismeretes a magyar és az európai népköltészetben. A kalotaszegi lakodalmak kakasáról már Réső Ensel is tudósított. A csujogatás ismeretes Kalotaszeg más helységeiből is (Vasas–Salamon 1986.

375.), de távolabbi változatai is élnek az aranyosszéki Bágyonban (Demény 1998. 171.) és a Mezőségen (Kallós 1973. 120.). Kriza Jánosnál népdalként szerepel, ámde az utolsó sora finomabb fogalmazásban (1911. 234.). Réső Ensel Sándor írja, hogy Kalotaszegen a papnak ajándékként a vőlegény három kakast, a menyasszony három tyúkot ad (1867. 172.). Érdekes, hogy a kakas a kapun a kalotaszegi farsangos dalok egyik versszakának szimbóluma „Hess le, kokas, a kapuról” (lásd Mirza et al. 1978. 402–404.). A hajnali tánchoz és tűzgráshoz használták Felsőtárkányon a „Felszállott a kakas a meggyfára” kezdetű nótát (Bakó 1955. 400.). A váltókakas szokása igen elterjedt volt a palóc vidékeken (Bakó 1987. 185.), de kakasról szóló csujogatót találunk a hajdúhadházi gyűjteményben is (Enyedi 1988. 166.). A csujogató változata szerelmi nótaként volt ismeretes Kisiratoson (Kovács 1958. 130.). Érdekességként érdemes említeni azt a Hamupipőke meseváltozatot, amelyben a kapun lévő kiabáló kakas a hírhozó (Loschdorfer 1938. 359.). A kurvaság kicsujogatóját Kiskanizsán (Markó 1981. 169.) és Magyarón is ismerték (Zsigmond 1995. 175.). A máramarosi Jód községben a tyúk a menyasszony és a szexualitás szimbóluma, de kakas nélkül (Kligman 1985. 335–336.).

61. *Gyere menjünk a ház mögé,
Nézzünk egymás lába közé.*

Általánosan elterjedt csujogatósról van szó. Endrődi gyűjteményére (1905. 222.), Kallós mezőszéki változatára (1973. 120.), valamint a kalotaszegi Magyargyerőmonostorról ismeretes változataira hívom fel a figyelmet (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 349.).

62. *Piros rózsá, lilium,
Ki nekem kacsint, csókolom.*

A piros rózsá a szerelem általános jelképeként van jelen a népköltészetben. hasonló csujogató ismert Hajdúhadházon (Enyedi 1988. 169.) és Nagyszalontán (Szendrey 1924. 124.). Ezért nem furcsa, ha a piros rózsá a csókkal együtt is párosul. A csók a szerelem elfogadásának, viszonzásának a motívuma. Bukovinából a „Lakodalom papiros, szép a leány, ha piros, megölelem, ha csinos”

csujogatást ismerjük (Györgyi 1962. 82.). Bajai változata pedig: „Ez a kis lány piros alma, főteszik a sifonérra, hogy a macska le ne verje, Fukti András játszon vele” (Szendrey 1929. 6.). A magyarózdi csujogatás „piros csikos ruhá”-ról és „piros szalagról” szól (Horváth 1971. 309–310.).

63. *Jaj de rongyos vagy te Sári,
Nem szeretnék véled hálni.*

Ez a két sor a magyarvalkői csúfos farsangos nótának a kezdete (Vasas–Salamon 1986. 337.).

64. *Róka fut a kenderbe,
Gyere ülj az ölembe,
Előre hát legények,
Ne a szoknyát lessétek.*

A Vasas–Salamon gyűjteményből ismert csujogatás, de kétsoresként (1986. 398–399.). A rókát megtaláljuk a csíkszentdomokosi lakodalmi csujogatásokban is (Balázs 1994. 349.), de kizárólag a rókatánc emlegetésekor. Kiskanizsán pedig a vőlegény nemi szervével együtt emlegetik (Markó 1981. 219.). A második sor variánsa, „Ülj a térdem kalácsára” a Mezőségről ismert (Kallós 1973. 108.).

65. *Ez a Feri nagy szekeres,
Mind megissza, amit keres,
Amit keres két lovával,
Mind megissza babájával.*

Egy korai dalgyűjteményben sikerült ráakadnom arra a szövegre, amely ugyanezt a témát örökítette meg: „Kis szekeres, nagy szekeres, Mind megissza, amit keres” (Endrődi 1905. 211.). A kalotaszegi Damoson ez a versszak a csúfos farsangos ének második verszaka (Vasas–Salamon 1986. 337.); Kalotaszentkirályon szintén farsangos dalként ismeretes (Mirza et al. 1978. 402.). Járdányi Pál kidei gyűjteményének egyik dalváltozatában megtaláljuk a teljes második sort (1943. 104.).

A következő csujogatók igen szabad szájuak és pornográf töltetűek, amelyeket csak legtöbbször „csúfos csujogatóként” emlegetnek az adatközlők és többen csak unszolásra voltak hajlandók elismételni:

66. *Az én pinám üveghintó,
A te farkad szolgabíró,
Nyissuk ki az üveghintót,
Csapjuk bé a szolgabíró.
Meleg volt az üveghintó,
Okádott a szolgabíró.*

Bár ezt az obszcén csujogatót nem ismerem máshonnan, a bíró alakját megtaláljuk például moldvai csujogatóban (Seres 1994. 102.) és sok népdalban, igaz legtöbbször nem pozitív szereplőként (Berze Nagy 1940. I. 638.). A bíróval kapcsolatos csujogató ismeretes még Magyargyerőmonostorról (Olosz–Almási 1969. 219.) és Kisiratosról, de itt az üvegre tekintet (Kovács 1958. 193.). Járdányi közöl egy általánosan ismert népdalt, amelyben szerepel a szolgabíró a hintóban, de a sorozással kapcsolatban, tehát itt is, mint negatív szereplő (1961. II. 6.).¹⁹ A pajkos diákénekekben is megtaláljuk a bíró és a hintó összekapcsolását: „A kendé meg szolgabíró, Nem kell annak, kocsi, hintó” (Stoll 1984. 120.). Az üveghintó, az üvegajtó és az üveglak mind olyan szimbólumok, amelyek a negatívát és a rosszat jelentik (átlátható, rövid életű, törekeny, és semmirevaló dolgok analógiája). A férfi hímvesző ilyenforma elnevezése megjelenik még Kiskanizsán is (Markó 1981. 78.). Az 1670-es években írt Vásárhelyi daloskönyvben így szerepel: „Keményül az fark, Megtelik az marok” (Stoll 1984. 59.).

67. *Három ágú vasvilla,
Mindig szomjas a pina. (fiúk csujogatója)
(v. Szárnyon suhan a pina.)*

Ezt a csúfos csujogatót nem találtam meg máshol, a „Három-ágú vasvilla, Rikics, világbolongya” változatot közli Szendrey

¹⁹ Bernáth szerint a falu-bíró kettősség oldja fel a bíró szimbólummá válását (1986. 298.).

(1929. 15.), amely mutatja, hogy a háromágú vasvilla mágikus jelentést takarhat. Kéménden a lakodalmi csujogatásban a három így szerepel: „Ez az utca három felé, Most megyünk a babám felé” (Csókás 1988b. 185.); vagy „Három éjjel, három nap, Nem elég a lábamnak” (Csáky 1993. 104.). Kiskanizsán és a Göcsejben pedig: „Alig érünk három házig, A menyasszony megbabázik” (Markó 1981. 170.; Gönczi 1900. 134.). Csákánydoroszlón pedig. „A csákányi faluvégen, Háromcsillag van az égen” (Csaba–Kolmon 1958. 75.). Az Alsó-Fehér megyei Miriszlón pedig halmozódik. „Három falú, hat határ, a mű szüvünk is egy már, sem a bíró, sem a pap, münköt el nem válaszhat” (Szendrey 1929. 16.). A lányok válaszként a következőt csujogatták vissza:

68. *Ég a pinám futok én,
Belé valót kapok én.*

Az öreglegénynek, vagy ismert vénlegényeknek csujogatták a következőt:

69. *Három szénatörek,
Baszhatnék a szegény öreg.*

„Gyurka Marci csujogatta egy öreglegény házánál”, mondta egy adatközlő. Az első sor megegyezik több más csujogatással is. Változatát Nyárszóról közölte Kresz (1960. 130.); Somogyból Együd gyűjtéséből ismerjük (1975. 242.). A széna példájára még: „Három szekér széna, murva, Úgy felelté’, mint egy marha” (Kaposi–Maác 1958. 236.; Olosz–Almási 1969. 330.). A számszimbólum egyik sajtószerű megjelenítése Göcsejből: „Kéccer alá, kéccer fő, Tizenkéccer fordu’ fő” (Gönczi 1900. 135.).

70. *Paradicsom a kertbe,
Sül a picsád a lerbe.*

Szépkenyerűszentmártonról is ismeretes egy változata (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 351.), de Csíkszentdomokoson visszafogottabb változata él (Balázs 1994. 337.).

71. *A pincébe meszes kártya,
Húzzon apád a faszára.*

Bár változatát nem sikerült fellelnem, a pince emlegetésére jó példa a csíkszentdomokosi csujogató (Balázs 1994. 344, 350.). A pincéről szóló csujogatóknak természetesen a padlásról szólók a strukturális ellentétpárjai, bár a kettő együtt nem igazán jelenik meg. A padlásról szólók Zsobokon nem ismertek, de máshol népszerűek. A délvidéki Kiskőszegen a menyasszonytáncban: „A pallásra fő kő mennyi, Vőlegénnyel lefekünni” (Bori 1971. 131.), Diósjenőn pedig a vőfélyversben jelenik meg a padláson hálás motívuma; Eszegen népdalban szerepel, erotikus szöveggel (Sztrinkó 1983. 376.). Berze Nagy gyűjtésében, a pincébe akar meghalni a részeges gazda (1940. I. 132.). A Somogy megyei Nemespátrón az új pár a padláson tölti a nászéjszakát (Seemayer 1936. 87.).

72. *Ne kiabálj olyan nagyon,
Csak egy lyukas pinád vagyon.*

Hajdúhadházon lyukas fazékról szól a csujogató, nyilvánvalóan szexuális szimbólumról van szó (Enyedi 1988. 168.).

73. *Kóré legény, kóré szár,
Szelelődik a pinád.*

74. *Körül csipkés a szoknyátok,
Bolhaszaros a pinátok.
(v. Térgyig csipkés a szoknyád,
Bolha mássza a pinád).*

A bolha és a tetű megjelenik Hajdúhadházán is (Enyedi 1988. 166.), Kiskanizsán pedig ilyen változata élt: „Csipkés a kötényem alja, Piros a menyasszony arca” (Markó 1981. 22.). Göcsejben pedig: „Körü’ csipkés a kötényem, Derik gyerek a vőférem” (Gönczi 1900. 135.).

75. *Akármilyen feszes nadrág,
Szépasszonynak letaszítják,*

*Akármilyen nagy az úr,
A pinának lehajol.*

Kétsoros változata ismert még más kalotaszegi falvakból is (Gönyey 1942.; Vasas–Salamon 1986. 375.).

76.*Három zsoboki leány,
Összeveztek egy gatyán,
Ami volt a gatyába,
Megtalálták hajnalba.*

Az első sorban emlegetett három leány előfordulását megfigyelhetjük Válaszúton is (Kallós 1964. 247.). A hajnal emlegetése a hajnali táncot és szórakozást jelentheti, amint azt a palóc hajnali porkolás szokásából tudjuk (Bakó 1955. 398–400.). A nyílt szexualitás időbeli jelenléte Hajdúböszörményben is megtalálható („Aki kinéz az ablakon, Megbasszuk az esthajnalon”, Szekeres 2000. 69.).

77.*Komámasszony pengyele, (v. ...
Jó hosszan van beszegve, Lyukasan van beszegve,
Ahány öltés vagyon rajta, ...
Annyiszor volt felhajtva. Annyi lator hajtogatta.)*

Magyargyerőmonostoron is ismert (Olosz–Almási 1969. 218.) az első két sor változata és megtalálható a bukovinai székelyeknél is (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 355.) Változata elhangzik Csíkszentdomokoson lakodalmakkor (Balázs 1994. 341.); a pendely kifigurázása pedig él Moldvában (Seres 1994. 100.), a bukovinai székelyeknél (Györgyi 1962. 82.), Udvarhely megyében (Balássy 1882. 41.), valamint a palócok vidéken (Bakó 1987. 123.). Szendrey szerint archaikus szövegszerkesztési rendszer maradt fenn a csujogatásban. Az „ahány – annyi” az analógiás kérések csoportjába tartozik a hasonlóságon alapuló varázsigékben és ráolvasókban (Szendrey 1938. 398.).

78.*Szép lány szemé olyat keres,
Ahányat lát, annyit szeret.*

A szem és a kéz ellentétéként jelenik meg a Somogy megyei táncszóban: „Menyasszonynak kék a szeme, Ellenzöbe jár a keze.” (Együd 1975. 241.). Közeli változatai megtalálhatók a Tápió mentén (H. Bathó 1994. 504.) és Szadán (Cziberéné 1987. 167.). Kallós Zoltán mezőségi változatában már így: „A menyasszony szemeszája, Többet ér, mint a pajtája” (1973. 120.). Ez utóbbinak megvan baranyai énekelt (Berze 1940. I. 424.) és jázsági szólás-közmondás változata is (Molnár 1993. 360.). Kriza gyűjtésében népdal változatát találjuk (1911. 78.).

79. *Lóg a csecse, jár a pina,
Megőszült a göndör haja.*

Az első sor variánsa Kriza gyűjteményében (1911. I. 436.), míg Csíkszentdomokosi változata Balázs gyűjteményében (1994. 348.) található. Csákánydoroszlón a női nemi szerv bajusszal való összekapcsolását találjuk (Csaba–Kolmon 1958. 74.).

80. *Kicsi leány nagy a csecse,
Azt se tudja hová tegye,
Feldobja a két vállára,
Leér a segge partjára.*

Kriza gyűjteményében finomabb a kezdősor („Hosszú hajad farod éri”, Kriza 1911. I. 439.), de más változatokat is közöl: „Uccu kicsi, lóg a csicsi” kezdettel (Kriza 1911. 436, 447.). Szintén ő közli közeli népdalváltozatát (1911. 382.). Berze Nagy János baranyai gyűjtésében Mohácsról tréfás-gúnyos énekváltozatát közli kis eltéréssel (1940. I. 633.). Kákicsről pedig már egy 1840-es évekbeli kéziratos változatát (Berze 1940. I. 634.) ismerjük meg. A csecs kérése előfordul a somogyi táncszobn is (Együd 1975. 241.). A Kozma gyűjteményben szerepel egy 18. századi énekben „De ha csöcses-faros, azt is úgy szeretik” (Stoll 1984. 35.). Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében pedig: „Én istenem, be nagy lyán! Csecsi, fara be nagy mán” (1953. 437.). Tinódi „nagy tömlőjű dajkákról” ír *Sokféle részögösről* című versében.

81. *Amért kicsi a legény,
Lehet azért vőlegény,
Széket tesznek alája,
Úgy mászik fel a lányra.*

Igen elterjedt csujogatásról van szó. Kisebb-nagyobb eltéréssel ismeretes Magyargyerőmonostoron (Olosz–Almási 1969. 325.), Hajdúhadházán (Enyedi 1988. 165.), Szatmárban általánosan (Szendrey 1929. 12.), és a Vas megyei Csákánydoroszlón (Csaba–Kolmon 1958. 72.). Első említése a Pozsony megyei Taksonyfalváról 1881-ből való (Alszeghy 1881. 96.). A székre való felmászás motívuma megtalálható a moldvai magyarok csujogatásában (Csűry 1930. 11.). A menyasszony lelépése a lakodalmas szekerről egy székre fontos mozzanata volt a moldvai lakodalmaknak, amely a következő csujogatással párosult: „Hozd ki mámá székecskét, Hogy vegyük le szépecskét” (Domokos 1987. 516.).

82. *Engem szeress ne anyádat,
Én oldom el a gatyádat,
Jaj de szépen néznek minket,
Aldja meg az Isten őket.*

Dincser Oszkár 1938-ban a kalotaszegi Nyárszón gyűjtötte azt a lakodalmi éneket, amelynek utolsó versszakában az utolsó két sor hasonló (Bartók–Kodály–Kiss 1955. 130.). Az Isten, bár keveset szerepel és legtöbbször áldó és békességet osztó szerepben, előfordul haraggal is. Jó példa erre a Viskről ismert csujogatus. „Ez az utcza olyan helység, Körülvette már az ínség, Égeti az Isten tüze, Mert sok rossz lány lakik benne” (Résző Ensel 1867. 333.).

83. *A te anyád tejet adott,
Én meg neked pinát adok.*

Kriza Székelyföldi gyűjtésében találtam rá a tejadás motívumára lakodalmi kurjantásként. Igaz, hogy ez népdalból átvett motívum (Kriza 1911. I. 436.). A tejadás vagy tejivás, több népdalban ismert, mint például Magyarvistán „Édesanyám forralj tejet” kezdettel (Dömötör 1974. 87.).

84. *Ebbe a kis utcában,
Rózsa van az ablakban,
Rózsa nyílik, szegfű hajlik,
Minden legény ide vágyik.*

Az ablakban elhelyezett virág a szerelem lehetőségének általános motívuma. Mind a rózsa, mind a szegfű a szerelem, a szerelmek jelképe is egyben. A csujogató változatát Seres András közli Moldvából (1994. 102.), de Kalotaszegen is általános (Vasas–Salamon 1986. 389.). Kalotaszentkirályon egy lakodalmi dalban a menyasszony van az ablakban (Mirza et al. 1978. 395.), Magyargyerőmonostoron pedig a szerető ablakban való megjelenése egy hatsoros változatban él (Olosz–Almási 1969. 308, 312.). Lajtha László szépkenyerűszentmártoni gyűjtésében egy 1914-es háború előtti dal szövegében fordul elő (1954. 134.). Az ablakban való kiülés vagy az onnan való kinézés a hozzá kapcsolódó szexualitás kiteljesedése:

85. *Aki most az ablakba,
Baszhatnék az hajnalba.*

A következő csujogató már mintegy folytatása az előzőnek.

86. *Gyere Kata a ház mögé,
Nézzünk egymás lába közé,
Jaj Istenem de jó lesz,
Ha valaki meg nem les.*

*Feri bácsi de jót akar,
Ha valaki meg nem zavar.*

Az első két sor közismert csujogató, de népdalszöveggént is ismeretes (Járdányi 1961. I. 145.). Magyargyerőmonostoron négy soros változata él (Olosz–Almási 1969. 325.).

87. *Ez a leány kicsike,
Kétszer volt kinn az este,
Ez a leány szép leány,
Csak egy kicsit csapodár.*

88. *A legénynek jár a keze,
A leánynak legyen esze.*

A kéz a szabatosság jelképe és erotikus mozdulatokra utal. Hasonló csujogatásokat Somogyban (Együd 1975. 241.) és a Mezőségeen (Kallós 1973. 120.) találunk.

89. *János, éljen sokáig,
Mig a Duna ki nem szárad bokáig.*

90. *Ambrus Juli szép menyecske,
Alant repül, mint a fecske,
Lehúzza a bugyogóját,
Úgy várja haza az urát.*

Kalotaszegen általánosan ismert (Vasas–Salamon 1986. 375.), de más-más nevekkal. Magyargyerőmonostoron csak az első két sor azonos (Olosz–Almási 1969. 317.); Kisiratoson az első sor azonos a második viszont változik: „nem rúg, nem dőf, mind a kecske” (Berze 1940. 752.; Réthei 1924. 250.).

91. *Gyere Gyuri a ligetbe,
Pipit adok ott hitelbe.*

92. *Ne keresd bennem a hibát
Pirosodjon meg a pinád,
Mint a paszuly a karóra,
Csavarodj a derekamra. (v. faszomra).*

A paszuly megjelenik a hajdúhadházi csujogatásban és a szerelemmel kapcsolatos (Enyedi 1988. 166).

93. *Ez a rongyos pinát árul,
Fütyög a rongy rajta hátul.*

A Nyárszón gyűjtött farsangos énekben az első versszakban fordul elő a „rongya fütyög” kifejezés (Mirza et al. 1978. 404.)

94. *Egy kis pina nem a világ,
Száradjon meg, aki nem ád,*

*Csüng a tököm, lóg a szára,
Kapja be a kend pinája.*

A férfi nemi szerv ilyen emlegetése általános; példák Csíkszentdomokoson (Balázs 1994. 348–349.) és Gyimesben (Bosnyák 1987. 178.).

95. *Irigyeim ablaka,
Légyszar függöny van rajta,
Nem volt idő megpucolni,
Minket kellett megbámulni.*

Más kalotaszegi faluban is használatban volt (Vasas–Salamon 1986. 387.).

96. *Máté Pisti itt lakik,
Egész éjjel aluszik.*

„Amikor elmentek a háza előtt, akkor csujogatták ki.” Változatai nagy népszerűségnek örvendtek az egész Kalotaszegen, és csak a nevet változtatták (Vasas–Salamon 1985. 388.).

97. *Ez az utca kövecses,
Itt a leány púderes.*

„Azt a leányt figurázták, aki túl sokat adott magára, de renyhe volt”, állította egy zsoboki adatközlő. Kalotaszegen általánosan ismert volt (Vasas–Salamon 1986. 388.). Endródi gyűjteményében szó van a „pesti lányokról”, akiknek „púderes az orcájok” (1905. 218.). Arad megyében Kisiratoson változata élt. „Ez az utca de poros, A menyasszony puderos” (Kovács 1958. 194.). A Tápió mentén, Galgamácsán, a Nyírségben, a Vas megyei Csákánydoroszlón és a Göcsejben is ismert volt. „Ez az utca kanyarékos, a menyasszony takarékos” változatban (H. Bathó 1994. 505.; Vankóné 1976. 190.; Ratkó 1996. 143.; Csaba–Kolmon 1958. 72.; Gönczi 1900. 135.). Távollabbi változata még Réső Ensel gyűjteményében is megtalálható (1867. 44.). Kriza János *Vadrózsákjában* egy népdal első két sorában szerepel (1911. 40.). A Zala megyei Gelséről korai változatát közölte Simon György (1884. 576.).

98. *Te kisleány mond meg azt,
Mi van a kötőd alatt,
Egy kis róka, egy kis nyúl,
Minden legény oda nyúl.*

A nyúl megjelenik sok csujogásban, mint a női nemi szerv szimbóluma, de mint igék (nyúl, pirul) rímjeiként. Változatai Magyargyerőmonostorról (Olosz–Almási 1969. 334.), Magyaróról (Zsigmond 1995. 176.), Csikszentdomokosról (Balázs 1994. 342.) és a Mezőségről (Kallós 1973. 116.) ismertek. A Szolnok-Doboka megyei vegyes lakosságú Apanagyfaluban a következő csujogatást ismerjük: „Szegény tiszteletes úr, Ugy aluszik mint a nyúl, Fejír ingbe, gatyába, A kisasszony ágyába” (Damó 1886. 231.).

99. *Megesküdtem Isten előtt,
A zsoboki templom előtt,
Hogy nem tartok több szeretőt,
Csak minden ujjamra kettőt.*

Közismert nóta (Móricz 1991. 50.), amely csujogatásként is használatos volt. Változatai általánosan ismertek Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 374.), de Magyargyerőmonostoron csak háromsorosként (Olosz–Almási 1969. 219.). A lakodalmi menetben énekeltek Marosvécsén, de Lőrincrévén ugyanerre a lakodalmi menetben pontozót jártak és annak dallamára kurjantották az ismert négy soros versikét (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 138, 407.). A felvidéki Kolonyban lakodalmas énekként használták a templomba igyekvők (Putz 1943. 56.). Az Isten emlegetése, a pokol, ördög, valamint a menykő ritka (pl. Gyimesben, Bosnyák 1987. 179.).

100. *Ez a híd a falué,
Testem, lelkem a másé.*

Ismeretes Kalotaszeg falvaiban (Vasas–Salamon 1986. 375.). A híddal kapcsolatos még az „Álljunk meg a lukas hídon, Hadd huyozzon a menyasszony” általános csujogatus (Bakó 1987. 122.). Ezt viszont Zsobokon nem ismerték.

101. *Ez a kút a falu kútja,
Ebből iszik minden kurva,
Ide járnak vizet inni,
Legényekkel találkozni.*

A kút emlegetése negatív töltettel bír. Lehetséges, hogy Zsobokon a hajdanán ismert kútba eresztéssel volt kapcsolatban. Vasas–Salamon szerint a vőlegény kútba eresztésekor élt a következő csujogató: „Az urát nem szereti, Az a vízből nem váltja ki.” A kiváltás után a válasz: „Piros rózsza zöld levél, Köszönöm, hogy szeretted” (1986. 401.).

102. *Sárgarigó, pillangó,
Zsobokon van sok ringyó.*

Megegyezik a Kalotaszeg-szerte ismert csujogatókkal, amelyekben csak a helység neve változik (Vasas–Salamon 1986. 376.). Változatai között van a nyárszai, de itt pozitívan említi a nyárszai lányokat (Nagy 1984. 114.). Moldvai csángó népdalváltozata közismert (Domokos–Rajeczky 1956. I. 148.). A sárgarigó emlegetése, a pillangóval nyilvánvalóan szimbolikus (mindkettő repül, de ugyanakkor meg van a két állat eltérő sajátossága is). A sárga szín legtöbbször hozzájárulhat a negatív mondanivalóval, de nem mindeütt. A Drávaszögben („Sárgarépa, petrezselyem, Menyasszonyunk talpig selyem”) és Szadán pozitív az értelme (Katona–Lábadí 1986. 195.; Cziberéné 1987. 167.), mint ahogyan az Ipoly mentén is: „Sárgarigó kalitkába’, Most megyünk a szentegyházba” (Csáky 1993. 104.; Manga 1942. 190.). Kiskanizsán pedig kétféleképpen is szerepel a sárga szín: „Sárgarépa keserűség, Itt van minden gyönyörűség”, és „Sárga csikó, selyem nyereg, Vőlegényünk derék gyerek” (Markó 1981. 223.). Ez utóbbi változatát Gönczi göcseji gyűjteményében lehet olvasni (1900. 133.). Kriza is ismerte székelői változatait (1911. 439.).

103. *Ez a Kati szép menyecske,
Úgy repülne, mint a fecske,
Szeretője mindig más,
Az ura csak ráadás.*

A fecske is ismert sokszor, mint a menyasszony, vagy a nők kritizált sajátosságai. Általánosan ismert Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 375.) és szerepel a magyargyerőmonostori (Olosz–Almási 1969. 317.), és csíkszendomokosi gyűjtésben is (Balázs 1994. 344.). Az „úgy, mint” Szendrey szerint az analógiás hasonló mágikus rítusszövegek egyik fajtása (Szendrey 1938. 398.).

104. *Feleséged úgy sem szeret,
Kap a faluba eleget.*

Ismeretes a menyasszonnyal kapcsolatosan is Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 376.).

<p>105. <i>Aki minket nem állhat, Egye meg a búbanat, Aki minket legyaláz, Akasztófán legyen gyász.</i></p>	<p>(vagy csúfos változata: <i>Aki minket nem állhat, Nyalja meg a pinámat)</i></p>
---	--

Az utolsó két sor egy múlt századi szöveggyűjteményben is közölve van már (Réső Ensel 1867. 44.) és egy közeli változata is ismert Körmenről (Turcsányi 1873. 469.). Általánosan ismert Kalotaszegen (Vasas–Salamon 1986. 400.), például Magyargyerőmonostoron (Olosz–Almási 1969. 288.). Változatai ismertek még a palóc régióban (Bakó 1987. 123.), többek között Kéménden (Csókás 1988b. 185.), de Baranyában (Berze 1940. I. 756.), az aradmegyesi Kisiratoson (Kovács 1958. 193.), Göcsejben (Gönczi 1900. 135), valamint Nagyszalontán is használatban volt (Szendrey 1927. 123.).

106. *Piros pohár, méreg benne,
Igyál irigyem belőle,
Törjön a nyavalya tőle.*

A ritka háromsoros csujogatásokhoz tartozik. A piros szín emlegetése eléggé elterjedt lakodalmi csujogatásainkban. A piros szín óvó-védő szerepére kell gyanakodnunk. Kéménden így: „Hazamegyünk vacsorára, Apró piros pogácsára” (Csókás 1988b. 185.). Gö-

csujogatózásban pedig. „Piros rózsza borulóba, Most vajunk az indulóba” (Gönczi 1900. 132.).

107. *A zsoboki határon,
Nem volt eső a nyáron,
Nem nőtt meg a kenderetek,
Azé nincsen pendelyetek.*

Magyargyerőmonostoron ismert (Olosz–Almási 1969. 221.) és Kallós Zoltán közli a Mezőségről majdnem ugyanilyen változatát (1973. 109.). Magyarvalkón hasonló csujogatózás élt a kender–pendely szavakkal. „Csuba Kati gyócs pengyele, Tóba ázott a kenderé” (Fragó–Nagy–Vámszer 1977. 243.).

108. *Szép zöld ágra mász a hernyó,
Szép asszonyból lesz a ringyó.*

A zöld szín negatív töltetű, mint más, pl. a válaszüti példában (Kallós 1964. 247.). A hernyó emlegetése egy nyárszai csujogatózásból jól ismert (Nagy 1984. 115.). A következő zsoboki csujogatózásban ilyenformán:

Leányok:

109. *Ennek a kis legénynek,
Pina kéne szegénynek.*

Mire a legények így válaszoltak:

110. *Nem kell nekem, mert nem jó,
Belekötött a hernyó.*

Vagy:

111. *Elharvadt a tök ina,
Nem kell neki több pina.*

Szelídebb változata, „Öregember lóg az ina, Nem kell neki már a pipa,” általánosan ismert erdélyi Mezőségen (Kallós 1973. 120.).

112. *Akármilyen öregasszony,
Ha férjhez megy csak menyasszony.*

Egy másik változata:

113. *Akármilyen öregember,
A pinának letérdepel.*

Az öregember és az öregasszony kicsúfolása kedvelt témája a lakodalmi csujogatásoknak. Az első két sor Lőrincrévén (Bartók–Kodály–Kiss 1956. 360.) és a Mezőségen is ismert (Kallós 1973. 120.). Dunántúlon Nagylózsról ismerjük használatát (Szendrey 1929. 11.).

114. *Cseréptányért csapd össze,
Lepces szádat szedd össze.*

Változata ismert Nyárszóról (Nagy 1984. 119.; Kresz 1960. 130.; Kaposi–Maác 1958. 236.) és más kalotaszegi helységből is (Vasas–Salamon 1986. 398.). De ismerjük a Mezőségről (Kallós 1973. 110.), a dunántúli Kiskanizsáról (Markó 1981. 160.) és Göcsejből is (Gönczi 1900. 134.). Korai változatát ismerteti Zajzonból (Hétfalu) Papp György (1875. 330.). Ennek a csujogatásnak a jelentésére megfelelő magyarázatot Zsobokon nem tudtak adni. Más vidékeken azonban ismeretes volt az a hit, hogy amikor a menyasszony a vőlegényes házhoz ért, tányérokat a földhöz csapkodtak. Kéménden így emlékeztek: „Amikor e tányér darabjai összemennek, eggyé lesznek, a házasok akkor menjenek szerte, váljanak el” (Csókás 1988a. 116.).

115. *Egy szebb búza, egy szem rozs,
Esküvőre megyük most.*

Változata Nyárszóról is ismert. Két szem árpa, két szem rozs, „Megérkeztünk ippeg most” (Nagy 1984. 115.), de a zsoboki verzió az egész Kalotaszegen általánosan ismert (Vasas–Salamon 1986. 372.). Magyargyerőmonostoron másként ismerték: „Egy szem búza, egy szem rozs, Megérkeztünk, éppen most” (Olosz–Almási 1969. 312.). Kisiratoson (Kovács 1958. 194.) és Hajdúhadházon (Enyedi 1988. 166.) is megvolt. Bács-Bodrogon Adán például, „Egy szem búza, egy szem rozs, a menyasszonyt visszük most”

(Szendrey 1929. 18.). A Drávaszögben is használatos volt a Zsobokon felgyűjtött verzió (Katona–Lábadi 1986. 194.).

A következő igen szabatosan és nyíltan fogalmazza a heteroszexuális „káromkodó” erkölcsöt:

116. *A pincébe a kötél,
Purgyén baszik az egér,
Mér nem baszik gatyába,
Rakd a faszod anyádba.*

A káromkodó hangvétel a következő csujogatózásban már enyhébb:

117. *Rácsoskapu, fakilincs,
Látom biz, itt semmi sincs,
Boruljon fel ez az utca,
Gyere Erzsók, menjünk haza.*

Zsoboki adatközlők szerint a szomszédos magyarbikali lakodalmas menet csujogatta zsobokiakra, amikor a menyasszonyt, Kudor Erzsit, hozták. Kálmány Lajos bánati gyűjtésében találunk egy régi panaszos népdalt Morotva pusztáról, melynek első két sora „Ráncos csizma, fakilincs, Kenyér meg egy falat sincs,” hasonló az itt közölt csujogatózáshoz (Bori 1971. 113.). A palóc csujogatózások között van hasonló: „Üvegajtó, fakilincs, Vőlegénynek fasza nincs” (Bakó 1987. 123.; Vankóné 1976. 197.), valamint ugyanez a Somogy megyei Marcaliban volt ismeretes (Együd 1975. 241.). Csákánydoroszlón (Csaba–Kolmon 1958. 76.), Lovászpatonán (Szendrey 1929. 11.) és Jászdózsán (Gulyás 2001. 145.) szelídebb változatairól tudunk. A kilincs–sincs rímpáros szinte általánosnak mondható. A vőlegény nemi szervének kicsujogatózása Kiskanizsán így hangzott: „Vörös róka, piros-rák, Vőlegényünk fasza fáj” (Markó 1981. 219.). Püspökladányban ismert volt a vőlegény nemi szervének kicsujogatózása. „Várad felől jön a gőzös, A vőlegény fasza rőfös” (Dorogi 1958. 235.). Csákánydoroszlón a női és férfi testrészek összehasonlítása szerepel. „Menyasszonynak csecse nincs, Vőlegénynek pöcse nincs” (Csaba–Kolmon 1958. 74.).

Egy másik hasonló csúfolódó:

118. *Úgy jóllaktam Daru-lével,
Majd megüt a menykű éhen.*

„Ezt akkor csujogatták, amikor a zsobokiak Sztánában voltak Daruéknál kalákába, de nem kaptak enni a zsugori gazdától, s erre kicsujogatták”, vallotta egy adatközlő. A csujogatas helyi kötődésének ellenére nem ismeretlen más településeken sem. Magyargyerőmonostoron így: „Úgy jóllaktam darulével, Majd megüt a guta tőle” (Olosz–Almási 1969. 225.). Szerepel például Kodály 1906-os Nyitra megyei gyűjtésében, ahol a hérészek csúfolódását szolgáló ének utolsó két sora így hangzik: „Úgy jóllaktam krumplilével, Majd az ördög visz el éhvel” (Bakó 1987. 179.). Kallós Zoltán a Mezőségről közölte egy hatsoros csujogatas utolsó két soraként: „Úgy jóllaktam darulével, Majd megüt a guta éhen” (1973. 120.). A menykő, pokol és a mennyország emlegetése igen ritka. A Nyitra megyeivel ellentétben a kiskanizsai csujogatasban az utóbbiról van szó: „Aki vendég nem löhet, Menyországba se möhet” (Markó 1981. 182.). Már Réső Ensel is publikált egyet: „Aki minket kicsúfol, Pokolba hason csússzon” (1867. 44.), valamint a hétfalusi Bácsfaluból ismerünk hasonlót (Borcsa 1874. 429.).

119. *Huszár Pistin cifra bujka,
Kis Katóba kicsi bubu.*

A gyűjtés során mondott történet szerint Gál Gyurka Kis Kata a lakodalmán már terhes volt és neki csujogatták 1952-ben. „Mer már tényleg terhes voltam,” közölte a valamikori menyasszony, nem tagadva a csujogatas valóságát. Ahogyan fentebb már említettem, a menyasszony szüzességének elvesztése, netán terhessége általános volt a kicsujogatasokban.²⁰ A következő csujogatas csak alkalmi lehetett és – bár szövegét többen fel tudták idézni – nem ismerték általános csujogatasaként:

²⁰ Kiskanizsán és a Göcsejben például így ismerték: „Ez az utca homokos, A menyasszony pocakos” (Markó 1981. 209.; Szendrey 1929. 11.).

120. *Üvegablak nyílj kétfelé,
Régi babám nézz kifelé,
Nézz ki rajta keservesen,
Látsz-e többé vagy sohasem.*

*Üvegablak réz a sarka,
Régi babám nézz ki rajta,
Meglátod a szeretődöt,
A te régi kedvesedet.²¹*

A másik jellegzetesen erotikus, valamikori termékenység rítussal kapcsolatos csujogató, nagy népszerűségnek örvendett Zsobokon:

121. *Jaj Istenem mindjárt virrad,
Az én pinám szűzen marad.*

A lakodalmi táncoláskor csujogatták:

122. *Kedvemre, boruljál a seggemre.*

Ez a csujogató töredéknek tűnik Zsobokon. Teljes kalotaszegi változatát több helyen is ismerik ily módon: „Ezt se mondtad kedvemre, Boruljál a seggemre” (Vasas–Salamon 1986. 377.).

A férfitánc kezdetekor és alatta Kalotaszegen a következő általánosan ismert csujogatók voltak használatosak, akárcsak Zsobokon; egyébként a Székelyföldről a Drávaszögig és Nyugat-Dunántúlra ismertek:

123. *Ide nézz a figurára,
Ne az anyád szoknyájára (v. pinájára).*

²¹ Ez a két versszak a Bánffy-hunyadon gyűjtött népdalok között található, lásd Kalotaszeg, 1890. Decz. 20/Decz. 21., 245. Az első versszakot Kallós Zoltán közölte mezőségi csujogatók között (1973. 109.). A második versszak első két sora szintén megtalálható a Kalotaszegen ismert csujogatókban is (Vasas–Salamon 1986. 374, 378.).

124. *Karikába legények,
Itt vagyok és segíték.*

125. *Ez a lábam, ez az egyik, (v. Ez a lábam ez a jobbik)
Jobban járja, mint a másik.*

126. *Jobbik lábam jól vigyázz,
Mert a másik meggyaláz.*

A zsoboki csujogatók bemutatása nem volna teljes, ha kihagynánk azt az egyet, amely nem a lakodalom, hanem a farsang ritusához kötődik.

127. *Elmúlt a farsang fasza,
Elmehet a farsang haza.*

A zsoboki csúfos csujogatók sajátságosnak tűnik, bár finomabb formája („Elmúlt a farsang farka”) nem kapcsolat nélküli. Kresz Mária szerint a nyárszai farsangos táncdal szövegének első két sora így hangzik: „Elígett már fele gyertya, elmehetsz már, farsáng haza” (Bartók–Kodály–Kerényi 1953. 81.). Érdemes megjegyezni, hogy a kalotaszegi Magyarbikalon szokásos farsángosnak egy sajátos kicsujogatója élt: „Járompálca, járomszeg, Járjad bolond nincs eszed. Elígett már fele gyertya, Elmehet a farsang haza” (Vasas–Salamon 1986. 341–342.), amely hasonlít a magyarózdí általános két-soros csujogatóhoz (Horváth 1971. 310.). Ugyanez viszont a volt Szolnok-Doboka megyében lévő Almásmálomról közölt farsangi táncnóta (Makkai–Nagy 1939. 176.) és a nyárszai változat vegyítésének tűnik. Bényben (Kisalföld) a farsangi bálnak a legénybíró szavai vetettek véget: „Itt a vége a farsangnak, vége van a mulatságnak, Menjetek hát szépen haza, vígság után nyugovóra” (Liszka 1990. 115.).

Összegzőként mindenképpen érdemes kihangsúlyozni, hogy a csujogató önálló műfajt képvisel a lakodalomban a népszokások és az erotikus népköltészet határán. A kérdés önkéntelenül is felmerül, hogy a jelenleg közölt anyag mennyire sajátos, egyedi és mennyiben hasonlít a szűkebb környék, Kalotaszeg és Erdély, vagy a távolabbi magyar tájegységek lakodalmi csujogatóihoz. A válasz

egyszerű: egyedi is meg nem is, hasonlít is meg nem is. Ami jellegzetessé tesz a kalotaszegi anyagot, az az erotikus töltetű és szexualitású „csúfos” csujogatók. Ez azonban csak addig lesz igaz, amíg hasonló mennyiségű és fajtájú anyagközlés napvilágot nem lát.

Az itt közölt anyagból világosan kitűnik, hogy a csujogatók egy bizonyos tartalmi és fogalmi kategóriák mentén rendszerezett, a spontán és a hagyományos, a nemi szerepeket behatároló és megkérdőjelező költészet. A csujogatóknak igen sok kapcsolatát láthatjuk a klasszikus (19–20. századi) paraszti folkórral és népdalkinccsel, de a korábbi, 16–17. századi erotikus és diákköltészet elemei is szép számmal felbukkannak. Az is igaz, hogy a csujogatók végén, magas hangon kiáltott réja egy még távolabbi múlt lehetőségét is magában rejt. A magyar népszokások közül a csujogatók adják ez egyedüli élő párhuzamot a honfoglalás korából ismert „huj-huj” csatakiáltással.²² Azt is érdemes itt kihangsúlyozni, hogy a csujogatók egyik igen fontos funkcióját éppen a mágikus (óvó-védő, rontó), illetve a termékenység-varázsló szövegek ölelik fel.

A csujogatók témája – az összehasonlítások alapján – igen meghatározott és rendszerezett. A szőke–barna kettősségben a szőke mindig a rossz, a jó barna ellentéte. A színek közül kiemelkedik a piros, sárga, fehér, zöld és kevésbé a fekete, de a legtöbb szín nem pozitív kontextusban használatos. Az állatok közül a ló, kopó, béka, egér, hernyó, ökör, szamár, kutya, fecske, róka, galamb, tyúk és a kakas szerepel. Az utóbbi kettő a már ismert népköltészeti szexualitás és nemiség általános megtestesítői. A színekhez hasonlóan az állatok sem igazán pozitív tulajdonságaik miatt kerültek a csujogatók szövegkörnyezetébe. Egyedül a fehér ga-

²² A TESZ szerint a haj, huj, ujjong, és kurjant szavaink hangutánzó eredetű indulatszók, amelyek nem alkalmasak etimológiai és összehasonlító elemzésekre. A nyelvész Pais Dezső azonban másként vélekedik. Szerinte az eredetkérdés nem kerülhető meg, mert az első nyelvemlékeink között már szerepel a „huj, huj” csatakiáltás, amelyet alapos cikkében, „Haj-huj-kaját” (1975. 42–72.) elemez. A kérdés taglalására, bonyolultsága miatt, itt nem vállalkozhatom, de meg kell jegyezni, hogy Pais – akarva vagy akaratlanul – elkerülte a csujogatók elemzését, annak ellenére, hogy bőséges tájnyelvi adatot közöl a csujogatók rítusára és a nyelvileg rokon kiabálás, hangoskodás, rikoltozás, éneklés kapcsolataira.

lamb az ismert pozitív töltetű szerelmi szimbólum. Az állatok igen sokszor a rím miatt kerülhettek a szövegbe (menyecske–fecske, ringyó–hernyó, róka–nyúl), de a mélyebb szimbolikus tartalmat sem lehet kétségbe vonni. A növények, gyümölcsök és virágok is a falusi társadalom és gazdálkodás, valamint a háztartás jellegzetességei. kóré, rozs, búza, kender, meggy, káposzta, paszuly, rózsza, szegfű és liliom. A kis közösségek tipikus, már-már sztereotip zsánerfigurái szintén megjelennek (tanító, pap, katona, bíró), mint ahogyan a lakodalom és esküvő szereplői is (násznagy, násznagyasszony, vőfély, béres, kérők, bíró, menyasszony, vőlegény, pap, kántor). Amit fontos kihangsúlyozni továbbá, hogy a lakodalmas menetben sok olyan szereplőt is kicsujogatnak, aki egyébként nem a lakodalom résztvevője, de a közösség gondolataiban, erkölcsrendszerében jelen vannak (leselkedők, vénlány, szüzlány, csapodár asszony stb.). Így tehát a csujogató alapvető, tehát funkcionálisan meghatározó része, hogy ki, mikor, kinek, hol és miről csujogathat.

Jelentős még a csujogatók számmisztikája. Csak az egyes, kettes, hármas és a kilences számok jelen. A szerelmi szimbólumok, a számmisztika, az állatok és a növények előfordulása igen sokszor az óvó-védő, a bajelhárító rítusszövegeket idézik fel. Ugyanakkor ezek ellentéte a rontás és a kár, sőt a szemmel verést is jelenthetik. A nyílt szexualitás és obszcenitás párosul a néphittel, a bajelhárítással és ugyanakkor a heteroszexuális férfiközpontú mentalitással is. A korai adatközlésekből sajnos nem derül ki, hogy melyek voltak azok a csujogatók, amelyeket csak lányok és asszonyok kiáltottak, és melyek, amelyeket csak férfiak. Ennek tudatában sokkal többet tudhatnánk meg a nemek közötti szerepek milyenségéről, valamint az ebből fakadó csujogatók specifikus használatáról.

A csujogató hagyományát már igen ritkán figyelhetjük meg a kalotaszegi Alszeg lakodalmi szokásanyagában. A szokás elhagyásának több összetevőjeként említenünk kell a társadalmi-morális korlátokat, valamint a falusias jellegű és régiesebb lakodalmak eltűnését. A zsoboki anyag azt mutatja, hogy a csujogatók között igen sok nem csak Kalotaszeg, de messzebbi tájegységek lakodalmi csujogatójaival szoros kapcsolatban áll. Több csujogatósnak

nyilvánvaló népdal- és történeti-néprajzi kapcsolatait is megfigyelhetjük. A továbbiakban történeti és interetnikus elemzések vethetnek majd fényt a hagyomány elterjedésére és a változatok összefüggéseire.

Irodalom

ALSZEGHY N. J.

1881 Tánczmondókák. *Magyar Nyelvőr* X. II. 96.

BAKÓ Ferenc

1955 Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. *Ethnographia* LXVI. 1–4, 345–408.

1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest.

BALÁSSY Dénes

1882 Táncszók, vigadó versikék. *Magyar Nyelvőr* XI. I. 40–41.

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom*. Bukarest.

BARTÓK B. – KODÁLY Z. – KISS L. (szerk.)

1956 Lakodalom. In: *A magyar népzene tára*. III./B. Budapest.

BARTÓK B. – KODÁLY Z. – KERÉNYI Gy. (szerk.)

1953 Jeles napok. In: *A magyar népzene tára*. II. Budapest.

BERECZKI Imre

1941–42 Vegyes néprajzi gyűjtés. *Ethnológiai Adattár* (EA) 5378.

BERNÁTH Béla

1986 *A szerelem titkos nyelvén*. Budapest.

BERZE NAGY János

1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. I–III. Pécs.

BORCSA Mihály

1874 Kurjantások tánczolás közben a hétfalusi csángóknál. *Magyar Nyelvőr* III. IX. 429.

BORI Imre (szerk.)

1971 *Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből*. Újvidék.

BOSNYÁK Sándor

1987 Gyimes völgyi hujjintások. In: HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika (szerk.): *Erősz a folklórban*. Budapest, 177–182.

CHIOVINI Ferenc

1877 Táncszók. *Magyar Nyelvőr* V., VI. 185.

- COUNIHAN, Carole and VAN ESTERIK, Penny (szerk.)
1997 *Food and Culture. A Reader*. London.
- CRUCEANĂ, Ion
1993 Ceremonialul nunții. Comuna Mozaceni – Argeș. *Anuarul Arhivei de Folclor XII–XIV*. 234–246.
- CSABA József – KOLMON László
1958 Lakodalmi hujjantások Csákánydoroszlóból. *Néprajzi Közlemények* 8, 4., 71–76.
- CSÁKY Károly
1993 *Jaj, pártám, jaj, pártám. Párvalasztási, lakodalmi szokások és hiedelmek az Ipoly menti palócoknál*. Dunaszerdahely.
- CSÓKÁS Ferenc
1988a Párvalasztás, esküvő és lakodalom Kéménden. *Új Mindenés Gyűjtemény* 7. 112–117.
1988b A lakodalom költészete. *Új Mindenés Gyűjtemény* 7. 169–184.
- CSÜRY Bálint
1930 Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 27. 1–24.
- CZIBERÉNÉ SZITÓ Mária
1987 Sej, Szada falu. *Néprajzi olvasókönyv*. Szada.
- DAMÓ István
1886 Tánccsók. *Magyar Nyelvőr* XV, V. 231.
- DEMÉNY Piroska
1998 *Aranyosszék népzeneje*. Budapest.
- DOMOKOS Pál Péter
1987 *A moldvai magyarok*. Budapest.
- DOMOKOS Pál Péter – RAJECZKY Benjamin
1956 *Csángó népzene*. I. Budapest.
- DOROGI Márton
1958 Népies csúfolók Püspökladányban. *Néprajzi Közlemények* 8, 4, 225–240.
- DÖMÖTÖR Tekla
1974 *Népszokások költészete*. Budapest.
- EGYÜD Árpád
1975 *Somogyi népköltészet*. Kaposvár.
- ENDRŐDI Sándor
1905 *Bokréta. A magyar népköltés java termékeiből*. Budapest.
- ENYEDI József
1988 *Madárlátta kenyér. Hajdúhadház népköltészete*. Budapest.

- FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza
1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Bukarest.
- FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia*. Budapest.
- GÖNCZI Ferencz
1900 Göcseji lakodalmi kurjantások. *Ethnographia* 131–137.
- GÖNYEY Sándor
1942 Kalotaszegi gyűjtés. *Ethnologiai Adattár* (EA) 4607.
- GULYÁS János
2001 *A Jászság és Dósa*. Olvasókönyv. Jászdózsza.
- GYARMATHY Zsigáné
1896 *Bánffy-hunyadi lakodalom. Tarka képek a kalotaszegi varrottas világból*. Budapest, 62–69.
- GYÖRGYI Erzsébet
1962 Házasságkötés és szokáskör a bukovinai székelyeknél. *Néprajzi Értesítő* VII./3–4, 3–90.
- H. BATHÓ Edit
1994 Adatok a Tápió mente lakodalmi szokásaihoz. In: NOVÁK László (szerk.): *Tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. I–II. *Studia Comitatus* 24, Szentendre, 493–512.
- HORVÁTH István
1971 *Magyarózdai toronyalja*. Bukarest.
- JANKÓ János
1993 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest.
- JÁRDÁNYI Pál
1943 *A kidei magyarság világi zenéje*. Kolozsvár.
Magyar népdaltípusok. I–II. Budapest.
- JUNG Károly
1983 A hajnali mosdatás kérdéséhez. In: NOVÁK László – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Lakodalom. Folklor és Etnográfia* 9. Debrecen, 257–276.
- KALLÓS Zoltán
1973 Tánc- és lakodalmi kiáltások. *Utunk Évkönyv* 73., 106–121.
- KALLÓS Zoltán – MARTIN György
1970 A gyimesi csángók táncélete és táncai. In: *Táncstudományi Tanulmányok 1969–1970*. 195–254.
- KAPOSI Edit – MAÁ CZ László
1958 *Magyar népi táncok, táncos népszokások*. Budapest.

KISS Lajos

1982 *Lőrincréve népzeneje. Karsai Zsigmond dalai*. Budapest.

KLIGMAN, Gail

1985 The Rites of Women. Oral Poetry, Ideology, and the Socialization of Peasant Women in contemporary Romania, In: Sharon L. WOLCHIK and Alfred G. MEYER (eds.): *Women, state, and party in: Eastern Europe*. Durham. Duke University Press, 323–343.

KÓRÓ Pál (szerk.)

é. n. *Magyar alföldi vőfélykönyv*. Budapest.

KÓSA Árpád

1942 Népi babonák és hiedelmek. In: VÉGH József (szerk.): *Táj- és népkultatás a középiskolában*. Budapest, 212–217.

KOVÁCS Ferenc

1958 *Iratosi kertek alatt. Kisiratos népköltészete*. Bukarest.

KRESZ Mária

1960 A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. Karácsonyi és újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények* 5, 1, 91–120, 121–133.

KRIZA János

1911 *Vadrózsák*. I–II. Budapest.

KÜRTI László

1996 Eroticism, Sexuality, and Gender Reversals. In: S. RAMET (eds.): *Hungarian Culture Gender Reversals and Gender Cultures*. London, Routledge, 148–163.

2000 Kalotaszeg – határ, régió, fogalom. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. 8. 11–53.

2001 The Remote Borderland. Transylvania In: *The Hungarian Imagination*. State University of New York Press.

LAJTHA László

1954 *Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés*. Budapest.

LISZKA József

1990 Farsangvégi maszkos alakoskodó felvonulások a Kisalföld északi felén. In: TÓTH Károly (szerk.): *Új Minden Gyűjtemény* 9, Bratislava, 105–126.

LOSCHDORFER Anna

1938 Dalbetétes népmesék. *Ethnographia* XLVIII. 4, 346–361.

- MAKKAI Endre – NAGY Ödön
1939 Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 103. Kolozsvár.
- MANGA János
1942 Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. *Néprajzi Értesítő* XXXIV. 173–202.
- MARKÓ Imre Lehel
1981 *Kiskanizsai szótár*. Budapest.
- MÁRKUS Mihály
1943 *A bokortanyák népe*. Budapest.
- MESNIL, Marianne
1992 *Du grain au pain*. Bruxelles.
- MIRZA, T. et al. (szerk.)
1978 *Folclor muzical din zona Huedin*. Huedin környéki népzene. Cluj-Napoca.
- MÓRICZ Zsigmond
1991 Szatmári gyűjtés. I–II. *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XVIII. Budapest.
- MOLNÁR István
1993 *Szólások, közmondások Jászszentandrás és környékén*. Szolnok.
- MORVAY Péter
1957 A Jász-Kunság XVIII. századi táncéleteiből. *Néprajzi Közlemények* XXXIX. 211–224.
- NAGY Jenő
1984 *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Bukarest.
- OLOSZ Katalin – ALMÁSI István
1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest.
- ORTUTAY Gyula – KATONA Imre (szerk.)
1970 *Magyar Népdalok*. I. Budapest.
- PAIS Dezső
1975 *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám
1953 *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*. (szerk. Bartha D. és Kiss J.) Budapest.
- PAPP György
1875 Táncszók. *Magyar Nyelvőr* IV. VIII. 330.
- PÉTER Dénes
1879 Elbeszélések. *Magyar Nyelvőr* VIII. II. 86–89.

PETÁNOVICS Katalin

1991 *Az elfeledett örökség. Vállus summásfalu öröksége*. Budapest.

PUTZ Éva

1943 *A kolonyi lagzi*. Pozsony.

RATKÓ Lujza

1996 *A tánc mint tradíció a nyírségi paraszti kultúrában*. Nyíregyháza–Sóstófürdő.

RÉSŐ ENSEL Sándor

1867 *Magyarországi népszokások*. Budapest.

RÉTHEI PRIKKEL Mária

1924 *A magyarság táncai*. Budapest.

RUEHIETL Miklós

1875 *Táncszók*. *Magyar Nyelvőr* IV. VIII. 379.

SEEMAYER Vilmos

1936 *A régi lakodalom Nemespátrón*. *Ethnographia* XLVII. 1–2, 72–91.

SERES András

1994 *Moldvai magyar lakodalmi szokások*. *Néprajzi Látóhatár* III. 1–2. 89–114.

SIMON György

1884 *Lakodalmi mondókák*. *Magyar Nyelvőr* 575–576.

STOLL Béla (szerk.)

1984 *Pajkos Énekek*. Budapest.

SZENDREY Zsigmond

1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. Budapest.

1929 *Lakodalmi kurjantások*. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára IV. Szeged, 1–21.

1938 *A varázslatok eszközei*. *Ethnographia* XLVIII. 4, 386–405.

SZEKERES Gyula

2000 *Tizenhárom ezüst pityke*. Néprajzi tanulmányok a Hajdúságból. Hajdú-böszörmény.

SZTRINKÓ István

1983 *A lakodalom és a ház funkcionális összefüggései*. In: NOVÁK L. – UJVÁRY Z: *Lakodalom. Folklor és Etnográfia* 9. Debrecen, 373–380.

TURCSÁNYI Andor

1873 *Kurjantások*. *Magyar Nyelvőr* II., X. 469.

VANKÓNÉ Dudás Juli

1976 *Falum Galgamácsa*. Szentendre.

VASAS Samu – SALAMON Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Budapest.

VERES Ferencz

1887 Táncszók. *Magyar Nyelvőr* XVI., V. 236.

ZSIGMOND József

1995 Népi táncok, táncbéli szokások és táncszók a Felső-Maros menti Magyarón. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. 3. 165–182.

Zsemlyei János

Vojtázás egy nagykárolyi vendégfogadóban a 18. század végén¹

1. Az alábbi 1793-as levéltári adalék a budapesti Országos Levéltár gr. Károlyi részlegéből² való. Benne vallató kérdés és egy-egy tanúvallomásnak a szövege, valamint az ehhez kapcsolódó törvényszéki végzés részlete szerepel. E szöveg egy kocsmai kártyázásra (vojtázás) vonatkozó üggyel foglalkozik.

2. A vallató kérdés így hangzik: „Igaz é, hogy Gáll András Compactor Legényt (=könyvkötő-legény)³ Árvay Ferencz készítette a Játékra, és mennyi pénzt látott említett Gáll Andrásnál el nyerték é tőlle mind a pénzét, és kik?”

E vallató kérdésre több tanú is válaszolt. Magam azonban – nem teljes egészében – csak az első vallomását jegyeztem ki, mert ez taglalja legrészletezőbben az esetet. Ezt követi a törvényszéki végzés részlete. A tanú Filke Ferencz, 30 esztendő nagykárolyi lakos. A vallomás a következő: „Igenis jelen voltam, az kérdett időben a Szarvas V. (endég) fogadóban, amidön Árvay Ferencz, az Eötse Árvay Mihály, nem különben Hesz Ferencz Korcsmáros, és Gáll András vojtáztak, mindazáltal ingerlette, vagy készítette é valaki Gáll Andrászt a játékosok közül a játékra, azt nem tudhatom nyilvánással (=bizonyosan)⁴, hanem inkább gondolom, hogy Gáll Andrásnak magának volt kedve a kártyázásra... egy orányi mint egy játék után a játszásnak vege szakadt, és a mint fel olvasák (=megszámolták) a nyereséget, Arvay Mihály Mészáros Legénynek 7 firt 40 xr nyeresége jutott, a Bátyának pedig Arvay Ferencznek mint egy 12. garasok estek nyereségül. Én semmi hamisságot az egész játékban nem vettem észre, sem azt ki nem tanulhattam (=nem fedezhettem fel)⁵, hogy az nevezett három játékosok

¹ A közlemény a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával készült.

² Jelzete: Károlyi lt P. 1531/53.167–168.

³ A *kompaktor*, illetőleg *kompaktor-legény* egykori erdélyi előfordulására nézve l. SzT.

⁴ E szóalak az erdélyi régiségben is előfordult (SzT).

⁵ A *kitanulhat* az idézett jelentésben megvan az SzT-ban is.

egy kézre folytatták volna a játékot (=összejátszottak volna), hanem a szerencse Árvay Mihály részéről szolgálván, mint hogy Gáll András gavallérosan jádván jobb adutokra (=adukra) két forintokat – is kirakott 's innt 's ezen okból egyedül következett vesztesége... egy kevés idő el telése után Árvay Ferencz Gáll Andrásnak Köpenyegét magával a Szarvasba be hozta.”⁶ A végzésből: „... az Tanú éppen semmi hamisságot a játékban, hogy be férhetett volna nem vall⁷... mind a két részről lévök(nek) a játék tilalmazása tudva vólt... Bövebb világosítására (=megvilágítás) nézve ezen dolognak az Játékosok egyenként meg halgatatván Árvay Ferencz azt állittya, hogy egy aranynál, és hat vagy hét forintoknál fejez pénzben (=ezüstpénz) több pénz nem volt Gáll Andrásnál.”

3. Az idézett szövegben szereplő *vojtázás*, *vojtajáték* nevű kártyajáték a 18. században német földről, főleg Bécsből terjedt át Magyarországra. E kártyajáték neve is német eredetű (Hartnagel 1929. 33.; Somogyi 1990. 21–22.).⁸ A fenti adalék csak annyit közöl magáról a játékról, hogy négyen játszották – pénzben –, adu is van benne. A kártyázás színhelye a *Szarvas* vendégfogadó. Ez a helymegjelölés – más változatban is – korábban és későbbben ugyancsak előfordul Nagykaroly történeti helynévanyagában: 1782: *Szarvasházi vendégfogadó* (Károlyi lt P. 1531/36.220), 1791: *Szarvas Csapszék* (i. h. P. 1531/52.2), 1799: *Szarvas Ház* (i. h. P. 1531/37.211). A négy kártyajátékos közül az egyik könyvkötő mesterlegény, a második mészároslegény, a harmadik játékos, az előzőnek bátyja is bizonyára valamilyen mesterlegény, bár mestersége nincs feltüntetve, a negyedik partner maga a kocsmáros.

Az idézett szöveg azt mutatja, hogy a 18. század végére a vojtázás Nagykarolyba is eljutott, s talán a kézművesek között volt elterjedve,

⁶ Miután a fizetésektelenné vált partnertől a köpenyegét elvették.

⁷ A vesztes fél nyilvánvalóan kétségbe vonta a játék tisztaságát.

⁸ A szóban forgó játékot a 18. században elég általánosan ismerhették és játszhatták. Játszották kávéházakban, kedvelt játéka volt a gazdáknak, s a kocsisok is szívesen játszották. A 19. századból is vannak rá adatok, de a játék veszt népszerűségéből, s a 20. századra kipusztul (Somogyi 1990. 21.; Zolnay 1928.). Hartnagel (1929. 33.) a magyar nyelv újabb német jövevényszavai között sorolja fel, de nem utal német megfelelőre. A szakirodalom egyetlen német megfelelőt idéz: 1799: „*Vojto játék Woito Spiel*” (Gyarmathi S.: *Affinitas* 171 NSz, idézi Somogyi 1990. 21.).

továbbá hogy – legalábbis nyilvános helyen – tiltott szerencsejáték volt.⁹

4. A levéltári kijegyzés néhány lexémája szótörténeti szempontból szintén tanulságos, főleg azok, amelyek a szűkebb és tágabb értelemben vett kártyanyelv elemei. Ilyen szó maga a *vojtázik*, *adutt*, továbbá az *elnyer*, *fejérpénz*, *felolvas*, *hamisság*, *játék*, *játékos*, *játszás*, *játszik*, *kártyázás*, *kirak*, *kitanulhat*, *nyereség*, *veszteség*, valamint az *egy kézre folytatja a játékot* és a *nyereségül esik* szókapcsolat. Ezek az adatok – az időbeli és szóföldrajzi előfordulás vonatkozásában – kiegészítik az e szóanyagot illető ismereteinket. Ilyen szempontból érdemes megvizsgálni, hogy a felsorolt szavak közül melyek szerepelnek az SZT-ban címszóként – a fentiekkel azonos vagy hasonló jelentésben –, s hogy e címszavaknak milyen az időbeli és szóföldrajzi jelentkezésük.

Az SZT-ban a következő bennünket érdeklő címszavak olvashatók: *elnyer* (2)¹⁰. 1573: *Veres Antal Azt vallia hoga Az owarbely Janos deak Hazához Ment volt korchomara teob tarsasagal egembe... ott addeg Isznak hoga kartia Iaczasnak elegetek, hoga ely Nerte volt penzet vgi mint fl 3... Mond Bertalannak Ihol az kwlch Menny el hoz penz neke(m)... ely ment az kwlchal vgi hozot vgi mint Egi flot apro penz Es io lengel garast, aztis ely Nerte teolle, az vtan zerit meg fizette es az Nereszegbe vgmint d 16 viszaadot [Kv; TJK III/3. 382].* *felolvas* (2). 1713: *mikor nyolcz száz magyar forintokat az Vr eő Nga... fél olvasot... de Cserei János Vr(am) magát arra obligálá ot ne olvassuk fél [Kv; DobLev. I/84].* *fejérpénz*. 1591: *Az Ado Zedeo uraim az menny pinzt kezemheoz attak Safarsagomban... feyer pinzt f 50 [Kv; Szám. 5/10. 2].* *hamisság* (4). 1822: *Szarvadi Farkas Ur... Elei érdemek után Uri Rangba él, 's mégis egy bilézet a Kolosvári Komedia haznal százszoris használni nem szégyenli, hol észrevétetvén hamissága kiüzetetett [KLev. Gergelyfi Bénéámin (28) kibédi ns vall.].* *játék* (6). 1614: *Annakfelette it Colosuaratis asztalt tartatot ottis eleget költtet, es egyeb Jatekrais [Kv; RDL I. 8].* *játszik* (2). 1573: *Olaios Mihal*

⁹ A játék tilalmára nézve vö. Somogyi 1990. 22.

¹⁰ A több jelentésű címszavak esetében a címszó után ()-ben levő szám a jelenésnek a SZT-ban található sorszámával azonos. Ezután következik a címszó valamikori használatát szemléltető példamondat, szövegrész. – Az SZT-beli adatok közlési módjára és az alkalmazott rövidítésekre nézve l. SZT I. 16–18, 36–41.; II. 5–7.; III. 5–7.; IV. 5–7.; V., V–XV. lap.

hazanal kartyat Iachanak volt, egi penz myat haborodot Eozwe zeoch gergy fekete Matewal [Kv; Tjk III/3. 289 Barat ferench vall.]. kártya l. játszik. (kártya)játás l. elnyer. kártyázás. 1710k.: Ez (ti. az ország) elveszett és még inkább is elvész, és ennek a többi között nagy oka a gubernátor rendkívül való tunyasága, kártyázása [BÖn. 971 gr. Apor Isrván, a fejedelemkorban tanácsúr, majd kincstartó szavai]. nyereség l. elnyer¹¹.

Az SzT anyagából nem kerülhetett elő a *vojtának* (és szócsaládjának) adatanyaga, hiszen a szótári munkálatok jelenleg csak a XII. kötet szerkesztésénél tartanak, és a v betűs adatok még rendezetlen állapotban vannak. Ezért ma még nem bizonyítható, hogy ez a kártyajáték, illetőleg a rá vonatkozó szókinés Erdélyben is elterjedt lett volna. Mosonai ismereteink szerint azonban a vojtajáték egykori gyakorlására vonatkozó legkeletibb híradás Nagykárolyból származik.¹²

¹¹ Az SzT-ban az idézett adalékokon kívül még számos olyan található, amely a kártyajátékoknak egykori erdélyi elterjedtségéről szól. Erre nézve l. a *játék, játszhatik, játszik, játszóasztal, játszó-dánes, játszodik, játszókártya, kártya, kártyajátás, kártya-majster, kártyasajtó, kártyász, kártyázás, kártyázik* stb. megfelelő adatait.

¹² Somogyinak (1990) az *Akadémiai nagyszótárra* alapozó adategybeállításából – egyebek mellett – megtudjuk, hogy a szóban forgó kártyajáték szócsaládjára vonatkozó első adatunk – ez az első híradás a vojtajátékról – 1787-ből való: „mig tsak szinnel kártyáznak nő a *vojtá* (ti. e kártyajáték egyik figurája), de mihellyt tők leszsz a’ trompf, megbukik a’ *Dáma*” (M. Múza 220. NSz.). Csokonai *Tempefői*jében is vojtáznak. 1793: A *vojtá*, a labét sok pénzzel jár” (i. m. 629. NSz – l. még Csokonai-szókinestár). 1803: „fojt a *vojtá*” (Nagy I. *Más szatíra*. 12: NSz). 1806: „megjelennek nálla vagy egy kis *vojtára*” (Verseghy: *Aglája*. 55. NSz).

A 18. századból egyaránt van adatunk a *vojtát játszik* szintagmára és a *vojtázik* igei származékra. Előfordul a *vojtát kártyázik* kifejezés is. A *vojtáz, vojtázás, vojtázni* alakok használatra általános lehetett. Pl. 1791: „a’ *Gazda* ha nem vadászott – *vojtázott*” (Nagyváti: *Mzei Gazda*. I.12: NSz). Szócsaládjába tartozott még a *vojtajáték, vojtakártya* összetétel és a latin eredetű *-ista* képzős származék is. Ez utóbbi Csokonainál is megvan: 1793: „A könyveket kerülő... *vojtásták*” (Csokonai: *Tempefői*. 609. – L. még *Csokonai-szókinestár*. Gyalmos 1928. 231.). Somogyi adatsora még kiegészíthető a következő 19. századi szótári adalékokkal: *vojtá* egy neme a kártyajátéknak. Innen: *Vojtáz* (Ballagi 1867–1872.); *vojtá* Kártyajáték neme; *Vojtáz*... *Vojta* nevű játékot játszik (Czuczor–Fogarasi 1862–1874).

Irodalom

BALLAGI Mór

1867–1872. *A magyar nyelv teljes szótára*. I–II. Pest.

JAKAB László – BÖLCSKEI András

1993 *Csokonai-szókincstár*. I. Debrecen.

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János

1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. I–IV. Pest.

GYALMOS János

1928 Latin eredetű képzőink. *Magyar Nyelv* XXIX. 231.

HARTNAGEL Erzsébet

1929 Újabb német jövevényszavainkról. *Magyar Nyelv* XXX. 33.

NSz – *Akadémiai nagyszótár*. 1990.

SOMOGYI Béla

1990 A magyar kártyanyelv szókincse. *Nyelvtudományi Értekezések*
131. sz. Budapest.

SZABÓ T. Attila – [VÁMSZER Márta] (szerk.)

1975 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I. Bukarest, [Budapest].

SzT – Lásd SZABÓ T. Attila – [VÁMSZER Márta]

ZOLNAY Vilmos

1928 *A kártya története és a kártyajátékok*. Budapest.

Cuprins

Gazda Klára	
Introducere	7
Gazda Klára	
Fierarul Dumnezeului.....	9
Lázár Katalin	
Locul jocului de-a prinselea în tipologia jocurilor populare	49
Karácsony Molnár Erika	
Jocuri dramatice la Vlăhița.....	81
Faragó József	
Câte numărătoare știu copiii din Trei Sate	105
Olosz Katalin	
Un joc pe câmpul de bătălie	112
Szikszai Mária	
Șansele unui mesaj din trecut. Joaca zeilor în Iliada lui Homer.	119
Demeter Éva	
Relația între joacă, educație și muncă	
în viziunea unui părinte reflectat într-o scrisoare	135
László János	
Rolul jocului în socializarea în muncă și în societate.....	143
Zsigmond Győző	
Jucării din iasca fagului.....	157
Márton Béla	
Instrumente muzicale pentru copii din zona Praidului	161
Gálné Kovács Irma	
Șase variante ale unui joc în Joseni	177
Kalmár Ágnes	
Jucării din Transilvania. Colecțiile Muzeului de jucării	
Szórákaténusz din Kecskemét.	185
Szepesi Andrea	
Atelierele de meșteșugării și de fabricat jucării în Muzeul Szórákaténusz	
din Kecskemét după 20 de ani de existență.....	193
Kriston Vizi József	
Referințele transilvănene în Colecția de jocuri maghiare	
ale lui Kiss Áron.....	200
Kürti László	
Chiuitori și sexualitate in zona Călata.....	216
Zsemlyei János	
Voitare într-un han din Carei	274

**Anuarul Asociației Etnografice
Kriza János nr. 11.**

ISBN 973-8439-06-X